

НУРБЕК ТУРАН

КЕЛЩЕЙ



«Турар»
Бишкек 2013

УДК 94 (47)
ББК 63.3 (2Ки)
Н 90

Нурбек Туран.
Н 90 **Келдей: санжыра жана тарых.** Бишкек, 2011.
350 бет.

ISBN 978-9967-15-114-7

Эмгекте кыргыздын саруу уруусунун кыскача тарыхы, анын уруктук бөлүнүшү жана анын курамындагы келдей (көлдөй) уругунун кыскача тарыхы, уруктук курамы, географиялык жайгашуусу, аталган уруктан чыккан белгилүү инсандардын кыскача өмүр баяндары чагылдырылган.

Эмгек этнограф, тарыхчы, аспиранттарга жана ошондой эле кыргыз тарыхына кайдыгер карабаган мекенчил, улутман окурмандарга сунуш этилет.

Н 0503020911-11

УДК 94 (47)
ББК 63.3 (2Ки)

ISBN 978-9967-15-114-7

© Нурбек Туран



*Чоң атам Жолдош, чоң энем Маржеке,
абам Абдылда, Ашыралынын, атам
Жакыпбектин жаркын элестерине, жана
бардык келдей туугандарыма арналат.*

КИРИШ СӨЗ

Саруу уруусу кыргыз элинин курамындагы эң байыркы уруулардан болуп саналат.

1955-жылдары Түштүк Кыргызстандагы кыргыз урууларын изилдеген тарыхчы-этнограф Я.Р.Винников өз эмгегинде саруу уруусунун курамын схема түрүндө көрсөтүп, анын жашаган жерлерин жалпылап айткан. С.М.Абрамзон 1960-жылдарда түндүк кыргыз урууларын изилдегенде Талас, Чүй жана Ысык-Көл областарында жашаган саруу уруусунун курамын схема түрүндө көрсөтүп, алардын жашаган жерлерин белгилейт. Бул изилдөөлөрдө саруу уруусунун курамы терең изилденбей, илимий материалдар жалпылаштырылган эмес. С.Аттокуров өзүнүн «Кыргыз санжырасы» аттуу эмгегинде Я.Р.Винников менен С.М.Абрамзон түзгөн саруу уруусунун генеалогиялык схемаларын бириктирет, бирок эч кандай жаңылык киргизбейт. Бул схемаларда саруу уруусунун курамындагы чоң урук – төңтөрт уругу изилденбей калган.

Аталган изилдөөлөрдүн негизинде биз саруу уруусунун курамын жана географиялык жайгашуусун колдон келишинче тереңирээк изилдеп, толуктап, чогулган материалдардын негизинде саруу уруусунун жалпы генеалогиялык схемасы түзүлдү.

Аталган эмгек негизинен саруу урусунун кырк уул уругунун курамындагы келдей уругуна арналат. Эмгекте келдей уругунун кыскача тарыхы, уруктук курамы, ал уруктардын географиялык жайгашуусу, аталган уруктан чыккан белгилүү инсандардын кыскача өмүр баяндары чагылдырылган.

Келдей уругунун санжырасын кагаз бетине түшүрүп, азыркы убакка чейин сактап келген: Акчекеев Бакайга, Мүзүралиев Акчекееге, Казыбай уулу Кабылбекке, Мырзаев Орозго, Раканов Сооронбекке, Акматов Сапарбайга, Асанбеков Кыштообайга, Жуманалиев Ызабайга, Тоялиев Анаралыга, Ормотоев Кожобекке, Жолдошев Асанга, Эгембердиев Жээнтайга, Эргешбаев Керимбекке, Эрменов Арстаналыга, ошондой эле бул китепке материалдарды чогултууга көмөктөшкөн жана чоң салымын кошушкан: Өсөров Эшполотко, Жээналиев Надырбекке, Асанов Биримкулга, Султанмуратов Акматбекке, Качыбеков Сагынбекке, Кудаяров Анарбекке, Нарбаев Исмаилга, Кутманов Дурусбекке, Садыков Кимсанга, Орозбеков Ташкулга, Курманалиев Эралыга, Жуматаев Эркинбекке, Азимжанова Зымыратка, Ажиматова Гулбарага, Токтогулова Уулбүбүгө жана Омар Нурбекке, ошондой эле «Келдей» китебинин презентациясын өткөрүүгө чоң спонсордук жардам көрсөткөн Батыркулов Уланга, китептин ичиндеги келдей уругунан чыккан Бекназар баатыр, Эр Эшим, туулуу Бабаш, Жангарач бий, Осмонбек болуш, Бөкөтай комузчу жана жээнибиз Бердике берендин сүрөттөрүн калыбына келтирип тарткан сүрөтчү Шамшиев Азатка өзүмдүн ыраазычылыгымды билдирем.

Автор

*Кочкор-Ата – Аксы – Таш-Көмүр – Кара-Көл – Кетмен-Төбө – Талас – Бишкек,
10.10. 2013-жыл*





«КЫРГЫЗ» ЭТНОНИМИ

«Кыргыздар Орто Азиянын эң байыркы элдеринин бири. Азыркы убакта Орто Азияда жашап жаткан элдердин ичинен тарыхта аты ушунча эрте жолуккан бир да эл жок болуш керек».

В.В.Бартольд

Кыргыз этногенези, «кыргыз» этноними жана термини жөнүндөгү суроолор бүгүнкү күнгө чейин дискуссияларды жаратып келет. С.М.Абрамзондун жазганына караганда «эгер X–XI кылымдарга чейин «кыргыз» атынын географиялык таралышы этникалык бир ядронун аталышынан да кенен болсо, аталган кылымдардан кийинки мезгилде тескерисинче, кыргыз этногенезинин процессине аралашкан уруулардын тобу «кыргыз» этнонимине байланыштуу болгон аймактан кыйла кеңейген»¹. Демек, «кыргыз» деген ат тарыхтын башкы этаптарында этникалык мазмунга караганда саясый мазмунга көбүрөөк ээ болгон.

«Кыргыз» этноними алгач Хань династиясынын жыл баяндарында (Сыма Цянь «Ши-цзи») б. з. ч. 201

¹ Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи.-Л.,1971.-С.22

жылы, кийин Суй, Тан, Юань, Сунь, Цинь династияларынын мезгилдериндеги (б. з. ч. II к. – б. з. XVIII к.) маалыматтарда эскерилет.

«Кыргыз» 𐰉𐰺𐰽𐰸 этноними кыргыздардын өздөрүнө жана ошондой эле тил жагынан аларга жакын болгон түрктөргө жана уйгурларга таандык делген руникалык эпитафиялардын тексттеринде кездешет. Кыргыздар Орхон жазууларында (14 жолу эскерилет): тукю аскерлеринин Саян тоосунун ары жагына болгон жоортуулунда, Суджа (Монголия) жазуусунда жана алтай тексттеринде баяндалат².

«Кыргыз» термини түрдүү вариантта башка тилдерде жазылган тексттерде кездешет: грек. – *χερχίρ*, *херкис*; монг. хиргис~киргис – *хиргис*, *хяргис*; латын – *керкис*; араб. жана персид. *خرخيز* – *хирхиз*, М.Кашгариде *кыркыз* *قرقیز*, Джувеиниде *قرغيز* – *хырхыз*, *خبرخيز* – *хырхыр*³. Булардан кытай тексттеринде жазылгандар кыйла айырмаланат⁴. Болгон варианттардын баардыгынан төмөнкүлөр негизги болуп саналат: Хань тексттеринде – *цзянь-гунь*, Тан тексттеринде – *сяцзясы*, Юань тексттеринде – *цзили-цзисы*.

«Кыргыз» деген аталыштагы этнонимдин тарыхы тууралуу маселени талкуулоодо эки карама-каршы гипотезаны ажыратып алса болот. Биринчи гипотеза боюнча, учурдагы кыргыздар Енисей кыргыздарынын тукуму. Экинчи боюнча алып караганда, алардын байыркы енисей кыргыздарына эч кандай тиешеси жок.

«Кыргыз» этнонимин чечмелешинде ар кандай гипотезалар сунушталган:

² Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности.-М.-Л.,1951.-С.41,67; его же. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии.-М.-Л.,1959.-С.20; его же. Енисейская письменность тюрков.-М.-Л.,1952.-С.85; Баскаков Н.А. Три рунические надписи из с. Мендур-Соккон Горно-Алтайской автономной области.-СЭ.-М.,1966.-С.80

³ Материалы по истории киргизов и Киргизии.-М.,1973.-Вып.I.-С.16-17,25-26,41-42,48-49

⁴ Яхонтов С.Е. Древнейшие упоминания названия “киргиз”.-СЭ.-М.,1970. -№ 2.-С.110

1. Эл арасында айтылган уламыштарга ылайык «кыргыз» этнониминин келип чыгышы төмөнкүдөй мүнөзгө ээ: $Qurquz < qurq$ (кырк) + quz (кыз).

2. Мындай уламыштардын негизинде С.М.Абрамзондун этимологиясы түзүлгөн. Ага ылайык $qurquz < qurqu$ (кырк) + $-(y)z$ – көптүк сандын аффикси. Мындай жыйынтыкка ал кыргыздардын курамына кырк уруу же урук кирет⁵ деген «эпостун жана уламыштардын көшөргөн көрсөтмөсүнүн»⁶ негизинде келген.

Ушундай эле ойду Дж.Банзаров жана Л.Лигети⁷ колдошкон. «Кыргыз» этноними Дж.Банзаровдун ойу боюнча сандык (сан атооч) «кырк» (сорок) көптүк сандын аффикси «ыз» дегенди билдирет, башкача айтканда «кырк уруулуу эл»⁸.

Кыргыз элинин дүйнөгө даңкы чыккан «Манас» эпосунун Жусуп Мамай айткан вариантында «кыргыз» деген «кырк жүз»⁹ (кырк уруу), «кыргыз» (кырда көчүп жүргөндөр) деген сөздөн келип чыккан¹⁰.

3. В.В.Радлов бул терминди $qurquz$ $qurq$ «кырк» + iuz «жүз» – «жүз кырк» б.а. «жүз кырк эл»¹¹ деп чечмелейт.

4. А.З.Велиди Тоган «кыргыз» этнонимин $qurq$ (кырк) + er , б.а. «кырк эр»¹² деп түшүндүрөт.

⁵ Абрамзон С.М. К семантике киргизских этнонимов.-СЭ.-М.,1946.-С.126

⁶ Көпчүлүк уламыштарда “кыргыз” сөзүнүн этимологиясы (Абу-л-Газы Бахадур-хан, XVII к.; Осмоналы Сыдык уулу, 1875-1940-жж. ж. б.) Огуз хандын небересинин аты. Ал эми кытай булагы “Юань шиде” (“Юань династиясынын тарыхы”, XIV к.), кыргыздар кырк кытай кыздарынын жана түндүктөгү Ус (ус-угус-огуз) өрөөнүндөгү элдин урпактары. Сайф ад-Дин Аксыкенти (XVI к.) боюнча XII к. Султан Санжардын кыргынынан аман калган Кожент шаарынын тегерегиндеги кырк өзгөндүк огуздардан урпактары

⁷ Ligeti L. Kirgiz kavim isminin menşei.-Türkiyat Mecmuas,I. -Istanbul,1925

⁸ Банзаров Д. Собрание сочинений.-М.,1955.-С.184

⁹ Казактын “үч жүзүнө” окшогон

¹⁰ Анвар Байтур. Кыргыз тарыхы.-1-2 китеп.-Б., 2003.-43-б

¹¹ Радлов В.В. Этнографический обзор турецких племен Сибири и Монголии.-Иркутск,1929.-С.18-19

¹² Kapa: Togan Z. V. Umumî Türk tarihine giriş.-Istanbul,1981

5. Кээ бир изилдөөчүлөр «кыргыз» этнонимин элдин уруулук аталышы менен байланыштырууга аракет жасашкан: qurqyz < qur/huz «тоо» + -q, суффикс + iz. Үз/ys as уруусунун аталышы «тоолук астар»¹³.

Окумуштуулардын бир тобу этнонимдин биринчи бөлүгү qur деген сөздөн qur – «түздүк» дегенди түшүнүшүп, анын негизинде өздөрүнүн божомолдоолорун сушунташкан:

6. Qurqyz < qur «түздүк» + quz / kizi / kisi «киши (адам)» – «түздүктөгү адамдар»¹⁴.

7. Qurqyz < qur «түздүк» + giz «көчүү», «түздүктө көчө турган»¹⁵.

8. Атактуу татар окумуштуусу М.М.Рамзи: «Кыргыздар тегинде Огуз-хан урпактары болгон түрк тайпаларынын ичиндеги чоң бир тайпа, же болбосо алар Огуз-ханга жакын жүргөн адамдардан же анын аскер башчыларынан таралган болсо керек. Кыргыздардын наамы болуп келген «гыз» деген сөз «огуз» сөзүнүн бузулуп айтылышы болсо керек... Түрк тилинин сөздүк маанисинде эрме чөл же болбосо жайлоолорду «кыр» деп айтат. Демек, кыргыз деген сөз «кырда жашаган огуздар (кыр-огуздар, кыр-гыздар) деген сөз болсо керек»¹⁶ деп жазган. Аты-жөнү анык болбогон бир адам тарабынан жаңы эранын 712-жылы жазылган «Китебени түркия» деген китепте: ... «огуздардын бардык тайпалары» «тогуз огуз» деген наам менен эске алынат, анын ичинде кыргыздар да баяндалат»¹⁷ деп жазылган. Демек, жогорку маалыматтарга караганда «кыргыз» деген

¹³ Гордеев Ф.И. О происхождении тюркских этнонимов.-Вопросы марийского языкознания.- Йошкар-Ола, 1968.-С.16-17

¹⁴ Маргулан А.Х. Выступление.-ТКАЭЭ.-Т.Ш.-Фрунзе, 1959.-С.178

¹⁵ Vambery H. Die primitive Culture der türkotatarischen Volkes auf Gründ sprachlicher Forschungen.-Leipzig, 1879.-S. 261

¹⁶ Түрк тарыхы.-Т.1.-Стамбул, 1896.-120-б

¹⁷ Талипкол Акбар.-Т.1.-Оренбург, 1903.-256-б

наам байыркы түрк тилиндеги (бул доордо байыркы түрк тайпаларынын тили менен кыргыз тилинин ортосунда чоң айырма болбогон) «кыр» (тоо, жайлоолор) деген сөз менен «өгүз» (суу, өзөндөр) деген сөздүн бирикмесинен келген же болбосо жогорку маанидеги «кыр» деген сөз менен «огуз» (огуз тайпасы жана анын алгачкы бир жетекчисинин наамы) деген сөздөн өзгөрүп келген болсо керек. Бул сөздөрдүн мааниси – кыр-өзөндөрдө жашаган адамдар, же болбосо кырда жашаган огуздар деген сөз болсо керек. Демек, бүгүнкү «кыргыз» деген аталыш ошол «кыр өгүз», же болбосо «кыр огуз» деген сөздөрдүн кыскартылып айтылышы болсо керек. Мадияр окумуштуусу Мункачи ушундай эле ойду айтат: $qurquz < qur-quz < qur$ «түздүк» + $oquz$ «огуз» – «түздүктөгү огуздар»¹⁸.

Окумуштуулардын экинчи тобу этнонимдин биринчи бөлүгүнөн байыркы түрк сөзү $qur/ququ$ «кызыл» дегенди түшүнүшөт.

9. К.И.Петров $qurquz$ терминин байыркы түрк $ququ/ququ$ «кызыл» сын атоочуна + $=(u)z$ көптүк түрдүн аффиксинин жалганышынан келип чыккан «кызылдар» дегенден алып чыгат. «Кыргыз» (кызылдар) термини башында «кызыл жерлер», «кызыл жерлердин жашоочулары», «кызылдар», кийинчерээк көптүк сандагы маани «кыргыз» унутулганда – «кызыл эл» топоними катары колдонулган¹⁹.

10. Н.А.Баскаков болсо, К.И.Петров тарабынан бөлүнгөн аффикс боюнча шектүү оюн билдирип, өзүнүн вариантын сунуштады: $-qurquz < qurquz < ququ$ «кызыл» + $oquz$ (уруунун аталышы) $> quququz < ququz < ququz$, $quququz < quququz < ququz$ «кызыл огуздар». Мындагы кызылдар – элдин сырткы келбети эмес, анын дүйнө өлкөлөрү боюнча география-

¹⁸ Ethnographia.-VI.-Budapest,1895.-S.381

¹⁹ Петров К.И. К этимологии термина “кыргыз”.-СЭ.-М.,1964.-№ 2.-С.81

лык таркалуусу: «кызыл огуздар» – «түштүктө жайгашкан огуздар, түштүк огуздар – чыгыш өлкөлөрүндөгү өң аталыштарына ылайык уйгурларда, же «батыш огуздар» – чыгыш өлкөлөрүндөгү өң аталышка ылайык буддисттерде жана ламаисттерде²⁰.

11. Qyrqyz < qyrgyn < qyryut «qyr» «кызыл» унгуусунда чогулгандык-көптүктүн формасы бар. Демек, бул этнонимдин бардык түрлөрү ар кайсы мезгилде жана ар башка эл үчүн «кызыл», «кызыл тору» дегенди билдирген. Бул толугу менен кытай булактарындагы «хакас-хягяс өлкөсүнүн жашоочулары, башкача айтканда *цзян-кунь* (байыркы кыргыздар) бойлуу, кызыл тору беттүү жана көк көздүү» деген көрсөтмөсүнө дал келет²¹.

12. Ю.А.Зуев «кыргыз» этнонимин «грифон эли» деп талкуулайт, «karkasa»дан же «sarkasa»(индоирандык), «kahrkasa» (авестий тили), «kargas» (пехлев жана ортоперсиддик тилдер), «karges» (памир-ирандык тилдер), «sarkas» (согдий тили), «cirkus» (осетин тили) – булардын баары «бүркүт», «гриф» деген сөздүн варианттары, ал эми «бурут» (буркут) этноними «бүркүт» деген сыяктуу²².

13. Белек Солтоноев өзүнүн эмгегинде «мусулман тарыхчылары «кыргыз» деген сөздүн келип чыгышын кыр-гес, кыр-угуз сөздүн кыскартылганы деп белгилейт». Менин билүүмчө «кырк жүз», «кырк угуз», «кырк кыз» жана «кырк усун» сөздөрүнүн кыскартылганы «кыргыз» деген атка ээ болушу мүмкүн²³.

14. Каракалпак этнографы Д. Айтмуратов «кыргыз» этнонимин «кыра» жана «гыз» деген сөздөрдөн туруп, «карачачтуу эл» дегенди туюнтат²⁴ деп жазат.

²⁰ Баскаков Н.А. К вопросу о происхождении этнонима кыргыз.-СЭ.-М.,1964.-№ 2.-С.92-93

²¹ Кононов А.Н. Еще раз об этнониме кыргыз.-ТИ.-Фрунзе,1970.-С. 20

²² Зуев Ю.А. Киргизы-буруты.-СЭ.-М.,1970.-№ 4.-С.79

²³ Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы.-1-китеп.-Б.,1993.-23-б

²⁴ Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы.-Нукус,1986.-С.82,92

15. Кыргыз тарыхчысы Байас Турал «кыргыз» этнонимин мындай чечмелейт: «кыркы(а)с» сөзүн тескерисинче окуганда казакча «каскыр» (кырг. карышкыр) болуп окулат, бул карышкырды билдирет. Ошондой эле экзотоним «бурут» дагы «бору»дан, башкача айтканда бөрүдөн келип чыккан»²⁵ – дейт. Буга байланыштуу кыргыздардын «кызыл иттен» келип чыгышы туралуу уламыштын негизинде «кыргыз» этнониминин этимологиясынын дагы бир вариантын берет: «Кыргыз – «гурк» (бөрү) жана огуз (адам) деген сөздөрдүн курамынан жаралган болуу керек. Башкача айтканда, Кыргыз – «бөрү-кыз»– «бөрү-адам» дегенди түшүндүрөт»²⁶.

16. Кытайлык тил изилдөөчү Дун Вин Йи өзүнүн макаласында жогорку «кырк-жүз», «кырк-из», «кырк-кыз» деген аныктамаларга макул болбой, анын тескерисинче, «кыргыз» деген сөз кыргыз тилиндеги «кырк-аз» деген сөздөн келип чыккан, «аз» деген сөз болсо байыркы кыргызча «баатыр», «ак көңүл», «сулуу» деген сөз болот. «Ал эми кырк-аз» деген сөз болсо «кайраткер, ак көңүл», «жакшы жоруктуу», «акылы кылды кырк жарган» деген маанисинде. Кийинчерээк түрк тилдеринин аралашмасынын негизинде «аз» деген сөз «из» деген сөзгө өтүп, «кырк-аз» деген сөз «кырк-изге» өзгөрүп калган»²⁷ деп жазат.

17. Кыргыз тарыхчысы, Т.Акерев мындай деп жазат: «сакы» этнониминин жана анын варианты «соххы/з», «кыргыз» атынын келип чыгышына түздөн-түз байланышы бар» деген ойду билдирет. Бул этнонимдеги («соххы/з») биринчи «с» тамгасынын «к» тамгасына жана үчүнчүнүн «х», «р» тамгалары

²⁵ Байас Турал. Огуздар.-Б.,2008.-199-б

²⁶ Ушул эле жерде

²⁷ Дун Вин Йи. “Кыргыз” деген аталманын мааниси.-Улуттар тили.-1982.-№ 3

менен өзгөрүшүнө байланыштуу болушу мүмкүн²⁸ деп белгилейт.

18. Кытай жылнаамаларындагы «кыргыз» – 坚昆 «жианкүн» деп жазылып, «жиан» деген сөз бөлүгү «куругус, чиригис», ал эми «күн» деген сөз «урпак, урпагы, тукуму» деген маанини берип, «түбү куругус» дегенди түшүндүрөт²⁹.

Кыргыздар кытай жылнаамаларына төмөндөгүдөй аттар менен түшкөн³⁰:

1. Гекүн (隔昆)
2. Гекүн (隔昆)
3. Жегу (结骨)
4. Жианкүн (坚昆)
5. Жияжас (戛戛斯)
6. Жиянкүн (坚昆)
7. Жүву (居勿)
8. Кыгу (纥骨)
9. Кыргыз (纥乞斯)
10. Шиажас (黠嘎斯)

«Кыргыз» этноними башка элдердин курамында: алтайлыктарда – кыргыз³¹, башкырларда – кырғы (тэнкэй-кырғы ,ка ыкай-кырғы)³², казактарда – киргиз-аргын³³, өзбек-лакайларда – кыргыз³⁴, сары уйгурларда – кыргыз (кырхыс)³⁵, саха-якуттарда – кыргыз³⁶, түркмөндөрдө (човдур, игдыр, алили) – гыргыз, кэргиз³⁷; хакас элинин курамындагы качин-

²⁸ Акеров Т. Древние кыргызы и Великая Степь.-Б.,2005 -С.16

²⁹ Ханзу (кытай) жазмаларындагы кыргыздар.-Шинжань эл басмасы,2004.-349-б

³⁰ Ушул эле жерде, -292, 349, 362, 363, 371-б

³¹ Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника.-М.,1989.-С.96

³² Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа.-М.,1974.-С.361

³³ Кузеев Р.Г. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.360

³⁴ Кармышева Б.Х.Узбеки-локайцы Южного Таджикистана.-Сталинабад,1954.-С.30

³⁵ Тенишев Э.Р. Этнический и родоплеменной состав народности юйгу.-СЭ.-1962.-№1.-63

³⁶ Иванов М.С. Предание о роде Кыргыз.-Мифология народов Якутии.-М.,1980.-С.65

³⁷ Атаниязов С. Шежере.-Ашгабат,1992.-131,277-б

дерде – хырғыс³⁸, кызылдарда – хырғыс³⁹, сагайларда – хырғыс⁴⁰; Батыш Монголиядагы олёттөрдө – киргис⁴¹, цзахчиндерде – киргис⁴², хото-гайтуларда – кыргыз⁴³ деген формаларда белгилүү.

Жыйынтыкта кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын (эпос, уламыштар), Дж.Банзаров, Л.Лигети, С.М.Абрамзондун илимий пикирлеринин негизинде «кыргыз» деген этноним «кырк уруу же урук», «кырк уруулуу эл» деген түшүнүктү берет десек жаңылышпайбыз.



³⁸ Бутанаев В.Я. Происхождение хакасских родов и фамилий.-Абакан,1994.-С.80

³⁹ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.89

⁴⁰ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.85

⁴¹ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край.-Т.III.-Вып.1.-Л.,1926.-С.254

⁴² Грумм-Гржимайло Г.Е. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.262

⁴³ Грумм-Гржимайло Г.Е. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.267



«БУРУТ» ЭТНОНИМИ

*«Солондорду сойлотту,
Соолутмак болду ойротту,
Ким көрүптүр бурутту,
Буруттар бизди курутту».*

«Манас» эпосу

Көпчүлүк изилдөөчүлөр «бурут» атын Тянь-Шанды мекендеген кыргыздардын алгачкы аталышы деп беришет. Алардын кээ бирлери буруттарды байыркы убактан бери Тянь-Шанда жашаган уруу катары карашса, башкалары буруттар Монголиядан чыгып, Тянь-Шанга орто кылымдарда жер которушкан деп санашат.

XV–XVIII кылымдарда Цинь-манжур (кытай)⁴⁴, монгол тилдүү булактарда жана ошол мезгилдердеги орус авторлорунун эмгектеринде⁴⁵ Теңир-Тоо кыргыздары «бурут», «буруттар» деген экинчи бир ат менен да белгилүү болушкан.

⁴⁴ “Сиюй чжи” (Батыш аймактар баяны,1763), “Пиндин чжуньгээр фанлюэ” (Жунгарияны тынчытуу баяны,1772), “Дай Цин личао шилу” (Улуу Цин сулалесинин баардык өкүмдарларынын башкаруу баяны), “Хуйцзян чжи” (Мусулман аймагы жөнүндө баян,1772), “Сиюй вэнь цзянь лу” (Батыш аймактан көргөн жана уккандар баяны,1777)

⁴⁵ Посольство к зюнгарскому хун-тайчжу Цэван Рабтану каритана от артиллерии Ивана Унковского и путевой журнал его за 1722-1724 годы.-ЗИРГО.-По отд. этнографии.-Т.Х.-Вып.2.-СПб.,1887.-С.193,249,263; Архив внешней политики России, ф. «Зюнгарские дела» 1731-1733, д.3,л.161,130

«Манас» эпосунун бардык варианттарында калмак-кытайлар тарабындагы терс каармандар кыргыздарды «бурут» деп аташкан⁴⁶.

«Бурут» термини жөнүндө Н.Я.Бичурин, Н.А.Аристов, В.В.Радлов, Г.Гоурт, У.Шотт, А.Левшин, Г.Е.Грум-Гржимайло, К.И.Петров, Г.В.Ксенофонов, Ю.А.Зуев, А.Абдыкалыков, Э.Ж.Маанаев, Ө.К.Караев, Е.Кычанов, Т.Бейшеналиев, В.Я.Бутанаев, О.К.Каратаев өңдүү тарыхчылардын эмгектеринде айрым ой-пикирлер, терминдин чечмелениши, анын кыргыздарга байланышы жөнүндө сунуш-пикирлер айтылып келген.

* * *

1750-жылдары Г.Ф.Миллер энесай кыргыздары «бурут» деген ат менен да белгилүү болушкан⁴⁷ деп жазат. Миллердин бул жазганын В.В.Радлов⁴⁸ жана Г.Гоурт⁴⁹ колдошкон.

В.В.Радлов⁵⁰ «бурут» этнонимин бор, боор деген бугу уруусунун урук аталышынан төмөндөгүдөй чыгарат: "бурут" (бур + ут) – бор + ут (көптүк маанини аныктаган сөз жасоочу мүчө).

Чыгыш таануучу Ю.А.Зуев бир катар маалыматтардын негизинде «бурут» термининин келип чыгышынын башатын тотемдик ыйык куш – бүркүткө байланыштырат⁵¹. Н.Ф. Катанов «Буруттар (кара-кыргыздар) – качиндердеги бүркүттөрдөй эле» деп жазат⁵².

⁴⁶ Кара: "Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу" (СО).-Б.,2010; Манас.(СК).-Б.,2010; "Манас". Энциклопедия.-Т.1.-Б.,1995.-161-б

⁴⁷ Миллер Г.Ф. Описание Сибирского Царства и всех произшедших в нем дела, от начала и особливо от покорения его Российской Державе по сии времена.-Кн.1.-СПб.,1750.-С.398.-§49; он же. История Сибири.-Т.1.-М.-Л.,1937.-С.314.-§48

⁴⁸ Radloff W. Observations sur les Khirghis.-JA.-Ser.VI.-1863.-P.317

⁴⁹ Howorth H.H. History of the Mongols.-London,1876.-Pt.1.-P.696

⁵⁰ Radloff W. Observations sur les Khirghis.-JA.-Ser.VI.-1863.-P.317

⁵¹ Зуев Ю.А. Киргизы-буруты.-СЭ,-1970,-№4.-С.84

⁵² Катанов Н.Ф. Предания присаянских племен о прежних делах и людях.-Сб. "В честь 70-летия Г.Н.Потанина".-ЗИРГО.-По отд. этнографии.-Т.XXXIV.-СПб.,1909.-С.280

Кытайдын Юань жана Мин династияларынын жыл баяндарындагы кыргыздар жөнүндөгү маалыматтарга иликтөөлөрдү жүргүзүп келишкен Е.Кычанов жана Т.Бейшеналиевдер «бурут» термини ойроттор (жунгар-калмактар) тарабынан кыргыздарга берилген ат (экзоэтноним) деп, термин ойрот-калмактардын бору(к) – «аска-зоолор» деген сөзүнөн келип чыккандыгын белгилешет. Эне-Сайга куйган Хемчик-Борук дарыясына жамаатташ жашаган кыргыздардын бир бөлүгү бо-ру(к)-бору + т – буру + т деген ат менен аталышкан деген тыянакты айтышат⁵³.

Саян-Алтай элдеринин этнографиясын изилдеген профессор Л.П.Потапов алтайлыктардагы (теленгиттер) «бурут» (bur-ut) этнониминин келип чыгышын эзелки тотемдик жаныбар – бугуга байланыштырат⁵⁴.

Профессор В.Я.Бутанаевдин пикиринде «бурут» термининин төркүнү монгол тилдерине таандык. Кыргыздар бул экзоэтнонимди төрт түлүк малдын сактоочусу болгон көк түстүү «ызыкка» (үй жаныбарларынын ыйык колдоочусу) байланыштуу алышкан. Бул түс кыргыздардын Саян-Алтайдагы саясий үстөмдүгүнүн символун аныктаган түшүнүктү да чагылдырат⁵⁵. Буруттар хакастарда «кыргыздар» деп баяндалары маалым⁵⁶. Саян-Алтайдын бүгүнкү элдери уламыштардагы буруттарды жана кыргыздарды бул аймакты жердеген эң байыркы эл катары түшүнүшөт.

Жогорудагы маалыматтар «бурут» термининин маанисин толук ачып бере албады.

⁵³ Кычанов., Бейшеналиев 1991,242-243

⁵⁴ Потапов 1935,147-148

⁵⁵ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.41

⁵⁶ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.39-40

Н.Я.Бичурин «кыргыз» жана «бурут» этнонимдерин синоним катары карап, «Азыркы кыргыздар мурда Тибеттин түндүк чегинен алыс эмес Хотон тоолорунун түштүк жагында жашашып, азыркы турушкан жеринде «болу», «булу» жана «боллой» деген кытайча аталыштар менен б.з. IV кылымында белгилүү болушкан. «Болу жана «булу» бурут сөзү менен окшош, демек бурут кыргыздардын байыркы аты, аны менен аларды кытайлар жана монголдор азырга чейин аташат» деп жазат⁵⁷.

Кытайдын тарыхындагы байыркы жана жаңы маалыматтарды салыштырып, уруулардын жайгашкан аймактарын тактап, Н.Я.Бичурин «Буллой бул чыгыш жана батыш Түркстандын ортосунда жаткан азыркы бурут же кыргыз ээлиги»⁵⁸ деген бүтүмгө келет.

Орустун көрүнүктүү окмуштуусу А.И.Левшин буруттар жөнүндө: «Жаңы замандагы кытай географтары кыргыздарды «бурут» деген ат менен жазышат». Ал кытай булагы «Дай Цин итун чжиге» (гл.420) шилтеме берип, «Түндүк Вэйлер ээлик кылып турганда, азыркы буруттардын жеринде жашаган эл – по-лу, ал эми Тан династиясынын убагында пу-лу, же по-лю деп аталган. Кийин алар Чоң (Улуу) жана Кичи Пулу деп бөлүнүштү. Мурда ал эл ушул өлкөнүн түштүк тарабындагы тоолордун түштүк жагында жашашып, кийин анын түндүк тарабына өткөн. Тан (династиясынын) мезгилинен бери кытайлардын алар менен мамилеси жок. Полу деген аталыш Борү (бөрү) менен окшош, демек, пулу эли буруттар экендигине шек жок. Мындан буруттар V

⁵⁷ Бичурин Н.Я. Описание Чжунгарии и Восточного Туркистана в древнем и нынешнем состоянии.-Ч.І.-СПб.,1829.-С.XXVII,XXVIII

⁵⁸ Бичурин Н.Я. История Тибета и Хухунора с 2282 года до Р.Х. до 1227 года по Р.Х.-Ч.ІІ.-СПб.,1833.-С.191

жана VI кылымдарда эле азыркы турган жерлеринде жашашкан деген тыянак чыгат. Кыргыздар алар менен Түштүк Сибирден куугунтукталганда аралашып кеткен болуу керек»⁵⁹ деген маалыматтарды берет.

Сары-Кол, Памир атын алып турган Улуу Тоонун айлана – тегереги илгертен эле Кыргыз жери болгону «Манас» эпосунда:

Бадахшан менен Балыкты
Башынан күтүп башкардым – десе,
дагы бир жеринде
Балык менен Бадахшан
Башынан кыргыз жеридир⁶⁰ – деп айтылып ту-
рат.

Чыккан чөп менен аккан суудан башкага залалы жок, бирөөгө кылайып кара санабаган, момун, ишенчээк Кыргыз элинин бир ууч бөлүгү «сарыколдуктар» деген ат менен Памир тоосунун Ооганстан жак чегинде жашап келишет⁶¹. Оогандык кыргыздар жалпысынан «Чоң памирлик» жана «Кичи памирлик» болуп экиге бөлүнүшөт⁶². Экөөндө тең эле байыркы кыргыз уруулары: тейит, кесек, кыпчак, кыдырша, найман урууларынын өкүлдөрү бар.

Ч.Ч.Валиханов «пулу» менен «бурут» терминдеринин байланышын изилдеп, төмөндөгүдөй жыйынтыкка келет: «пулу», «булу» жана «пули» – кытай тилинде «бурут» аталышында сакталып калган, кыргыздын «бөрү» же «буру» уруусунун бузулган формадагы этнонимдери. Ал кытай булагы «Дай цин итун чжиге» шилтеме берип: «пулу менен булу аталыштары окшош, демек, пулу – буруттар». Анда

⁵⁹ Левшин А. Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казачьих орд и степей.-Ч.П.-СПб.,1832.-С.14-15

⁶⁰ Карасаев Х. Камус нама.-Б.,1996.-155-б

⁶¹ Саргазаков К. Оогандык кыргыздар.-Кыргызстан маданияты.05.12.1988-ж.

⁶² Саргазаков К. Көрсөтүлгөн эмгек. 15.12.1988-ж.

ары: «Менимче, орустар кайсактарга «кыргыз» деген ат бергендей эле, «бурут» сөзүнүн келип чыгышынын кыргыздарга ушундай эле тиешеси бар»⁶³ деп жазат.

Немец окмуштуусу У.Шотт «Чыныгы кыргыздар» деген макаласында кытай булактарындагы кыргыздар жөнүндөгү маалыматтарды салыштырып, булу уруусун изилдеп, алгачкы кыргыздар «буруттар» деп аталып, «бу-лу-тэ» деген сөздөн келип чыккан» деген тыянак чыгарат⁶⁴.

А.Х.Маргулан «Полу, же пулэй уруусу б.з.ч. I кылымдардан эле белгилүү. Тарыхый салт боюнча алар эки канатка бөлүнүшкөн: пулей арткы (чыгыш), пулей алдыңкы (батыш). Кытай булактары боюнча, пулэй арткы Теңир-Тоонун чыгыш жагында, Токтата тоосунун Суй-Чу өрөөнүндө, башкача айтканда, Баркөл (Пулэй-цзе)⁶⁵ чөлкөмүндө жашашкан. Пулэй алдыңкы Теңир-Тоонун батыш жагындагы Шуюй (Чу дарыясы) өрөөнүндө турушкан. Кытай булактарында мындай деп айтылат, Пулэй ээлиги Хан династиясыны учурунда Ичжи (Ичкилик – Н.Т.) деген аталыш менен белгилүү болгон, ал эми «үчпадышалык» убакта – Пулу. Пулэйдин (болу, болуй) башка уруктары Тибеттин батышындагы Пияз (Памир) тоосунун өрөөндөрүндө жана капчыгайларында жашашкан⁶⁶.

Пулэйдин (пулу, булу) жашоо турмушу жана каада-салты кыргыздардыкынан эч айрымасы болгон эмес. «Пулэй боз үйлөрдө жашашып.... Эгин сепкенди жакшы билишет. Уй, ат, төө жана койлорго ээ болушуп, жаа, жебе жасаганды билишет. Алгач Пулэй чоң ээлик болгон. Батыш аймактар хунндардын

⁶³ Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения.-Алма-Ата,1958.-С.324

⁶⁴ Schott W. Über die ächten Kirgizen.-APAW.-Berlin,1864.-S.465

⁶⁵ Бичурин Н.Я. [Иакинф]. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.-Ч.III.-СПб.,1851.-С.87; Ушул эле китеп.-Ч.II.-М.-Л.,1950.-С.206

⁶⁶ Бичурин Н.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-Ч.III.-СПб.,1851.-С.46,252-254; Ушул эле китеп.-Ч.II.-М.-Л.,1950.-С.178,319-321

бийлиги астында болгондо, пулэйдин башкаруучусу Шаньюйдүн астында күнөөкөр болуп калат, ал ачуусу менен «6000 пулэйдин жашоочуларын Батыш хун аймагына, Хову өлкөсүнө көчүрүп, княжествону Хаву деп атайт. Ал Чыгыш Чешиден түндүктө жайгашып, атчан 90 күндүк жол»⁶⁷, башкача айтканда, азыркы Турфан оазисинен Алтай жана Саян тарапта.

Кыргыздын бөрү уруусу жөнүндөгү маалыматтар кытай булактарынан башка араб жана перс булактарында да кездешет. Мисалы «Худуд ал-Аламда» (X к.) жана Абу Са'ид Гардизиде (XI к.) фури (кури) деген эл эскерилет. «Кыргыздардын чыгыш тарабында фури деген эл бар, алар да кыргыздардан... Башка кыргыздар менен аралашпайт...Тили башка кыргыздар үчүн түшүнүксүз»⁶⁸. Ю.А.Зуев 拊離, фули (>riu-ljie<bc̣ri) (буре) – усундардын, сюннугундардын, табгачтардын жана түрктөрдүн уруу аталышы деп жазат⁶⁹. 符離, фули (>riu-ljie<bc̣ri) Эдзин-гол өрөөнүндөгү юэчжи ээлигинин бир бөлүгү, б.з.ч. 119-жылдары анын башкаруучусу Чантуло деген болгон. 附離 фули (>riu-ljie<bc̣ri) «лан» деп которулуп, «бөрү» деген маанини берген. Ордодогу Тюрк каганын лейб-гвардиясын 𐰉𐰺𐰽 «фули/бөрү» деп аташкан. Кагандын ордосунун үстүндө бөрүнүн башынын сүрөтү түшүрүлгөн желек желбиреп турган⁷⁰.

Тарыхчы Т.Акеров «динлин» этнониминин келип чыгышын кыргыздардын «жети бөрү» же «эди бору» (эди фулин) уруусунун аталышы менен байланыштырат⁷¹. Эгерде андай болгондо «динлин~теле» уруусу

⁶⁷ Бичурин Н.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-Ч.Ш.-СПб.,1851.-С.131; Ушул эле китеп.-Ч.П.-М.-Л.,1950.-С.236

⁶⁸ Hudud al-'Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. - 982 A. D. Transl. and expl. by V. Minorsky.-London,1937.-P.286

⁶⁹ Зуев Ю.А. Выступление на сессии, посвященной этногенезу киргизского народа.-ТККАЭ.-Т.Ш.-Фрунзе,1959.-С.172

⁷⁰ Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии.-Алматы,2002.-С.36

⁷¹ Акеров Т. Древние кыргызы и Великая Степь.-Б.,2005.-С.59

уламыш боюнча өздөрүн бөрү менен хунн канышасынан таратышат.

Н.А.Аристов «бурут» аталышы «бөрү» деген сөздөн келип чыккандыгын жазат⁷². Буга мисал катары изилдөөчү кыргыздардын курамындагы адигине уруулук тобуна кирген бөрү уруусунун энчилүү атын келтирет⁷³. Н.А.Аристовдун пикиринде «бурут» (буру + т) – «бөрү» этнониминин фонетикалык өзгөргөн формасы (-т көптүк маанини аныктаган сөз жасоочу мүчө).

* * *

К.И.Петров монгол тилдеринин сөздүктөрүндөгү маалыматтарга таянып, «буруу» – «чыккынчылар», «дини бөтөндөр» дегенди туюнтаарын, ал эми термин кыргыздарга карата берилген лакап ат экендигине токтолгон⁷⁴.

Тарыхчы А.А.Абдыкалыков К.И.Петровдун бул көз карашын толугу менен колдоп, «бурут» термини кыргыздар менен жунгарлардын ортосундагы туруксуз мамилелердин натыйжасында келип чыгат. «Бурут» сөзү калмактын «буруу» + «д» > «т» деген көптүк маанини аныктаган суффикс аркылуу пайда болгон. Калмак жана монгол тилдеринде «бурут» – «күнөлүү», «чыккынчы», «башка диндеги» деген маанилерди туюнтуп, ал термин кыргыздарга бөтөн эл тарабынан таңууланган лакап ат (экзоэтноним) экендигин жазат⁷⁵.

⁷² Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой орды и каракиргизов, на основании родословных связей и сведений о существующих родовых делениях и о родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований.-ЖС.-СПб.,1894.-Вып.Ш-IV.-С.345; он же. Труды по истории и этническому составу тюркских племен.-Б.,2003.-С.53

⁷³ Аристов Н.А. Көрсөтүлгөн эмгек.-СПб.,1894.-С.345;--Б.,2003.-С.53

⁷⁴ Петров К.И. Очерки феодальных отношений у киргизов в XV–XVII вв.-Фрунзе,1961.-С.57

⁷⁵ Абдыкалыков А. О термине “Буруты”.-СЭ,-1963,-№ 1.-С.127

Саха-якут тарыхчысы Г.В.Ксенофонов бул термин боюнча кызыктуу пикирин сунуш кылган. Саха-якуттарда «бурут-буруут» сөзү «бөтөн уруудан», «бөтөн жердик», «чет жердик» дегенди туюнтуп, саха-якуттардын лексикасында «бурут» сөзү жаш балдарды коркутуу үчүн колдонулган⁷⁶.

Тарыхчы профессор О.К.Каратаев «бурут» термининин келип чыгышын, маанисин, маселесин илимий изилдеп⁷⁷, Н.А.Аристовдун «бурут» термини «бөрү» дегенди туюнтат деген көз карашын колдоп, «бурут» этнониминин оболку формасы «бөрү» (бөрү + т- пүрүт-бурут) деп аталган. Бөрү + т; - т (- ыт; - ут; - ит) аффикси монгол тилдүү элдерде көптүк маанини аныктаган сөз жасоочу мүчө⁷⁸. Айрым изилдөөчүлөрдүн «бурут» – бөтөн жердик, чыккынчы ж.б.у.с. тыянактарына макул болууга негиз жок⁷⁹. Бул маалыматтардын жана фактылардын негизинде кыргыздардын башка элдерде тотемдик «бурут» деген кошумча ат менен да белгилүү болгондугун, ал эми этноним «бөрү», «карышкыр» маанилерин туюнтат деген тыянакка келет.⁸⁰

* * *

Чыгыш таануучу Г.Е.Грум-Гржимайло «бурут» термининин келип чыгышын «бурят» этноними менен жалпы негизде карайт. Ал өзүнүн оюн Рашид ад-Диндин «Жами ат-Таварихинде» эскерилген баргу-буруттар менен «бурут» термининин тарыхый жалпылыгы бар деген пикирин айткан⁸¹.

⁷⁶ Ксенофонов Г.В. Очерки по древней истории якутов.-Т.І-ІІ.-Якутск,1992.-С.162-164

⁷⁷ Каратаев О. Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан.-Б.,2003.-54-69-б

⁷⁸ Каратаев О. Көрсөтүлгөн эмгек.-64-б

⁷⁹ Кара: Петров К.И. Очерки феодальных отношений у киргизов в XV–XVII вв.-Фрунзе,1961.-С.57

⁸⁰ Karataev O.K Eski türk devrindeki kirgiz etnik isimleri.-Türkler.11.Yeni Türkiye yayinlari.-Ankara,2002.-S.80-85

⁸¹ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край.-Т.ІІ.-Л.,1926.-С.537;-Т.ІІІ.-С.188

Г.Е.Грум-Гржимайло «буруттарды» өз алдынча эл болуп, Тенир Тоо кыргыздарынын этникалык жүзүнүн калыптанышына негизги роль ойногон этнокомпонент катары карайт. Ал аргумент катары Хакас-Минусин ойдуңундагы сагай, качиндердин жана алтай-теленгиттердин курамдарынан кездешкен «кыргыз», «бурут» деген этнонимдеринин параллелдерин келтирет⁸².

Д.Банзаров «бурут» этнонимин «бурят» деген сөздүн бир варианты деп эсептейт⁸³. Н.Г.Румянцев Д.Банзаровдун бул оюн негизсиз деп, «монгол тилинде burijad~burud деп алмашууга фонетикалык жактан мүмкүн эмес»⁸⁴ деп жазат.

Бирок бурят этноними монгол сөзү эмес, ал байыркы түрк тилинен монгол тилине келип кирген. Этноним жалпы буряттардын тилинде «буряад» деп айтылат. Элдик этимология боюнча «буряад» буриха деген этиштен алынып, «жол менен жүрбөй, жолдон бурулуп чыккандар» деген маанини берет. Мунун негизинде «бурят» деген аталыштын этимологиясы «монголдордон бөлүнүп кетишкендер», «алардан четтеп кетишкендер» деп чечмеленет⁸⁵.

Бурят окмуштуусу Ц.Б.Цындендымбаев бурят сөзүнүн этимологиясында «бөрү» деген түрк сөзү жатат. Бурят деген этноним, «бүре (bγ'e)» + «д» же «бөре (bög'ж)» + «д» көптүк монгол суффиксинин жардамы менен келип чыгат. Бөрү деген атты түрк доорунда протомонгол шоно~чоно аталыштагы тотеми бөрү болгон уруулардын бири алышкан же аларга

⁸² Грум-Гржимайло Г.Е. Көрсөтүлгөн эмгек.-Т.Ш.-С.537

⁸³ Шейбаниада. История монголо-тюрков.-Казань,1849.-Приложение V.; Банзаров Д. Собрание сочинений.-М.,1955.-С.180

⁸⁴ Румянцев Н.Г. Примечание к кн: Д.Банзаров. Собрание сочинений.-М.,1955.-С.321-322,прим.323

⁸⁵ Цындендымбаев Ц.Б. Бурятские исторические хроники и родословные.-Улан-Удэ,1972.-С.274

түрктөр бул аталышты беришкен» деген өзүнүн көз карашын илимий чөйрөгө сунуштайт⁸⁶.

Б.Б.Бардин «бурят» сөзү бул байыркы «баргут» сөзүнүн кийинки варианты деп, аны мындай чечмелейт баргут~бургут~бурут~бурат~бурят»⁸⁷.

Саян-Алтайдын түрк-монгол тилдүү элдеринде (хаас, алтайлыктар, телеуттар, урянхайлар, хотон, торгоут, дэрбэт) кенен таралган «бурут» (пүрүт) уругунун өкүлдөрүнүн теги ушул аймактын эзелки элине барып такалат. Хакас фольклорунда «бурут» (пүрүт) уруусунун түпкү мекени Бурятия, экинчи маалымат боюнча Дэрбетия (Түндүк-Батыш Монголия) экени баяндалат⁸⁸.

«Бурут» этноними башка элдердин курамында: алтайлыктарда – пурут (пырат, парат)⁸⁹, алтайлык торгоуттарда – бурут⁹⁰; телеуттарда – пурут⁹¹; хакас элинин курамындагы белтирлерде – читі пүүр⁹², бирюсиндерде – читі пүүр⁹³, качиндерде – пүрүт⁹⁴, кызылдарда – пүрүт⁹⁵, сагайларда – пүрүт⁹⁶; Батыш Монголиядагы торгоуттарда жана хотондордо – бурут⁹⁷ деген формаларда белгилүү.

Жогоруда келтирилген маалыматтардын негизинде төмөндөгүдөй жыйынтыкка келсек болот:

1. Хан династиясынын (б.з.ч. 206–б.з. 220-жж.) учурундагы пулэй, «үч падышалык» убактагы – пулу, Түндүк Вэй династиясынын (386–535-жж.) учу-

⁸⁶ Цындендамбаев Ц.Б. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.277-279

⁸⁷ Бардин Б.Б. Буряты-монголы.-Бурятоведение.-1927.-№3-4.-С.45

⁸⁸ Бутанаев В.Я., Бутанаева И.И. Хакасский исторический фольклор.-Абакан,2001.-С.54-55

⁸⁹ Потапов Л. П. Этнический состав и происхождение алтайцев.-Л.,1969.-С.23

⁹⁰ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край.-Т.Ш.-Вып.1.-Л.,1926.-С.186

⁹¹ Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника.-М.,1989.-С.96

⁹² Бутанаев В.Я. Происхождение хакасских родов и фамилий.-Абакан,1994.-С.86

⁹³ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.87

⁹⁴ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.80

⁹⁵ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.88

⁹⁶ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.84

⁹⁷ Грумм-Гржимайло Г.Е. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.276

рундагы – по-лу (бо-лу), ал эми Тан династиясынын (618–907-жж.) убагында пу-лу, же по-лю аталышта-рын Н.Я.Бичурин, А.И.Левшин, Ч.Ч.Валиханов, У.Шотт, А.Х.Маргулан бурут этнониминин кытай тилинде айтылышы деп, аны менен окшоштурушуп, «бурут» кыргыздардын байыркы аты деген тыянакка келишет.

2. Н.А.Аристов, А.И.Левшин, Ч.Ч.Валиханов, Ц.Б.Цындендымбаев, О.К.Каратаев «бурут» аталышы «бөрү» деген сөздөн келип чыккандыгын белгилешип, аны бөрү аталыштагы уруу менен байланыш-тырышат.

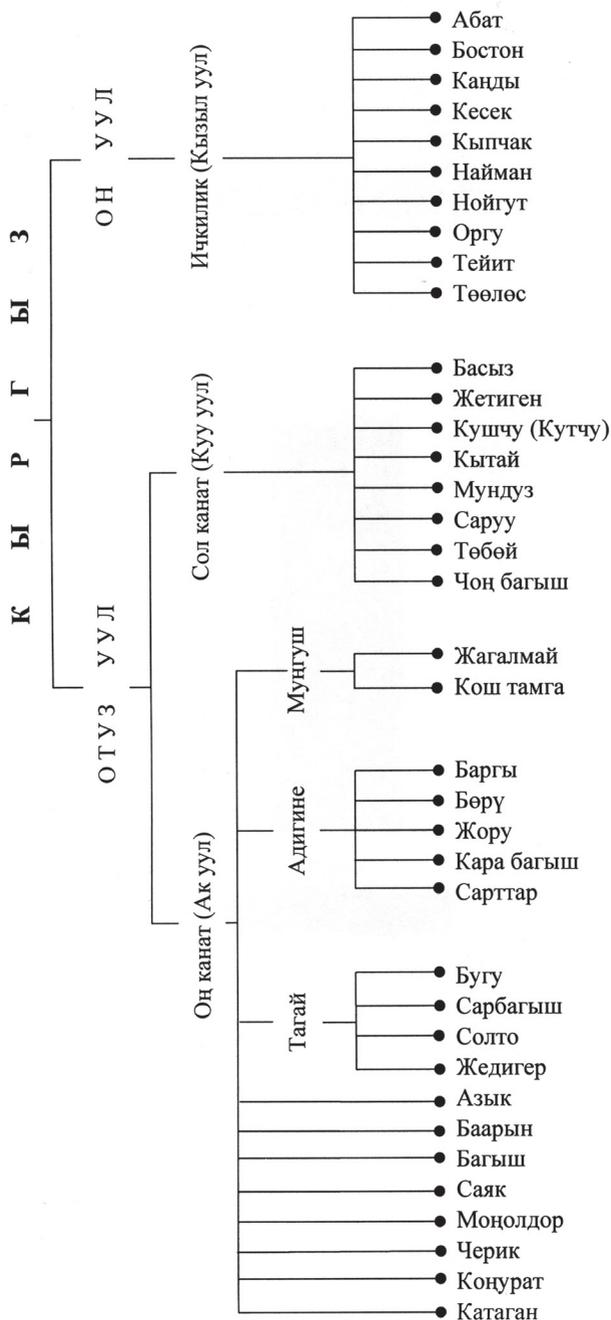
3. А.Х.Маргулан, Ю.А.Зуев, Э.Ж.Маанаев пу-лу, же пу-ли аталыштарын кытай жана араб булак-тарындагы фу-ли (фури) менен байланыштырып, аны «бурут» этноними менен окшоштуруп, «бөрү» деген маанини берет дешет.

4. «Бөрү» ичкилик урууларынын жалпы тотеми, ошол себептен «бурут» этноними алгач кыргыздын ичкилик тобунун аталышы болгон, ошондуктан Ч.Ч.Валиханов: «... кыргыздар кытайлар атагандай «бурут» деген атты таптакыр билишпейт, бул сөздү алар (кыргыздар) такыр угушкан эмес; «бурут» деген уруктун аталышын кыргыздардын ичинен кездештире албадым» – деп жазат⁹⁸. Себеби Ч.Ч.Валиханов негизинен түндүк (Оң канат) кыргыздарга гана жолуккан.

Демек, булу (пу-лу)-бо-лу (по-лу)-бо-лю (по-лю)-фу-ли кытай тилиндеги «бурут» этнониминин айтылыш формалары. «Бурут» кыргыздардын байыркы аталышы болуп, «бөрү» деген маанини туюнткан. Ал эми «бөрү» кыргыздын ичкилик тобунун жалпы тотеми, ошол себептен «бурут» этноними менен алгач кыргыздын ичкилик тобу аталган. Кийин алар жалпы кыргыз урууларынын биримдигине «ичкилик» деген ат менен киришкен.

⁹⁸ Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения.-Алма-Ата,1958.-С.324

Схема 1. Кыргыздардын уруулук түзүлүшү



Булардан сырткары Кыргыз элинин курамында кыргыз эмес жана аралаш тектеги топтор: *сарт-калмак, калмак-кыргыз, калмак, чала казак, келдиже, күрөң аттуу урук бөлүкчөлөр бар.*





СОЛ КАНАТ — КУУ (КӨК) УУЛ

Кыргыздардын «Оң канаты», могол кошуну деп аталган, ал эми «Сол канат» антип аталган эмес.

«Маджму ат-таварих»,
XVI к.

Кыргыздардын канатка бөлүнүшү бул тарыхый ченем, себеби анын түпкүрүндө байыркы хунну, сяньби, түрк-огуз жана монгол урууларынын канатка бөлүнүш системасы жатат.

Евразиянын көчмөндөрүнүн социалдык уюмун жана саясий системасын изилдешкен окмуштуулар көчмөндөрдүн үч бөлүккө: борбор, оң жана сол канаттарга бөлүнөрүн бир пикирден белгилешет. Мындай бөлүнүш алгачкылардан болуп Модэ шаньюй түзгөн Хунну империясында белгиленет. «Борборду» шаньюй өзү, «сол канатын» – тактын мураскору – шаньюйдун улуу баласы башкарган. Сыма Цянь бул жөнүндө мындай деп жазат: «Сол жактын бардык княздары жана аскер башчылары чыгыш тарапта жашашат, оң жактын бардык княздары жана аскер башчылары батыш тарапта юэчжилер менен чектеш

жашашат»⁹⁹. Сол канат – «чжуку» деп аталып, муну түзгөн уруу – Чжуку жана аны башкарган княздар – «чжуку» деген титулду алып жүрүшкөн¹⁰⁰. Сол канатты (чыгыш) башкарган княздар Оң канатты (батыш) башкарган княздардан мамлекеттик башкаруу системасында жогору турушкан, башкача айтканда ал шаньюйдан кийин экинчи болуп, тактын мураскору болгон¹⁰¹.

Сяньби (Сарыбий) империясын түзгөн Тяньшихай Сяньби державасын үч бөлүккө бөлөт: борбого жана эки канатка¹⁰². Бул бөлүнүш мурдагы Хунн империясынын оң, сол канаттарга жана борборго бөлүнгөндүгүнө туура келет¹⁰³.

Жужан каганатында сол жана оң канатка бөлүнүү системасы кабыл алынган¹⁰⁴. Түрк¹⁰⁵ жана уйгур¹⁰⁶ каганаттарында экиге – *тардуш* (батыш) жана *төөлөс* (чыгыш) канаттарга бөлүнүү структурасы болгон.

Огуздар *бузук* (оң) жана *учук* (сол) канаттарга бөлүнүшкөн¹⁰⁷. В.Гордлевский «сельджуктардын убагында огуздардын оң канатынын башында кайы уруусунан чыккан бейлер турса, сол канаттын башында – байындырлар»¹⁰⁸ болгон деп белгилейт.

«Чынгызхандын убагында «монгол аскерлери, демек, монгол эли байыркы салт боюнча эки канатка – сол (*je'ьп ~ jegьп ğar*) жана оң (*bara'un~baragun ğar*)

⁹⁹ Материалы по истории сюнну (по китайским источникам).-Вып.1.-М.,1968.-С.40

¹⁰⁰ История Сибири.-Т.1.-Л.,1968.-С.269

¹⁰¹ Бичурин Н.Я., 1950.-С.48

¹⁰² Бичурин 1950а: 169; Гумилев Л. Н. История народа хунну.-М.,2004.-С.258

¹⁰³ Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху.-М.,1984.-С.312, прим.35

¹⁰⁴ Көрсөтүлгөн эмгке.-С.269

¹⁰⁵ Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма.-СПб.,2003.-С.184-184

¹⁰⁶ Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии.-Новосибирск,1986.-С.176-177

¹⁰⁷ Бартольд В.В. Очерк истории туркменского народа//Сб. "Туркмения".-Т.1.-Л.,1929.-С.28-29

¹⁰⁸ Гордлевский В. Государство Сельджукидов Малой Азии.-М.-Л.,1941.-С.50

(монг. *gar* – кол) кол деп бөлүнгөн»¹⁰⁹. В.В.Трепавлов «Монгол мамлекети борбор жана канаттарга – оң (барунгар) жана сол (джунгар) деп бөлүнүп, формалдык түрдө чыгыш (сол) хандары батыш (оң) хандарынан жогору турушкан деп жазат. Абулгази боюнча да сол жак оң жактан улуурак жана сыйлуурак»¹¹⁰.

Демек, байыркы замандардан бери эле көчмөндөр үч бөлүккө: *борбор*, *оң* жана *сол* канаттарга бөлүп келишкен.

Кыргыздар «Оң», «Сол» канат жана «Ичкилик» деген үч бөлүктөн турары баарына маалым, бирок бул бөлүнүш качан жана кайсы жерде пайда болгону азырынча белгисиз.

Кыргыздардын «Оң», «Сол» канатка бөлүнүшү VII-IX кылымдарда эле болушу мүмкүн, себеби 648-жылы Тан империясына бардык төөлөс уруулары багынган-дыгын угуп, кыргыздардын башчысы Сымофа¹¹¹ (элтебер) Сибоджой Ачжань императордун сарайына келет. Император Тайцзун кыргыздардын башчысына «сол канаттын ардактуу гвардиясынын генералы (цзотунь вэйцзяньцзюнь) деген чинди жана генерал-губернатор (дуду) деген кызматты ыйгарып», Цзянькунь деп аталган өзүнчө облусту түзөт»¹¹².

Байыркы кытай жыл наамаларында кыргыз каганынын элчилери – Табу Хецзу (*Тану Алл Сол*) жана Чжу-у *Тану Алл Сол* Хэсунун (*Чугу Алл Сол*) аттары кездешет. Бул жыл наамаларда алар жөнүндө мындай маалыматтар жазылган: «842-жылдын

¹⁰⁹ Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм.-Л.,1934.-С.135

¹¹⁰ Родословное древо тюрков. Сочинение Абуль-Гази, хивинского хана.-Казань,1906.-С.163

¹¹¹ Сы — Сол, мо — бек, фа — бек деген «Солдордун Бегинин Беги» деген түшүнүктү туюнтат

¹¹² Кюнгер Н.В. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.55-56; Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах...-С.355; Супруненко Г.П. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.240-241; Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов.-Абакан,2000.-С.84; Кыргыз мамлекеттүүлүгү жөнүндө байыркы Кытай тарыхый булактары жана Кыргыз каганына Кытай императорунун каттары (б.з.ч. III к. – б. з. IX к.).-Б.,2003.-138-139-б

ноябрь айында Кытайга кыргыз элчиси Табу Хецзу (Тапу Алп Сол) кыргыз каганынан кат алып келди. Катта «Тайхэ шахзаданын жана Дулюй Шихэнин элчилигинин тагдырынан кабар болбогондуктан, каган аларды издөөгө жоокерлерди жибергендиги кабарланат». Кытай жылнамасы «Синь Таншу» боюнча император У-Цзун абдан кубанып, мындай алыскы өлкөдөн келген элчини, Бохай мамлекетинин элчисинен жогору отургузат»¹¹³.



Алп Сол

С.Г.Кляшторныйдын оюу боюнча, элчиликте баштап келген кыргыз аскер башчысы *Тепек Алп Сол* кийинчерээк уйгурларды кууп, Гансу жана чыгыш Тянь-Шанга басып кирген кыргыз аскерлерин башкарган. Анан ал кыргыздардын Кытайга болгон «Чоң казатын» жана императордун сарайына болгон элчилигин жетектейт, анын бул кылган иштери, окуялар алтай жана кыргыз эпосторунда даңазаланат¹¹⁴.

843-жылдын март айында Кытайга Чжу-у Хэсу (*Чугу Алп Сол*) жетектеген жети адамдан турган кыргыз элчилиги кыргыз каганынан кат алып келет¹¹⁵. Элчилик «эки атагы чыккан күлүктөрдү» императорго тартуу кылышат. Көптөн бери кыргыздардан кабар болбогондуктан императордун катчылары «Сыйшу» жана «Тунси-хуанцзюнь» деген китептерге кайрылып, «сягэсы» – «кыргыз» деген аталыш кан-

¹¹³ Супруненко Г.П. Некоторые источники по древней истории кыргызов//История и культура Китая.-М.,1974.-С.243

¹¹⁴ Кляшторный С.Г. Древнекыргызская письменность и эпос "Манас"/Байыркы кыргыз тарыхынын актуалдуу проблемалары.-Б.,2001.-21-22-6

¹¹⁵ Супруненко Г.П. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.244

тип жазыларын такташат¹¹⁶. Мындан сырткары Кытайга 843-жылдын июлунда жана 844-жылдын апрелинде аскербашчы Вэнь-Хэ (Ургу Алп) жана Диде Исы Наньчжу (Тутук Иынанчи) жетектеген кыргыз элчиликтери келишет¹¹⁷.

Жогоруда келтирилген маалыматтардын негизинде кыргыз уруулары VII-IX кылымдарда эле «Оң», «Сол» канатка бөлүнүшкөн десек жаңылышпайбыз. Себеби Кытайга элчиликте жетектеп барган элчилердин аттарына кошулган «Сол» деген аталышар, алардын «Сол» канатка тиешелүү экендигинин далили. Буга кошумча катары бекеринен Тан императорунан кыргыздардын башчысы «ардактуу гвардиянын «сол генералы» деген наамды албагандыр.

* * *

«Түндүк Вей династиясынын тарыхы» (386–558-жж.) деген кытай булагында байыркы түрктөрдүн келип чыгышы туралуу төмөндөгүдөй уламыш айтылат. «Түрктөрдүн ата-бабалары хун өлкөсүнүн түндүгүндө жайгашкан Со ээлигинен эле. Анын урпактарынын бири бөрү-энеден төрөлгөн жана сыйкырдуу жөндөмү бар Ичжини-нашидунун эки аялы болгон: асман духунун кызы жана кыштын духунун кызы. Анын биринчисинен төрт уул көрөт, булардын бири кууга айланат, башкасы, Цигу (Ki-ko) деген ат менен Абу жана Гян (Абакан) дарыяларынын арасында мамлекет түзөт, үчүнчүсү Чүси дарыясынын боюнда падышачылыкты негиздейт. Төртүнчү, улуу баласы, Надулуше Басы-чу-сиши тоосунда жашайт»¹¹⁸.

Н.А.Аристов Со ээлигин азыркы Лебеди дарыясы Бии дарыясына куйган жеринде жайгашкан со уругу

¹¹⁶ Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока.-М.,1961.-С.56

¹¹⁷ Худяков Ю.С. История дипломатии кочевников Центральной Азии.-Б.,2003.-С.152-153

¹¹⁸ Гумилев Л.Н. Древние тюрки.-М.,1993.-С.23-24

менен салыштырып, «кууга» айланган баланы *кубанды* жана *куманды* уруктары менен байланыштырат. «Куу» түрк (кыргыз) тилинде кушту билдирет, мисалы ак куу. Азыркы убакта аталган жерде жашагандар өздөрүн *ку-киши* деп аташат. Экинчи баласын Цигуну (Кі-ко) кыргыздар менен үчүнчү баласын азыркы *чу-киши*, төртүнчү баласын *түрк* уруусу менен байланыштырат¹¹⁹.

Н.Я. Бичурин уламыштагы Со (*Солу*) ээлигин Чыгыш Монголиядагы байыркы сяньби 鲜卑 уруусунун *Со-лу* деген өлкөсү менен байланыштырат. Сяньбилер бул жерге тангуттар түндүк хунндарды 93-жылы талкалагандан кийин келишкен. Алар качып кеткен хунн шаньююнун территориясын ээлешет, бул жерде калган 100 миң түтүн хунндар «өздөрүн элдик ат менен сяньби деп аташат»¹²⁰.

Аралаш хунн-сяньби этникалык чөйрөдөн эки уруу бирикмеси пайда болот. Алардын бири *Тона (Т'о-ра) же Тоба*, кытай жыл наамаларында «өрүлгөн чачтуулар» деген аталышта белгилүү¹²¹. Экинчилери *моюн* же *моюндар*. Тобалар Кытайды басып алышып, атактуу *拓拔魏* Тоба Вэй империясын (386-535-жж.) негиздешкен. Тобалар Со өлкөсүнөн чыккандыктан, аларды *со-лу* деп аташкан¹²². Азыркы гипотезалар боюнча кумандылык *со* же *солу*, этноними бизди байыркы хунн-сяньби заманына алып барат. «Со» уругун – «Сол деген мамлекеттин атын алып жүргөн этникалык түшүнүк», деп жазат Л.П.Потапов¹²³.

¹¹⁹ Аристов Н.А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен.-Б.,2003.-С.100-102

¹²⁰ Бичурин Н.Я. ук. соч., т. I, С. 150-151

¹²¹ G. Clauson. Turk, Mongol, Tungus//Asia Major, New. Series (vol. VIII) pt.1.-London,1960.-P.167

¹²² Liu Mau-tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-türken (T'u-kue).-Т.П.-Wiesbaden,1958.-S.489

¹²³ Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев.-Л.,1969.-С.185

Со ээлигиндеги «со» деген сөздүн «сол» деген сөзүнүн кытайча транскрипциясы экендигин көпчүлүк түркологдор байкаган, кийин белгилүү орус окумуштуулары «со» деген сөздүн «сол» деген сөз экенин такташкан. Бул уламыштагы «сол» деген сөз кыргыздын «Сол» канаттын туюндурушу мүмкүн. Ал эми уламыштагы «кууга» айланган баланын образында кыргыздын «Сол» канаттынын – «Куу уул» деген башкача аталышы жаткандыр. Сяньби этнониминин этимологиясын П.Пеллиот¹²⁴ жана Э.Пуллблэнк¹²⁵ Sarbi – Сары-бий деп чечмелешет. Сяньбилердин курамында сол канаттын уруулары сары (тубай), мундуз, төбөй, алакчын, кытай ж.б. киргендир. Себеби саруу уруусунун курамында тубай, алакчын, төбөй уруусунун курамында чоң төбөй жана моют уруктары – сяньбинин бирикмесинин курамындагы – хэла, тоба, моюн жана кидань деген уруу аталыштарына окшош. Бул жерде белгилей кете турган нерсе тубо (дубо) уруусу кыргыздын тубай (саруу) жана төбөй урууларынын ата-бабалары катары белгилүү. Тубай жана төбөй урууларынын мындай окшош аталып калышынын себеби: Сянби империясында атасы сары, энеси хунну кызынан төрөлгөндөрдү – тубай, атасы хунн, энеси сары кызынан төрөлгөндөрдү – төбөй деп аташкан¹²⁶.

Ал эми уламышта «карышкырдын балдары» болуп түрк уруусу гана аталбастан, кыргыз уруулары да аталып жатат. Буга далил катары Сол канатка (Куу уул) кирген саруу уруусунун курамында боркемик, кызыл курт, түктүү курт, бостон, кырк уул, мачак деген этнонимдердин этимологиясы «дарыя бөрүсү», «кызыл бөрү», «түктүү бөрү», «боз бөрү», «бөрү уулу» «бөрү» деп чечмеленет, кушчу уруусунун

¹²⁴ Pelliot P. Tokharien et Koutcheen.//Journal Asiatique, I.-1934.-P.35

¹²⁵ Pulleyblank, 2000.-P.71

¹²⁶ Сухэбатор Г. К вопросу об этнической связи между хунну и сяньби//Сибирь, Центральная и Восточная Азия в средние века.-Новосибирск,1975.-С.13

курамында аксакбөрү, бөрү, бөрүбай, сокурбөрү, үч куртка (үч бөрү) уруктарынын¹²⁷, мундуз уруусунун курамында карышкыр, бостери уруктарынын, басыз уруусунун курамында кара бөрү уругунун, чоң багыш уруусунун курамында мачак уругунун аталыштары далил боло алат.

Куу уулдун этимологиясы

Кыргыз санжырасында «Сол» канат же «Куу уул» («Көк уул») жөнөндө төмөндөгүдөй маалыматтар кездешет: «Долонбийдин эки аялы болуп, алар узакка төрөбөй жүрүп, күндөрдөн биринде бир улгайган аялы эгиз эркек төрөйт. Аксакалдардын күн мурунтан берген батасына ылайык, оң бөйрөктөн түшкөн балага «оң», сол бөйрөктөн түшкөн балага «сол» деп ат койгон имиш. Бул бир вариант. Дагы бир сөз. Эгиз бала төрөлгөндө, ата —бабанын салты боюнча, азан айтылып, биринчи көз жарган балага Абыл, экинчи көз жарган балага Кабыл деп ат коюлгандыгы айтылат. Бул экинчи вариант. Үчүнчү вариантта Долонбийдин улгайган эки аялы узакка чейин төрөбөгөндөн кийин, бул дүйнөдөн перзентсиз, өтөбүзбү деп, Долонбий 16 жаштагы кызды аялдыкка алган болот. Бул кичүү аялы, Кудайдан болуп, кош кабат болуп калат да, ай-күнүнө жеткенде көз жарып, эгиз эркек бала төрөйт. Долонбий бир баласына Ак уул, экинчисине Куу уул деген ат койгон дешет¹²⁸.

Кыргыз тарыхчысы **Баяс Турал** дүйнөлүк мифтерди изилдеп жатып, Куу уул тууралуу төмөндөгүдөй кызык тыянактарга келген: «Кытай цивилизациясы, бул өлкөнүн жериндеги алгачкы маданияттын очок-

¹²⁷ Шаршеналиев Д. Ата-тегиң биле жүр.-Б.,2010.-50,89,90,205,227,241,264,280-б

¹²⁸ Эсенкул Төрөкан уулу. Сол канат кыргыз.-3-китеп.-Б.,1995.-4-б

тору болуп: «Ся», «Шан-Ин» жана «Чжоу» династиялары менен байланышкан аймактар эсептелет. Илимпоздордун изилдөөлөрү боюнча, Ся династиясынын доору б.з.ч. 2205 – 1767 жж. туура келет¹²⁹. Уламыш боюнча, бул династияны Хуан-ди негиздегени айтылат. Хуанхе дарыясынан түштүктө нукура «ханзулар», түндүктү карай созулган аймактарда «жун», «ди» деп аталган көчмөн элдер жашашкан.

Хуан-ди – «Сары адам», «Сары император». Кыргыз уламышы боюнча, биринчи «Сары адам» – ал Манас. Же, ал «сары адамдардын» ичинен чыккан «биринчи хан».

Сөздүктө «Сары баба» тууралуу мындай айтылат: «Хуанди Кытай мифологиясынын жана тарыхый уламыштардын белгилүү каарманы. Мифте айтылган маалымат боюнча ал Кудайлардын башчысы, аяаламды башкаруучу. Б.з.ч. I-миңинчи жылдардын орто ченинен тарта Хуанди байыркы замандарда өткөн жер үстүндөгү падыша катары баяндалат. Ал арабаны, кайыкты, казанды ойлоп тапканы айтылат. Байыркы мифологиялык салт Хуандини кытай элинин түп атасы катары карайт»¹³⁰.

Демек кытай элинин мифологиясы боюнча «түп ата» жана «биринчи хан» – Хуанди, кытай тилинде Хуандинин ысмы «сары адам» дегенди түшүндүрөт. Түпкү кытай үчүн «сары адамдар» чоочун, түндүктөн келген элдер болушкан. Аларды жалпы жонунан «ди», же «динлиндер» деп аташкан. Алар өздөрүнүн «сары чач, көк көз» кебетесинен улам кытайлар тарабынан «сары желмогуздар» деген атка конушкан.

Андан да эң кызыгы Ч.Өмүралиевдин жазганы боюнча, «Хуандын мааниси – куба»¹³¹. Бул ысымды

¹²⁹ Массон В.М. Первые цивилизации...-С.215

¹³⁰ Гладкий В.Д. Древний мир. Энциклопедический словарь.-Т.1.-Донецк,1996.-С.246

¹³¹ Өмүралиев Ч. Тенгричилик. Бурут тамга. Төрөн тил.-Кыргыз жер журналы.-№1,2003.-114-6

андан нары карай: «Кува улы – Куу уул» деп окусак болот¹³². «Хуаң» – көрсө, түбүндө Куба уулдардын элдик урааны экен да, ошол ураан кийинчерээк кагандын атына айланып кеткен түрү бар»¹³³.

Тарыхчы Баяс Турал Куу уулдун этимологиясын мындайча чечмелейт: «Хуа – кува – куба – кума(н)» деп, анан ага «адам» маанисин берген «ди» деген сөз кошулуп айтылып, ал мындай формаларда сүйлөнгөн: «Хуа-н ди», «Кува-н ди», «Куба-н ди», «Кума-н ди» ж.б. мааниси: «Куу уул», же «Сары адам» дегенди түшүндүргөн.

* * *

Тарыхый булактарда Кыргыздын Сол канаты өз алдынча уруулук топ катары XVI кылымдагы **Сайф ад-Дин Аксыкентинин** «Тарыхтардын жыйнагы» аттуу эмгегинде баяндалат: «Куу уул бул чыгармада Кара уул деп да айтылат. Куу уулдун басыз, лалым кушчу, айбаш мундуз, чоң багыш, саруу, сунчак кытай деген алты баласы эскерилет»¹³⁴.

Кыргыздар калмактарды кубалап чыгып, аксак Темирдин тукуму деп – Эрешени хан көтөрөт. Эреше ханды шайлаганда кыргыздардын оң, солго бөлүнүшүн, ага кирген урууларды жана жайлаган жерлери кайра такталган. Ошондо Солго кирген уруулар: саруу, кытай, мундус, кушчу, төбөй, басыз, каңгы, тейит, сатикей, ичкилик болгон¹³⁵. Бул жөнүндө **Балык манасчы** минтип ырдаган:

Башы Кызыл-Кыя, Санташтан,
Аягы бетегелүү Кой-Таштан,

¹³² Ушул эле жерде.-119-б

¹³³ Ушул эле жерде.-116-б

¹³⁴ Сайф ад-дин ибн Шах Аббас Аксикенти. Тарыхтардын жыйнагы.-Б.,1996.-66,82-б

¹³⁵ Закиров С. Кыргыз санжырасы.-Б.,1996.-83-б

Ак калпактуу кыргыздан,
Каркыра менен Гегенден,
Үч Алма-Ата, Сарытокум,
Байчоро менен Жамбылдан,
Ысык-Көл, Чүй, Таластык,
Аксы менен Чаткалдык,
Анжияндык, Алайлык
Отуз уул ичкилик
Кара Багыш, Чоң Багыш,
Моголдор, Черик, Кыпчагы
Он атадан турбайбы.
Саруу, Кытай, Мундузу,
Кушчу, Төбөй, Басысы,
Сатыкей, Каңгы, Теити,
Ичкилиги кошулуп,
Сол атадан турбайбы¹³⁶.

1763–1770-жылдарда жазылган кытай булагы «Сиюй Чжи» 西域志 («Батыш аймактар баяны») кыргыздарды жалпысынан экиге бөлөт: кэ-эр-гэ-ци-сы (түндүк канат) жана то-го-со-хо-лэ (түштүк канат). Аталган булакта сол канатка тешелүү болгон – кытай, кушчу, саруу, мундуз, басыз уруулары – түндүк канатка киргизилип, алардын жайгашкан жерлери белгиленет¹³⁷.

Ч.Ч.Валиханов Сол канатка саруу, кутче, мундуз жана кытай урууларын киргизет. Ал Оң канатка басыз жана чоң багыш урууларын жаңылыш кошот¹³⁸.

Л.Костенко Сол канаттын – кушчу, саруу, мундуз жана кытай деген урууларын атайт¹³⁹.

¹³⁶ Ушул жерде.-81-б

¹³⁷ Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана.-Т. II.-Б.,2003.-226,229,234-б

¹³⁸ Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах.-Т.П.-А.-А.,1985.-С.44

¹³⁹ Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности.-СПб.,1871

Е.Смирнов боюнча сол канатка: кырк-кугул, мурат-али, тогай-берды, менды (джеты-ру), тунтурт, кулпаш, тазанай, мундуз жана каратал кирет. Алардын ичинен кырк-кугулга: бишкабак, машак, кельдей, узунбут (Алайда); мурат-алига алакчын, ага сатыкей, ульджачи, бургемык жана бошмоин; тогай-бердыге: кенджечегир, болясору, назарбек жана бостон; мендыга: булектал, сакау, оготур, кашкатаман, кызылкулак, балыкчи жана джульдажаксы; караталга: ктай, кощи жана джуваш; ктайга: кейра, тунтугур, кара-ктай, турдеш, актунды жана бугеджин; кощига: тагаймат, канетенн, тлеукабын, (тлеукабыл?) жана байсеид; джувашка: сабатар жана кайназар¹⁴⁰. Бул жерде: кырк-уул, мураталы, тагайберды, менды (жети уруу), төңтөрт, колпоч, тогунай саруу уруусунун уруктары, сабатар менен кайназар кушчу уруусунун уруктары. Демек Е.Смирнов боюнча сол канатка: саруу, мундуз, кытай, кушчу уруулары кирген болот.

Полковник **Н.Ф.Ситняковский** Сол канатка: кушчу, мундуз, басыз урууларын кийирет¹⁴¹.

Е.Г.Грумм-Гржимайло Сол канат жөнүндө «Талас дарыясынын бассейндеринде жайгашкан бул канат, анын курамында бөтөн уруулук бөлүктөрдүн жоктугу, монголдордун убаганда Батыш Тянь-Шанда алардын болбогондугун айгинелеп турат. 1703-жылдын күзүндө енисей кыргыздарынын Талас дарыясына көчүрүлүү фактысы менен салыштырсак, анда биз төмөндөгүдөй жыйынтыкка келсек болот. Демек, Сол канатта биз ошол көчүрүгөн кыргыздардын урпактары менен жолугушабыз»¹⁴² – деп жазат. Ал

¹⁴⁰ Смирнов Е. Сыр-Дарьинская область.-СПб., 1887.-С.324

¹⁴¹ Ситняковский Н.Ф. Перечисление некоторых родов киргиз, обитающих восточной части Ферганской долины//ИТО ИРГО.-Ташкент,1900.-Т.II.-Вып.I.-С.92-100; он же. Таблица киргизских родов Ошского уезда//ИТО ИРГО.-Ташкент,1900.-Т.II.-Вып.II.-С.57-58

¹⁴² Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край.-Т.П.-Л.,1926.-С.544

мундуз, саруу, жетиген, кушчу урууларын түпкү алтайлык уруулар деп санайт¹⁴³.

Н.А.Аристов Сол канатка кирген: саруу, мундуз, кучу (кушчу), жетиген урууларын кара-кыргыз элинин түпкүлүктүү уруулары деп белгилейт. Анын ичинен саруу уруусун эң жайылган, башкы, негизги уруу деп атап, алар динлиндердин урпактары, ошондой эле кыргыздардын байыркы уругунун аталышы болгон, себеби енисей кыргыздарынын эки башкы уруусу жети-сары, алты-сары деген аталыштарды алып жүрүшкөн» деп жазат¹⁴⁴.

Капитан И.Г.Андреев (1785-ж.) Сол канатка тиешелүү болгон «кокшин же коци, аны Ивада-бий, китаиды – Муса-бий жана сарууну өтүп кеткен старшина Садык-батырдын уулу Сайт-баатыр башкарат» деп жазат¹⁴⁵. Демек, капитан Андреев Сол канатка кирген кушчу, кытай жана саруу урууларын белгилейт.

Кыргыздардын **А.Голубевке** айтып берген уламыштары боюнча, кыргыздар хандын уулу Кыргыздан таралышат. Анын эки уулу болот – Абл жана Кабл. Экинчисинен Сол канат тарап, ага сару, кокче (кушчу – Н.Т.), мундуз жана кытай кирет¹⁴⁶.

В.В.Радлов кыргыздын Сол канаты анын Оң канатына караганда азчылыкты түзүп, алар Талас дарыясынын бойлорунда көчүп-конуп жүрүшөт деп, ага саруу, беш берен, мундус, төңтөрт, кучу (кушчу – Н.Т.), күркүрөө, жетиген урууларын киргизет¹⁴⁷. Мында беш берен, төңтөрт, күркүрөө – саруу уруусунун уруктары. Демек, В.В.Радлов Сол канатка

¹⁴³ Ушул жерде.-С.542

¹⁴⁴ Аристов Н.А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен.-Б.,2003.-С.64,65

¹⁴⁵ Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков.-Алматы,1998.-С.52-53

¹⁴⁶ ЗИРГО.-СПб., 1861.-Кн.3.-С.114

¹⁴⁷ Радлов В.В. Из Сибири.-М.,1989.-С.107

кирген: саруу, мундус, кушчу жана жетиген урууларын атаган.

В.П.Наливкин «*Наманган уездинин кыргыздары*» деген макаласында Сол канатка: саруу, кушчу, кытай, мундуз, басыз урууларын киргизет. Ал саруу уруусун Алайдан чыккан акыркы уруу деп санайт. Ошондой эле кытай уруктары Наманган уездине багыш жана саруу урууларынан кийин келген деп жазат¹⁴⁸.

Кыргыздын көрүнүктүү коомдук ишмери жана тарыхчысы **А.Сыдыков** Сол канатка: саруу, кушу (кушчу – Н.Т) ктай, мундуз, басыз, кырк-угул урууларын киргизип, аталган уруулардын ар биринин жашаган жерлерин көрсөтөт¹⁴⁹.

С.М.Абрамзон өзүнүн алгачкы эмгегинде сол канатка: кушчу (кутчу), саруу, мундуз, кытай, тейит, найман ж.б. урууларын киргизип, басыз уруусун Оң канатка кийирет¹⁵⁰, бул көз карашка **Я.Р.Винников**¹⁵¹ каршы чыккан. Бирок **С.М.Абрамзон** кийинки эмгектеринде Сол канатка: кушчу (кутчу), саруу, мундуз, жетиген, кытай, басыз, төбөй жана чоң багыш урууларын киргизет¹⁵².

Я.Р.Винников¹⁵³ 1953–1954-жылдары Түштүк Кыргызстанда жүргүзүлгөн кыргыз урууларын изилдөө экспедициясынын материалдарына таянып, кыргыздын Сол канатына: саруу, кырк уул, мундуз, басыз, кутчу, кытай, чоңбагыш урууларын киргизет.

¹⁴⁸ Наливкин В.П. Кыргызы Наманганского уезда//Туркестанские ведомости.-Ташкент,1881.№20

¹⁴⁹ Сыдыков А. Родовое деление киргизов//Сб.“Белек”.-Ташкент,1927.-С.293-295; А.Сыдыков Родовое деление киргизов//Курманов З., и др. Абдыкерим Сыдыков – национальный лидер.-Б.,1992.-С.93-95

¹⁵⁰ Абрамзон С.М. Очерк культуры киргизского народа.-Фрунзе,1946.-С.7-8

¹⁵¹ Винников Я.Р. Родоплеменной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии//ТКАЭЭ.-Т.І.-М.,1956.-С.137

¹⁵² Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи.-Фрунзе, 1990.-С.88

¹⁵³ Винников Я.Р. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.157-158

О.Айтымбет «Куу уул саясий-согуштук жаатына тө эзелки доорлордо – мундус, кушчу, саруу, басыс, чоң багыш, кытай, жетиген, төбөй, жалайыр, алтай, сака, таадар (качы, сагай, белтир, койбал, кызыл), тума (тумат), чоро (шор), моют, аргын кирип, а Тэңири Манастын заманында береги он алты, урууга дагы эки уруу – жаман менен лөкүш кошулуп, жалпы саны он сегиз урууга жеткен»,¹⁵⁴ деп жазат. Аталган уруулардан азыркы убакта Сол канатка: мундус, кушчу, саруу, басыс, чоң багыш, кытай, жетиген, төбөй кирип, калгандары казак, алтай, хакас, тува элдеринин курамында.

Үсөйүн-ажы өзүнүн санжырасында «Куу уулдан – Кутчу, Чоң багыш, Кытай, Саруу, Мундуз, Басыз, Нойгут жети уул болгон, алар жети чоң урууга таралган. Буларды Сол деп аташат»¹⁵⁵ – деп айтат.

Тоголок Молдо Куу уулдун балдары жөнүндө: «Губулдун алты уулу бар: 1.Асыгалы. 2.Кандабас. 3.Пичене. 4.Килет. 5.Кулансарык. 6.Сапарбай. Асыгалыдан Чоңбагыш деген эл. Кашкар тоолорунда турат. Кандабастан – Кутчу. Булар дагы көп эл. Таласта, Анжиянда, Кашкарда, чачкын. Пиченеден Саруу деген эл. Көбү Таласта. Килеттен Мундус деген эл, булар дагы Таласта, Анжиянда, калгандары ар элде чачкын турат. Кулансарыктан Тентек Акмат, Телкул деген эки уул болгон. Булар түбүнөн сөзгө келбеген өкүм, кежир эл болгон, бири-бирине баш берген эмес. Бул себептен башсыз аталып кеткен. Бул басыз (Басыз – Н.Т.) деген эл ошол уруктан. Сапарбайдан тукум калбаган», деп жазат¹⁵⁶. Демек, Тоголок Молдо боюнча Сол канатка: чоңбагыш, кутчу (кушчу), саруу, мундуз, басыз уруулары кирет.

¹⁵⁴ Орозбек Айтымбет. Кара кыргыз. -1-китеп. -Б., 2007. -94-95-б

¹⁵⁵ Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт. -II-китеп. -Б., 1991. -82-б

¹⁵⁶ Тоголок Молдо. Тарых, түпкү аталар//Кыргыздар. -2-китеп. -Б., 1991. -14-б

О.Сыдык уулу саруу, жетиген, кытай, кушчу жана төбөй уруулары жөнүндө кыскача маалымат берип, «Долон бийден Агыл, Гул (Куу уул – Н.Т.) деген эки уул. Гулдан тарагандар Кытай кол алдында, Тяншан тоолорунда жашайт. Буларды Чоңбагыш деп атайт. Атактуулары тогуз урукка бөлүнөт. Алар: Азхалын, Хандабас, Мычак, Кулун, Фична, Килет, Кутчу, Мундуз. Хандабас уругунан – Арзымат бий, Төрөкелди бий, Алымхан бий дегендер бар» – деп жазат¹⁵⁷. Бул жерде Кытайдагы Сол канат уруулары жөнүндө айтылып жатат. Азхалын бул Асыгалы, андан Чоң багыш уруусу тарайт; Мычак бул Мачак, Фична бул Пичене – Чоң багыш уруусунун уруктары; Кулун бул Кулунчак, андан Басыз уруусу тарайт; ал эми Тоголок Молдонун санжырасы боюнча Килеттен – Мундуз, Хандабас – Кандабастан – Кушчу уруулары тарайт. Санжыраларда Кандабастан урук калбаган деп айтышчу, бирок О.Сыдыков андан тараган бийлерди белгилеп жатат, булар кушчу уруусунан болушу мүмкүн. Демек, Кытайда Сол канатка кирген: чоң багыш, басыз, кутчу (кушчу), мундуз уруулары бар.

Бала Айылчы кыргызды Түрктөн таратып отуруп, «Арсланхандан – Абалхан, андан Калы бий. Калы бийден – Сабыр, андан Шекер. Шекерден – Сары, андан Касы, Ак уул, Куу уул. Касыдан бала жок. Бул үч бир тууган энчи бөлүшкөндө Куу уул чатак чыгарып, энчини экиге гана бөлдүргөн: Касы менен Ак уул бир энчи, Куу уул экинчи энчини алган. Малды, жерди, элди экиге бөлүп оң жагы Касы менен Ак уулга, сол жагы Куу уулга тийген. Кыргыздын оң жана сол деп эки топко бөлүнүп калуусу ошондон калган. Солго: Кушчу, Саруу, Басыз, Жетиген, Агынай, Алакчын, Кытай, Мундуз

¹⁵⁷ Сыдыков О. Тарих кыргыз Шадмания: Кыргыз санжырасы.-Фрунзе, 1990.-27,94-96-б

кирет»¹⁵⁸, деп айтат. Бул жерде агынай, алакчын – саруу уруусунун уруктары болуп саналат. Демек, Бала Айылчы боюнча Сол канатка: кушчу, саруу, басыз, жетиген, кытай, мундуз уруулары кирет.

Ж.Кенчиев Куу уул – Солдон тараган урууларга: саруу, кушчу, кытай, базыс, мундуз, жетиген, төбөй, чоң багыш, кандабас, алакчын, лалым, сунжек, жетиген, аскалы деп – 14 урууну киргизет¹⁵⁹. Бул берилген маалыматтарында урук аталыштары кайталанып калган. Мисалы: «Мажму атут-таворих» боюнча лалым кушчу, сунжек кытай деп айтылат¹⁶⁰; санжыраларда кандабастан бала калбаган деп айтылат, бирок Тоголок Молдонун санжырасы боюнча кандабастан – кушчу уруусу тарайт; аскалыдан чоң багыш тарайт; алакчын саруу уруусунун урук бөлүкчөсү. Демек, бул жерде Сол канатка: саруу, кушчу, кытай, басыз, мундуз, жетиген, төбөй, чоң багыш уруулары кирет.

Т.Умар уулу «Кыргыз санжырасы» аттуу китепчесинде, сол канатка (Куу уулга) төмөндөгү урууларды киргизет: «жайыл, чоң багыш, саруу, басыз, мундуз, ал эми жайылдан каратал менен каранайды чыгарып, караталдан – кушчу, каранайдан – кытай урууларын таратат. Ошондой эле аталган урууларды уруктарга бөлүп, алардын генеалогиялык схемаларын берет»¹⁶¹. Демек, бул жерде Сол канатка: чоң багыш, саруу, басыз, мундуз, кушчу, кытай, уруулары кирет.

С.Жаңыбай уулунун «Кыргыз санжырасы» аттуу китепчесинде, автор «Куу уулдун эки баласы Кушбак, Куунак. Кушбактан: жайыл, чоң багыш, саруу,

¹⁵⁸ Бала Айылчы санжырасы//Кыргыз санжырасы.Ала-Тоо журналынын тиркемеси.-Б.,1994.-177-178-б

¹⁵⁹ Кенчиев Ж. Санжыра.-1-китеп.-Б.,1991.-67-б

¹⁶⁰ Сайф ад-дин ибн Шах Аббас Аксикенти. Тарыхтардын жыйнагы (мажму атут-таворих).-Б.,1996.-82

¹⁶¹ Турдубай Умар уулу. Кыргыз санжырасы.-Б.,1991.-19-21-б

басыз, мундуз. Жайылдан: каратал, каранай. Караталдан – кушчу, каранайдан – кытай. Куунактан – каңды, төөлөс уруулары тарайт»¹⁶² деп, бул эки урууну сол канатка киргизет. Бул жерде каңды, төөлөс кыргыздын «ичкилик» тобуна кирген уруулар. Демек, Сол канатка: чоң багыш, саруу, басыз, мундуз, кушчу, кытай уруулары кирет.

Э.Төрөкан уулу «Сол канат кыргыз» аттуу китебинде, Кабылдан (Куу уул) Көбөш, андан Босого, Жайыл, Кандабас, Асыгалы, Кулунчак, Карача, Сапарбай дегендер. Бул жети бир туугандын ичинен Кандабас менен Карачадан тукум айтылбайт, калгандарынан тукум бар. Көбөштүн Босого уулунан Мундуз, Асыгалы уулунан Чоң Багыш, Кулунчак уулунан Басыз уруулары, Жайыл уулунан эки бала Каратал жана Каранай деген. Караталдан Токтоболгу, андан Кушчу уруусу, Каранайдан Саруу менен Кытай уруулары таралат¹⁶³. Демек, Сол канатка: мундуз, чоң багыш, басыз, кушчу, саруу жана кытай уруулары кирет.

Санжырачы **С.Закиров**¹⁶⁴ Сол канатка: саруу, кушчу, кытай, мундуз, басыз, кырк уул урууларын киргизип, алардын кыскача бөлүнүштөрүн берет¹⁶⁵. Азыркы учурда кырк уул – саруу уруусунун ири уругу болуп саналат. Демек, Сол канатка: саруу, кушчу, кытай, мундуз, басыз уруулары кирет.

Тарыхчы, профессор **С.Аттокуров** «Элдик оозеки тарыхта, санжырада Сол канатка: Басыз, Жетиген, Кылыч тамга, Кытай, Мундуз, Карабагыш, Саруу кирет. XV кылымдарда Сол канаттын урааны Көнөк, кийин Каратал болгон, тамгасы – ∟ кашка таман¹⁶⁶ деп жазып, Сол канатка: кушчу, саруу, басыз,

¹⁶² Сапарбай Жаңыбай уулу. Кыргыз санжырасы.-Ош.,1993.-16-18-б

¹⁶³ Эсенкул Төрөкан уулу. Сол канат кыргыз.-3-китеп.-Б.,1995.-4-5-б

¹⁶⁴ Закиров С. Кыргыз санжырасы.-Б.,1996.-239-б

¹⁶⁵ Ушул жерде.-32-33-б

¹⁶⁶ Аттокуров С. Кыргыз санжырасы.-Б.,1995.-137-б

кытай, мундуз, чоң багыш, кара багыш, жедигер, нойгут урууларын киргизет.

С.Аттокуров төбөй жана жетиген урууларын сол канатка кошпойт. «Төбөй уруусу сарбагыш жана солто урууларынын жетекчилеринин кол алдында жашаган. Булардын көпчүлүгү сарбагыштар менен аралашып кеткен. Информаторлордун көпчүлүгүнүн айтуусу боюнча алардын түпкү атасы Каратал. Мунун өзүн алардын сол кыргыздардын ураанына, алардын түпкү бабаларынын бирине кошууга кылган аракет деп кароого болбойт»¹⁶⁷ – деп жазат. Жедигер уруусунун тамгасы «кылыч тамга», урааны «Каратал» болгондугуна байланыштырып, бул урууну сол канатка киргизет¹⁶⁸. «Кыргыз санжырачылары Нойгуттарды оң жана сол канатка кошушпайт. Алар ичкилик тобуна көз жумдулук менен киргизилген»¹⁶⁹ – деп жазат. Азыркы убакта санжыра боюнча «кылыч тамга» басыз уруусунун уругу; кара багыш адигине уруусунун ири уругунун бири; жедигер оң канаттагы уруу; ал эми нойгут ичкилик тобунун урууларынын бири.

«92 элетийа урууларынын» тизмесинен сарай, кырк, кытай, тувадак, тубай, кужи, кучи (кушчу) урууларын кездештиребиз, ошону менен катар сол канат урууларынын курамына кирген уруктар да бар: кушчу уруусунда – шилжут (чилжут), саруу уруусунда – утарчи (оторчу), ябу (жабагы)¹⁷⁰.

¹⁶⁷ Ушул жерде.-136-137-б

¹⁶⁸ Ушул жерде.-169-б

¹⁶⁹ Ушул жерде.-172-б

¹⁷⁰ Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары.-Т.І.-Б.,2002.-299-303-б

Сол канат урууларынын түстүк символикасы, тотеми жана тамгалары

Сол канаттын «түстүк аталышы» – көк.

Түрк элдеринде көк түс – бектиктин, берилгендиктин, түбөлүктүктүн, туруктуулуктун символу, көк-гөк – асман менен чөптүн түсү – уруунун ата-бабасы катары, диний субстанция менен байланыштырылган.

«Көк»~«гөк» төмөнкүдөй маанилерде белгилүү: 1) асман; 2) жашыл, көк, көгүлтүр; 3) чөп, чөп өңдүү; 4) боз; 5) теңир; 6) эркин, эриктүү, азат¹⁷¹.

«Көк» байыркы түрктөрдүн (кыргыздардын) кудайы Теңирдин – Көк Теңирдин туруктуу эпитети болуп саналат.

XIV-XV кылымдарда ак, көк өңдөрү менен эки уруу биримдиги белгиленгендиги айкын. Алтын Ордо айрым булактарда Көк Ордо деп аталып, а андагы хандын балдарынын ээлиги Ак Ордо аталган. Бирок тарыхый хроникалардын айрым авторлору хандын уулдарынын улустарын да Көк-Ордо деп аташкан¹⁰⁰.

Буга байланыштуу жаңы изилдөөлөргө таянсак Джучинин улусунун сол канаты XIV кылымдын аягында XV кылымдын башында Көк-Ордо, ал эми оң канаты – Ак-Ордо деп аталган¹⁰¹. «Көк-Ордону чынында батыш тараптан издөө керек, а чыгыштан, тактап айтканда Яик дарыясынын ары жагында Ак-Ордо – Сарайдын жанында»¹⁰², б.а. батышта. Демек, көк – «чыгыш», ак – «батыш» дегенди билдирген.

Көк сөзүнүн «чыгыш» деген маанини берерин байыркы түрк жазуу эстеликтери далилдеп бере алат. Монгол түздүктөрүнүн чыгышында орун алган «Отүкен жеринин» (Чыгыш Хангайдын тоолуу токой жерлеринин бири)¹⁰³ жашоочулары Көк түрк – «чыгыш түрктөр» деп аталышкан¹⁰⁴. Байыркы түрк

¹⁷¹ Утешева Б. Цветовая символика тюркских народов//“Айт”.-Алматы,2001.№ 2.-С.32-41

манихей үзүндүлөрүндө так гана күн чыккан жерде, тактап айтканда чыгышта орун алган Көкмен-даг тоосу эскерилет¹⁰⁵. Чынгызхан байыркы түрктөрдүн салтын улап өзүнүн элин «Көкө Монгол» деп атаган¹⁰⁶.

Сол канаттын «тотемдик белгиси» – бука.

Сол канат урууларынын түпкү тотеми «бука» же «уй». Мунун өзү Сол канат урууларынын огуздар менен же огуз-түрктөр менен генетикалык байланышы бар экенин кабарлап турат. Тарыхчы Б.Турал байыркы мифтерди изилдеп, андагы уламыштардын көпчүлүгү сол канаттагы уруулардын келип чыгышы «бука» же «уй» менен байланышкандыгын айтат. Буга далил катары Сол канаттагы уруу аталыштарын чечмелеп көрөлүк.

Саруу же сарыг, байыркы огуз санжырасы боюнча, ал Угуз кагандын бир небереси. Алт. «чар»¹⁷², бур. «сар»¹⁷³, монг. «шар»¹⁷⁴, тофа. «чары»¹⁷⁵, тув. «шары»¹⁷⁶, эвенк. «чар»¹⁷⁷ – «буканы» түшүндүрөт. Монг. «сар»¹⁷⁸, калм. «сар»¹⁷⁹ «айды» түшүндүрөт.

Саруу уруусунун белгиси – «ай тамга», ал эми «ай» байыркы мифтик түшүнүктөр боюнча буканын символу.

Кушчу же кутчу уруусунун аталышы байыркы арат тилинде «гош»¹⁸⁰ – «ыйык бука», «кут»¹⁸¹ – байыркы түрк тилинде – «ыйык бука.

Кытай же «кутай» уруусунун мааниси да «кутчу» менен бирдей, «ыйык буканы» түшүндүрөт.

¹⁷² РАС.-С.65

¹⁷³ БРС.-С.385

¹⁷⁴ МРС.-с.646

¹⁷⁵ СТРИПТ.-с.113

¹⁷⁶ РТС.-С.2.

¹⁷⁷ ССТМЯ.-Т.Ш.-С.385

¹⁷⁸ МРС.-С.350

¹⁷⁹ КалмРС.-С.441

¹⁸⁰ Гош – гос – гуз – огуз – өгүз ж.б. болуп айтыла берет. Өзбек тилинде “өгүз” – “хөкүз” деп айтылат да “буканы билдирет”

¹⁸¹ Кут – ут – гуд-уд ж.б.

Мундуз – «миң+гуз» же миң+огуз, басыз – баш+гуз же баш+уз болуп, «огуз» же «өгүз», «бука» менен байланышкан.

Сол канат урууларынын тотеми жана тамгалары

Таблица 1

№	Уруу аталышы	Тамга белгиси	Тамганынын аталышы	Урааны, тотеми
1.	Басыз	≠, +, † ↑, †, †	«байсогур, каман, керки, кудайлат, кылыч тамга»	«Ак буура»
2.	Жетиген		тамгасы жоголгон	урааны жоголгон
3.	Кушчу	○	«күн тамга»	урааны «Каратал», тотеми бука
4.	Кытай	∠, ∟	«өйдө чекти», «төмөн чекти»	урааны «Каратал», тотеми бука
5.	Мундуз	∩	«мундуз же ача тамга»	тотеми бука
6.	Саруу	∩, ∪	«ай тамга»	урааны «Көнөк», тотеми бука
7.	Төбөй		тамгасы жоголгон	урааны «Каратал»
8.	Чоң багыш		тамгасы жоголгон	урааны жоголгон

КОРУТУНДУ

Жогоруда келтирилген материалдардын негизинде кыргыз уруулары V—VII кылымдарда эле Сол жана Оң канат деп бөлүнүшкөн. Алгач Сол канатка: басыз, кушчу (кушчу), мундуз, чоң багыш, саруу, кытай уруулары кирген, кийинчерээк бул урууларга жетиген жана төбөй уруулары кошулгандай. Түстүк белгиси – «көк», тотеми – «бука». Азыркы учурда кыргыздын «Сол» канатына Басыз, Жетиген, Кушчу (Кутчу), Кытай (Кутай), Мундуз, Саруу, Төбөй жана Чоң багыш уруулары кирет.

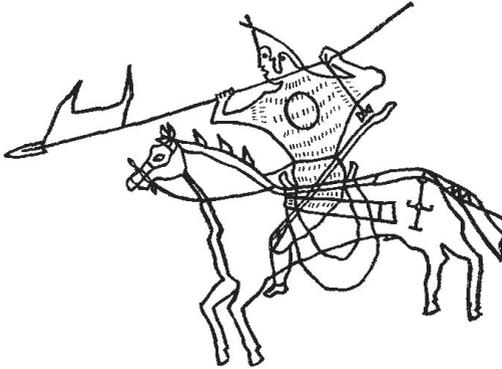
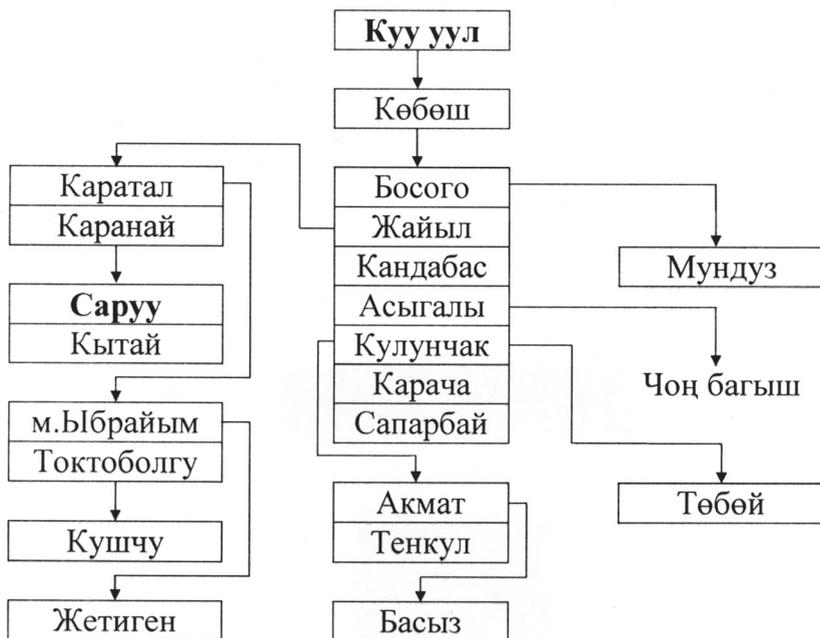


Схема 2. Сол канатынын бөлүнүшү



Сол канат уруулары жашаган жерлер

Таблица 2

№	Уруунун аталышы	Жашаган жери
1.	Басыз	<p><i>Жалал-Абад облусу:</i> Өзгөн районунун Зергер, Жыланды, Ара-Көл, Салам-алик, Кош-Эгер, Кызыл-Байрак, Кызыл-Тоо, Сузак районунун Чарбак, Кара-Алма, Кызыл-Кыя, Урумбай, Сары-Булак, Көк-Арт, Орток, Барпы айылдарында турушат.</p> <p><i>Нарын облусу:</i> Ат-Башы районунун Баш-Кайыңды, Ача-Кайыңды, Ак-Талаа, Тогуз-Торо районунун Макмал, Чет-Булак, Казарман, Атай, Ак-Талаа районунун Баетов (Дүрбөлжүн), Жерге-Тал, Коңорчок, Кош-Дөбө, Терек, Үгүт, Жумгал районунун Кабак айылдарында турушат.</p> <p><i>Кытай Эл Республикасында</i> турушат.</p>
2.	Жетиген	<p><i>Талас облусу:</i> Талас районунун Арал, Ак-Бай, Баш-Булак, Кара-Суу, Кашка-Жол, Киндик-Таш, Сүттүү-Булак, Көпүрө-Базар, Көк-Кыя, Талды-Булак, Терек, Түз-Ашуу, Үч-Эмчек, Чоң-Алыш, Чырканак айылдарында турушат.</p> <p><i>Нарын облусу:</i> Нарын районунун Ак-Булуң, Ак-Кудук, Жалбызты, Көкалачп, Куланак, Учкун, Шоро айылдарында турушат.</p> <p><i>Чүй облусу:</i> Аламүдүн районунун Байгелди, Арчалы, Таш-Төбө, Кой-Таш, Таш-Мойнок, Чоң-Таш, Жайыл районунун Ийри-Суу, Кайырма, Сары-Булак, Сосновка, Эркин-Сай, Москва</p>

		<p>районунун Ак-Торпок, Чоң-Арык, Панфилов районунун Букара, Кайыңды, Кум-Арык, Орто-Кайрыма, Ойронду, Чалдыбар, Чорголу, Эфронос, Сокулук районунун Асылбаш, Жыламыш, Чүй районунун Ак-Бешим, Сайлик, Кара-Ой, Чым-Коргон айылдарында турушат.</p> <p><i>Кытай Эл Республикасында турушат.</i></p>
3.	Кушчу (Кутчу)	<p><i>Жалал-Абад облусу:</i> Аксы районунун Кутчу, Ноокен районун Ноокен, Сакалды, Сузак районунун Күнгөй-Кутчу, Сай-Кутчу, Төш-Кутчу, Токтогул районунун Кара-Суу, Бала-Чычкан, Торкен, Чоң-Арык, Чаткал районунун Каныш-Кыя айылдарында турушат.</p> <p><i>Нарын облусу:</i> Тогуз-Торо районунун Кайыңды, Көк-Ийрим, Ак-Талаа районунун Туткуй, Дербөлжүн, Ак-Кыз; Нарын районунун Ак-Булак, Ала-Кулун, Бас-Кыя, Кара-Ой, Келме, Миң-Булак, Учкун, Чоң-Арык, Шоро; Кочкор районунун Кара-Саз, Кош-Дөбө; Ат-Башы районунун Кошой-Коргон, Ак-Муз; Жумгал районунун Баш-Кууганды айылдарында турушат.</p> <p><i>Ош облусу:</i> Кара-Суу районунда Кутчу айылында турушат.</p> <p><i>Талас облусу:</i> Талас районунун Арал, Ак-Коргон, Ак-Сай, Саз-Булак, Каракол, Кара-Ой, Кара-Суу, Кеңеш, Көпүрө-Базар, Өзгөрүш, Өрнөк, Талды-Булак, Үч-Эмчек, Чат-Базар, Чоң-Токой айылдарында турушат.</p> <p><i>Чүй облусу:</i> Ысык-Ата районунун</p>

		<p>Карагай-Булак, Четинди, Чүй районунун Социализм жолу, Талды-Булак, Кайырма, Он-Бир-Жылга, Шамшы Панфилов районунун Кучкач, Орто-Арык, Кум-Арык, Аламедин районунун Бербулак, Кемин районунун Өзгөрүш, Кызыл-Суу, Алмалуу, Боорду, Москва районунун Саке, Үкү, Кызыл-Туу, Төрт-Күл, Токсон-Үй айылдарында турушат.</p> <p><i>Ыссык-Көл облусу:</i> Ыссык-Көл районунун Боз-Тери, Түп районунун Сары-Тологой, Тоң районунун Кош-Арык, Ак-Суу районунун Шапак айылдарында;</p> <p><i>Өзбекстан:</i> Анжиян облусунун Коргон-Төбө районунда турушат.</p> <p><i>Кытай Эл Республикасы:</i> Кашгар округуна караштуу Жай-Дөбө, Бычан, Ангыз, Инген, Шейит, Жейрен-Булак аттуу жерлерде турушат.</p>
4.	Кытай	<p><i>Жалал-Абад облусу:</i> Аксы районунун Кара-Суу, Кез-Арт, Өлөн-Булак, Токтогул районунун Жаңы-Жол, Сары-Камыш, Терек-Суу, Кара-Суу айылдарында турушат.</p> <p><i>Нарын облусу:</i> Нарын районунун Учкун айылында турушат.</p> <p><i>Талас облусу:</i> Кара-Буура районунун Кара-Буура, Кайнар, Аманбаев, Кара-Сай, Көк-Сай, Маймак, Жийде, Чимкент, Бакайыр, Буденный айылдарында турушат.</p>

5.	Мундуз	<p><i>Жалал-Абад облусу:</i> Аксы районунун Ак-Суу, Жолборсту, Кызыл-Туу, Мундуз, Кой-Таш, Коргон-Төбө айылдарында; Базар-Коргон районунун Акман, Базар-Коргон, Беш-Бадам, Карача, Кыз-Көл, Кыргоо, Кыргыз-Гава, Бешик-Жол, Совет, Чоң-Курулуш айылдарында; Ноокен районунун Сакалды, Чек, Шайдан, Сузак районунун Мундуз, Арал айылдарында турушат.</p> <p><i>Нарын облусу:</i> Жумгал районунун Жаңы-Арык, Нарын районунун Миң-Булак, Эчки-Башы, Тогуз-Торо районунун Казарман, Көк-Ийрим, Ак-Талаа районунун Дүрбөлжүн, Көлмө, Үгүт айылдарында турушат.</p> <p><i>Талас облусу:</i> Кара-Буура районунун Бакыян, Кайыңды айылдарында турушат.</p> <p><i>Чүй облусу:</i> Кемин районунун Төрт-Күл, Калмак-Ашуу, Кара-Булак, Чүй районунун Сайлык, Кегети айылдарында турушат.</p> <p><i>Ысык-Көл облусу:</i> Жети-Өгүз районунун Мундуз айылында; Түп районунун Сыр-Дөбө, Кош-Дөбө айылдарында турушат.</p>
6.	Саруу	<p><i>Жалал-Абад облусу:</i> Аксы районунун Ак-Сай, Ак-Суу, Аркыт, Афлатун, Дерес-Сай, Жаңы-Жол, Жерге-Тал, Жолборсту, Жылгын, Ит-Агар, Кара-Жыгач, Кара-Суу, Кечүү, Кичи-Ак-Жол, Кой-Таш, Коргон-Төбө, Кум, Кызыл-Бейит, Кызыл-Көл, Кызыл-Туу, Мукур, Разан-Сай, Райкомол,</p>

		<p>Сыны, Тегене, Тор-Камыш, Үч-Коргон айылдарында, Таш-Көмүр шаары, Шамалдуу-Сай жана Кызыл-Жар-12 кичи шаарчалары; Чаткал районунун Жаңы-Базар, Каныш-Кыя, Терс, Курулуш, Орто-Терек, Токтогул районунун Ак-Тектир, Ничке-Сай, Жаңы-Жол, Сары-Камыш, Чоң-Арык айылдарында турушат.</p> <p><i>Талас облусу:</i> Бакай-Ата районунун Миң-Булак, Ключевка, Орловка, Өзгөрүш, Маданият, Бейшеке, Кызыл-Октябрь, Кара-Буура районунун Кара-Буура, Манас районунун Талас, Манас, Кызыл-Жылдыз, Арал, Май, Талас районунун Иогансдорф, Арашан, Козучак, А.Оогонбаев, Бүлкүлдөк, Ак-Сай, Калба айылдарында турушат.</p> <p><i>Чүй облусу:</i> Чүй районунун Он-Бир-Жылга, Ысык-Ата районунун Алмалуу, Дыйырбек, Панфилов районунун Кум-Арык айылдарында турушат.</p> <p><i>Ыссык-Көл облусу:</i> Жети-Өгүз районунун Саруу айылында турушат.</p>
7.	Төбөй	<p><i>Нарын облусу:</i> Ат-Башы районунда, Кочкор районунун Кош-Алыш, Төш-Булак, Ак-Талаа районунун Ылайлуу-Суу, Нарын районунун Боз-Кыя, Жалгыз-Терек, Учкун, Эмгек-Талаа, айылдарында турушат.</p> <p><i>Талас облусу:</i> Талас районунун Саз-Булак, Чычкан, Топчу-Баш айылдарында турушат.</p> <p><i>Чүй облусу:</i> Кемин районунун Бейшеке, Кашкелең, Чым-Коргон, Сокулук</p>

		районунун Белогорка, Жыламыш, Ысык-Ата районунун Сары-Таш, Жайыл районунун Күрпүлдөк, Чолок-Арык айылдарында турушат.
8.	Чоң багыш	<i>Жалал-Абад облусу:</i> Базар-Коргон районунун Сайдаликум, Ноокен районунун Чоң багыш айылдарында турушат. <i>Ысык-Көл облусу:</i> Ак-Суу районунун Бөрү-Баш, Челпек, Жол-Колот айылдарында жана Каракол шаарында турушат. <i>Кытай Эл Республикасында</i> турушат.



САРУУ



САРУУ

*Кара-кыргыз элинин негизинде дин-
линдерден келип чыккан сары деген
уруу жатат.*

Н.А.Аристов

Кыргыздын Саруу (сары, сарык) уруусу эң байыркы уруулардан болуп саналат.

Сары уруусу жөнүндө официалдуу эскерүү түрдө биздин заманга чейинки 209–201 ж.ж. байыркы кытай булактарына таандык. Анда хуннулар түндүктө 丁零 Динлин, Цайли (Сары) жана башка ээликтерди караткандыгы айтылат. Бул жөнүндө **Н.А.Аристов** өзүнүн эмгегинде мындай деп жазат: «Матуаньлиньонун айтуусу боюнча, Динлин өлкөсү алгач кытай тарыхында б.з.ч. III кылымда Вэй династиясынын убагында эскерилет. Ал Каңгүйдүн түндүгүндө жайгашкан. Мындай ат менен эки өлкө белгилүү болгон: бири усунь өлкөсүнүн батышында, экинчиси хундардын түндүгүндө жайгашкан. Мындан башка хундардын түндүгүндө 斛薛 Koutche, 隔昆國 Kikkhun жана 新黎國 Sinri¹⁸² өлкөлөрү болгон; куче же кюэше бул менимче *куци же кушу*,

¹⁸² Бичурин Н.Я. боюнча, бул Кюэше, Гэгунь жана Цайли

учурда кара-кыргыздардын уруусу; Ге-гунь бул албетте Эне-Сай кыргыздарынын өлкөсү, ал эми синри же негизги нускасында берилгендей синли бул сары же сару, бул дагы кыргыздын уруусу: б.з.ч. III к. хундар *динлиндер* менен бир убакта өздөрүнө чектеш, түрктөшкөн динлин уруулары – *кыргыз, кушчу жана сарыларды* өзүнө каратышкан»¹⁸³.

Байыркы Египет булактарында «сарды» же «шерды» деген уруу эскерилет. Анда бул уруу «турша», «сакаруша», «акайваше» жана башка дениз жээгиндеги элдер менен бирдикте б.з.ч. XIII – XII кылымдарда Египетке кол салгандыгы туралуу айтылат. Бул окуялар Египет фараондорунун XIX династиясына тийиштүү, Мернепт I-нин Карнак жана Атрибистеги таш мамыларында – (б.з.ч. 1227-ж.), ошондой эле XX династиянын фараону Рамсеса III-нүн, Мединет-Хабудагы Аммон храмындагы таш мамысында (б.з.ч. 1196-ж.) толук чагылдырылган¹⁸⁴.

Б.з.ч. VI кылымдын аягына V кылымдын башына таандык болгон байыркы персиялык шынаа түрүндөгү жазууларда, тактап айтканда, Сары элинин аталыштары Дарий I-дин Чоң Бехистун жазуусунда – *Zranka*, Дарий I-дин Перепольдук «Е» жазуусунда – *Zranka*, Дарий I-дин Накш-Рустам жазуусунда – *Zraka* жана Ксеркс I-дин жазуусунда – *Zranka*¹⁸⁵ деп берилсе, Геродотто – *Сараггай*¹⁸⁶, Страбондо –

¹⁸³ Deguignes. Histoire generale des Huns etc.-Paris,1756.-Т.I.-Partie 2.-P. LXXVI,LXXVII,LXII; Shlegel. La stèle funéraire du Tegin-Giogh,1892.-P.42-44; Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.-Ч.I.-Отд.1.-СПб,1851.-С.17; Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности//ЖС.-СПб.1896.-Вып.III-IV.-С.227-456; Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности//Труды по истории и этническому составу тюркских племен.-Б.,2003.-С.143

¹⁸⁴ Мюлштейн Ганс. Историческое значение вопроса об этрусках//ВДИ.-М.,1938,№4(5).-С.50-51

¹⁸⁵ Хлопин И.Н. Историческая география южных областей Средней Азии.-Ашхабад,1983.-С.6-7

¹⁸⁶ Геродот. История в девяти книгах.-Л.,1972.-III 93,117;VII 67

*Д(С)ранги*¹⁸⁷, Птолемейде – *Саргат*¹⁸⁸, Авестада – *Сайрима*¹⁸⁹ деп берилет.

Алардын жашаган жерлери Ахеминиддердин державасында (б.з.ч. 561–331-жж.) Зрака (Геродотто *Сарангуана*), Александр жана анын диадох, эпигондорунун убагында (б.з.ч. 331–246-жж.) *Д(С)рангуана*, Борбордук Азиядагы Эллин мамлекеттеринин учурунда (б.з.ч. 246–226-жж.) Зарангиана (*Сарангуана*) деп айтылат¹⁹⁰.

Байыркы арий мифтеринде Падыша үч баласына өзүнүн ээликтерин бөлүп берет. Анын **Сар** (Салмдын) деген баласына тийген өлкө, анын аты менен «Саран» деп аталып, тарыхка «Серика», «Серендия» деген аттар менен түшкөн. Ал Турандын чыгышында, Алтай кырка тоосунан Сары деңизге чейинки аймакты камтыйт. Батыш булактарында бул жөнүндө төмөндөгүдөй маалыматтар кездешет. **Иордан** (VI к.) «Готтордун келип чыгышы жана иштери» деген эмгегинде: «Скифия козу карынга окшош. Башталышында кууш, тар, кийин тегерек, кеңейип алыскы Хунндарга, Албанга жана Сереске чейин жетет»¹⁹¹.

Серес деп, Кытайга жакын жашаган көчмөн-«варвар» урууларын санашкан. Серес Страбондо катталган¹⁹², Аполлодор «бактриялыктар өз империясын (ээликтерин) серес жана фрундардын жерлерине чейин кеңейтишти»деп жазат. **Дионисий Перизет** серес (Σηρες) жана фрун (Φρουνοι) элдери коңшу жашашат дейт. «**Страбон** жана Дионисийде кездешкен «фрун» аталышты, көпчүлүк карама-

¹⁸⁷ См.: Страбон. География в 17 книгах.-М.,1964

¹⁸⁸ Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе.

¹⁸⁹ Авеста, Яшт XIII, 143

¹⁹⁰ Хлопин И.Н. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.43

¹⁹¹ The Gothic History of Jordanes in English Version, with Introduction and Commentary by Charles Microw.-New York,1960.-V

¹⁹² Страбон. География в 17 книгах.-М.,1964, XI,11,1

каршылыктарга карабай, азиалык хунндар менен байланыштырсак болот»¹⁹³ деп жазат **Е.А.Томсон**.

Иордан мындай дейт: «Алыска созулган жана кеңири жайылган Скифия, чыгышта, алгач Каспий деңизинин боюнда жашашкан серес эли менен чектешет»¹⁹⁴. Иордан хундарды, албандарды жана серести, бардыгын скиф деп атайт.

Птолемей азыркы Кытайдын территориясына синдер жана серлер деген эки элди жайгаштырат. Синдер серлерден түштүктө жайгашкан, алардын борбор шаары – Тина, Каттигар портунан ичкери жайгашкан¹⁹⁵.

Бул жерде синдер Цинь империясынын эли – чыныгы кытайлар, алар Парфия менен Рим империясына жибек жиберешкен серлерден башка. Б.з.ч. 200-жылы греко-бактр падышасы Эвтидем өз ээликтерин чыгышта фаун (цянь) жана серлердин ээликтерине чейин кеңейтти» деген маалыматтарда серлер синдерден мурда кездешет¹⁹⁶. Кийин Улуу Жибек жолундагы соода өнүгүп, Тарим бассейнинде жибекти жеткизишкендерге «серлер» деген ат берилген, бул аталыштын кытайларга эч кандай тиешеси жок¹⁹⁷.

Серлер жашаган өлкө «Серика» же «Сериндия» деп аталып, ал **Е.А.Томсон** боюнча, «бауттардан», башкача айтканда тибеттик-боттордун түндүгүндө, Кашгардан түндүк Кытайга чейин созулган¹⁹⁸. Бул территорияны ди уруусу ээлеген, буларды биз серлер менен окшоштырсак болот.

¹⁹³ Thompson E.A. The Huns.-Blackwell Publishers, Oxford-Cambridge,1996.-P.25

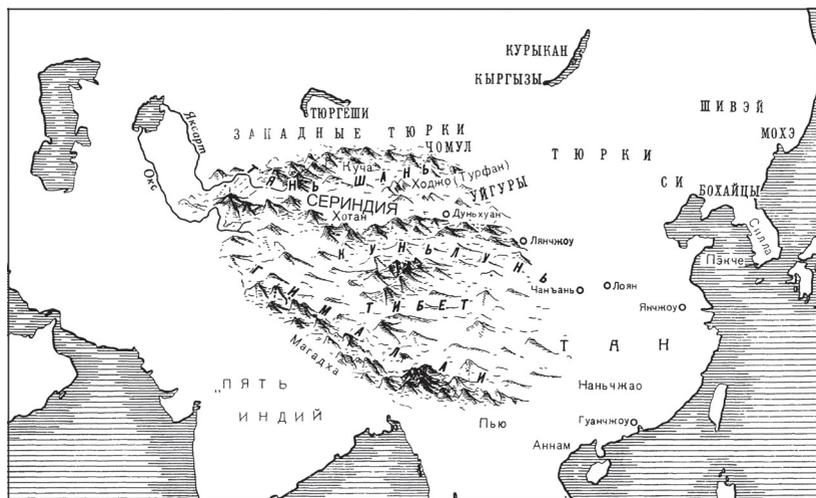
¹⁹⁴ The Gothic History of Jordanes in English Version.-New York,1960.-V

¹⁹⁵ Томсон Дж. История древней географии.-М.,1953.-С.437-439

¹⁹⁶ Чебоксаров Н.А. К вопросу о происхождении китайцев//СЭ, 1947.-№ 1.-С.253

¹⁹⁷ Там же; Soothill W.E. China and West.-London,1925

¹⁹⁸ Там же, с.431



Карта 1. Сериндия же Серика өлкөсү

Г.Коте «падыша скифтердин» же сактардын алгачкы эндоэтноними *sərrəka* болгон деп санайт. Бул аталыш гректерде *Seraka* же *Siraka* деп пайда болот, аны **Геродот** «падыша скифтер» деп которот. Г.Коте *sərrəka* сөзүн Тянь-Шандын түштүгүндөгү – Серика, *Serica* (Птолемей, Плиний) өлкөсүнүн аталышы менен салыштырат¹⁹⁹, алардын жашоочулары – Σῆρες, *Serae* (серес, сер) – кытайлыктар эмес. Ошондой эле ал Армения менен Гирканиядагы²⁰⁰ – Σιρακηνή²⁰¹ (Сиракене) областары менен салыштырат.

Σιρακηνοί²⁰², Σιρακοί²⁰³ же Σιρακες²⁰⁴, *Siraci*²⁰⁵ жана *Syraces*²⁰⁶ уруу аталыштарын Г.Коте «падыша скифтердин» аталыштары деп санайт. Бул менен

¹⁹⁹ Herrmann A. *Seres//RE*, 1923.-Т.IIА, col.1678 sq.

²⁰⁰ Kretsch-Hon'jgmann K. Σιρακηνή//*RE*, 1929.-Т.IIIА, col.282 sq.; Kretschmer K. Σιρακες//*Ibid.*, col.283 sq.

²⁰¹ Ptol., 6,9,5; 5,12,4

²⁰² Ptol., 5,8,12

²⁰³ Strab., XI,2,1

²⁰⁴ Strab., XI,5,8

²⁰⁵ Tacit., Ann.XII,15

²⁰⁶ Mela, I,19

Птоломейдеги Σέρραка шаары²⁰⁷, Певтингердин таблицасындагы Seracol (же Seracae)²⁰⁸, б.з. II кылымындагы танаис жазуусундагы Σραχοί²⁰⁹, Ольвиядагы Σραχος өздук аталышты²¹⁰ да салыштырат. Сарматтардын убагындагы Ольвиянын тегерегиндеги Sai (Σατοι) аталыш менен да этимологиялык байланыш бар²¹¹.

Г.Коте «падыша скифтердин» мекенин Согдиана деп эсептейт. Ал грекче Sukutha (байыркы перс тилинде Suguda = Sogdien), чыгыш арий тилиндеги Saka менен этимологиялык байланышы бар. Кийинчерээк «улуу падыша скифтердин» аты алардын урпактары – б.з. II кылымында Бактрияны каратып алган са(ка)рауктардын (Sakarauka) аталышында сакталып келет²¹².

Яксарт дарыясынын боюнда жашаган серлердин атынан ал дарыя Силис, кийин Сыр дарыя аталат²¹³. Кытай булактары боюнча бул жерде усундар жашашкан, алардын сырткы кел бетиндеги өзгөчөлүктөр Плиний айткандай серлерге мүнөздүү болушкан²¹⁴.

Демек, эгерде жогоруда келтирилген маалыматтарга таянсак, анда серлер алгач Каспий деңизинин боюнда, Сыр дарыясынын боюнда (ага өз атын

²⁰⁷ Ptol., 8,12,14

²⁰⁸ 9,2; см. также: Tab. Peut., 9,1 — Sorices

²⁰⁹ Латышев В.В. Inscriptiones orae Septentrionalis Ponti Euxini.-СПБ.,1890.-Т.II,№ 423

²¹⁰ Там же.-Т.I,55

²¹¹ На тот факт, что *саи* могут быть обозначением царских скифов, указывал уже В.Томашек (Kritik, I, S. 721). В советской литературе эту точку зрения отстаивал М.И.Артамонов (Вопросы истории скифов в советской науке//ВДИ.М.,-1947.-С.76; Этногеография Скифии//Учен. зап. ЛГУ, сер. ист. наук,1949,№ 85, вып.13,с. 168). Такого же мнения придерживался Б.Н.Граков (Скифы, с. 40)

²¹² Ptol., VI,14,14; Orosius, I,2,43; ср.: Apollod. ap. Strab., XI,8,2; Pomp. Trog., Proleg. ad 42 lib.; Lucian., Macrob., 15

²¹³ Хауссиг Г.В. К вопросу о происхождении гуннов//Византийский временник.-Т.38.-М.,1977.-С.63

²¹⁴ Plinius. Hist. Nat., VI, 21: ipsos vero excedere hominum magnitudinem, rutilis comis, caeruleis oculis, oris sono truci... В комментариях к летописям Ханьского периода говорится об усунях, живущих на той же территории, что и серы, имеющих лазурно-голубые глаза, красные бороды и обладающих внешностью обезьян

беришкен, же андан алышкан) жана Согдианада жашашкан. Алардын алгачкы өз аты – *sərrəka* болгон. Серлер Гередоттун «падыша скифтери», жана кытай булактарындагы усундар менен окшоштурулат. Птолемейдин синдери Цинь империясынын эли – чыныгы кытайлар, алар серлерден башка, «сер» аталышы Тарим бассейнинде жибекти жеткизишкендерге берилген ат, бул аталыштын кытайларга эч кандай тиешеси жок. Алардын жашаган өлкөсү «Серика» же «Сериндия» деп аталып, тибеттик-боттордун түндүгүндө, Кашгардан түндүк Кытайга чейин созулган. Бул территорияны ди уруусу ээлеген, алар серлер менен окшоштурулат. **Плиний** жана цейлондук элчилер серлерди узун бойлуу, сары чачтуу жана көк (жашыл) көздүү деп сүрөттөшөт.

Х.В.Хауссиг батыш (византиялык) булактарындагы серлерди кытай булактарындагы 薛延陀 се-янь-то уруусу менен окшоштурат²¹⁵. Ф.Хирт, се-янь-то = siat-dan-d'o уруусунун аталышын орхон жазууларындагы сир жана тардуштар менен жакындаштырып, окшоштурат. Анын бул көз карашын В.Томсен, Э.Шаванн, Г.Е.Грум-Гржимайло, А.Н.Бернштам жана башка илимпоздор кабыл алышкан.

Кытай булагы «**Танхуйяо**» алардын теги жөнүндө кийинкини айтат: «Алардын өздөрүнүн айтуусу боюнча *се* (siat-сир) уруусу болуп саналат. Байыркы заманда алар *яньто* элин алыш үчүн аларды уруу катары кыйратышкан. Ушундан алардын аты *се-яньто* деп аталып калган»²¹⁶. «Тундяньда» бул версия төмөнкүчө берилет: «Се-янь-то теленин (төөлөс) өзгөчөлөнгөн уруусу. Илгери Янь Муюн-цзюнянын убагында,²¹⁷ сюннулардын шаньюю Хэцытоу өзүнүн

²¹⁵ Haussig H.W. Theoph Exkurs über die skythischen Völker.-Byzantion, vol. XXIII, 1953.-P.382

²¹⁶ Танхуйяо, цз. 96.-С.1726

²¹⁷ То есть 350 г. н. э. В этом году сянь-бийский (сабирский) князь Муюн-цзюнь разгромил город Янь (совр. Пекин) и объявил себя императором

35 000 адамдан турган уруусун алып, се-янь-того келип кошулат. Балким, булар алардын урпактары. Се уруусу менен аралаш жашашат. Ошондуктан алар се-янь-то деп аталат. Экөө тең ту-цюеге көз каранды, бирок Юй-ду-цзюнь тоосунун чыгыш тарабында жашаган уруулар Ши-би каганына, ал эми Тань-хань тоосунун батыш тарабында жашагандар Ше-ху ябгуга көз каранды. Алардын башында И-нань (Ынан) турат. Тан династиясынын убагында, Чжэнь-гуань-дын башкаруу жылдарынын орто чендеринде, ал кытай ордосунан кудалашуу тууралуу элчилигин жөнөтүп, Пи-цзя кэ-хань болуп жарыяланган (Билге каган). Ал Улуу Түздүктүн түндүгүндө, Цзю-лунь (Керулен)²¹⁸ дарыясынын түштүгүн ээлеген. Души фан-юй цзияо Ынан-Билге-кагандын «Улуу түздүктөгү Юй-ду-цзю (Үтүкүн) тоосунда штабын уюштургандыгын айтат. Чыгышта анын ээлиги мо-хэге (мукри) чейин, батышта ту-цюеге чейин, түштүктө Ша-цзи менен, а түндүктө Цзю-лунь (Керулен)²¹⁹ дарыясы менен чектешкен. Ушул эле баяндамадагы се-янь-толордун теги жөнүндөгү бөлүмүндө алар «сюннулардын (гунндардын) башкача айтканда теле уруусунун бөлөкчөлөнгөн уруу бутагы»²²⁰ деп айтылат.

Се-янь-то тобун гунндук биримдиктен башталган, теленин этносаясий жалпылыгына кошушат. Кыясы мындан мурунураак бул биримдиктин түркчө аталышы сир/шары болгон²²¹.

Б.з.ч. III-II кылымдардын аралыгында хунндук шаньюй Модэ *синь-ли* уруусун багындырат, алардын аталышын байыркы түрк рун жазмаларындагы жана антикалык доордун авторлорунун чыгармала-

²¹⁸ Тундянь, цз. 199, С.16 6 - 17 а.

²¹⁹ Души фан-юй цзияо, дз. 45.-С.1907; ср. Цзычжи тунцзянь, яз. 195.-С.6140

²²⁰ Там же.

²²¹ Добродомов И.Г. О половецких этнонимах в древнерусской литературе//ТС,1975.-М.,1978.-С.102-129; Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи Евразии.-СПб.,1994.-С.42-45

рындагы көк көздүү көчмөн серлер менен дал келет (Плиний). Ушул мезгилден баштап кытай тарыхый салты аларды хундук, кийин төөлөстүк текке таандык деп жазат. Ушул эле жагдай, кыясы, б.з.ч. IV кылымда хундук шаньюй Хэцытоуга баш ийген янь-толорго да тийиштүү болушу мүмкүн. Аягында түрк каганатынын доорунда аталган эки уруу ту-цюэ (түрктөргө) көз каранды болгон²²².

Ю.А.Зуев сир, сер, се (сир) жана синь-ли урууларын бир эле уруу деп жазат²²³. Буга далил катары, се-янь-толорду 650-жылы Чэбпикаган кыйраткандан кийин алардын мурдагы жашаган Үтүкүн тоосундагы аймак Синь-ли (Сары) тутуктугу деп аталгандыгын белгилейт²²⁴. Бул жогоруда келтирилген этнонимдин формаларын түз байланышта кароодо маанилүү жагдай. Чет жерликтерге болгон кытайлыктардын салтка айланган мамилеси боюнча көз карандасыздыгын жоготкон уруунун административдик райондорун кытай летопистерине биринчи түшүрүлгөн иероглифтик формада, аталышта аташкан.

VI-VII кылымдарда сирлер Түрк каганатынын составына киришкен, бирок, 619-ж көтөрүлүп, Түндүк Монголияда Эльтер династиясынын башчылыгы астында Сир каганатын түзүшкөн. 646-ж уйгурлар кол салып, мамлекетин кыйратышкан. Кийинчерээк сирлер түрктөрдүн көтөрүлүшүн кол-

²²² Зуев Ю.А. Тамги лошадей из вассальных княжеств.-С.107

²²³ Ю.А.Зуев «Вассалдык ээликтердеги аттардын эн тамгалары» (119-б) деген эмгегинде: «Шэ-ли = sia-lji (ri); варианттары: шэ-ли = sia-lji(ri), се-ли = zja-iji(ri) и ж.б. Бул аталыштардын түрк тилиндеги эквиваленти, «шары», «сары». «Цзынчжи тунцяян» шэ-ли (сары) уругун беш түрк уруусунун катарында эскерет. Алар сыпи-сыбыр, а-ши-на, чо, боден, ар биринин округу түзүлүп Юньчжундук тутуквага бириккен; Кидандар шэ-лиге – сарыга төмөнкүдөй мүнөздөмө беришет: «Кидандык хандыкта бай жана белгилүү адамдар башын жолук менен ороону каалааса казынага он уй жана жүздөн жылкы, төө төлөшкөн. Кидандар мындай адамдарды «шэ-ли» дешкен». Танхуйюдо «шары» уруусу тууралуу акыркы эскерүү 765-жылы андагы Шэ-ли Чжоу округунун түзүлгөнүнө байланыштуу» (“Танхуйяо”, цз.73.с.1315)

²²⁴ Ушул жерде

доп, Экинчи Түрк каганынын составына киришкен. Анын кыйрашынан кийин Иртыш бойлоруна жана Түндүк Алтайга чегинүүгө аргасыз болгон. Кыясы, калган уруулар тобу этнонимди алмаштырса керек. 735-ж. сирлер термини эскерилбей калган²²⁵.



Барс-бек



Эрен Улук

элине» таандык болушкан. Албетте, бул уруунун аталышында шар/сар «сары» деген түстүк символика

Н.В.Евкеев «Саруу/сары (шарнууд, шарайд) түрк-монгол этнониминин келип чыгышы байыркы болуп саналып, анын семантикасы «сары». Лингвисттердин берген баасы боюнча, түстүк символика этностордун дүйнөнүн тараптарына карата жайгашуусун аныктаган. Көпчүлүк түрк элдери үчүн кара – түндүк, ак – түштүк, көк – чыгыш, жана сары – батыш тарапты билдирген. Бирок түстүк символика дүйнөнүн тараптарына башкача ылайык келиши мүмкүн, ал конкреттүү элдин маданий-салттынан жана географиялык жайгашуусунан көз каранды болгон.

Абакан жана Енисей дарыя аралыктарында жашаган, семантикалык жактан жакын *большар* (*булсар*) этноними – уруу аталышы, алгач байыркы түрк (енисей) жазууларында эскерилет. Кыргыздардын башчысы Барс-бек жана Эрен Улук «кайраттуу, каарман булсар

²²⁵ Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.41-49

жатат. Сару, сары (шар) этноними көпчүлүк түрк-монгол уруу жана урук-тарынын аталыштарында эң жайылган жана негизги бөлүгү болуп саналат» деп белгилейт²²⁶.

Булсар этноними bul+sar деген эки сөздөн туруп, иран. bul (bala), өзбек. balant – «чоң», «улуу», «бийик», sar – «баш», «башкы» деген маанилерди берип, «чоң», «улуу», «башкы» же «мамлекетте башкы орунду ээлеген» уруу деп которулат²²⁷. Булсар уруусу жөнүндө айтылган маалыматтарга далил катары, азыркы убакта кыргыздын саруу уруусунун курамында «бала саруу»²²⁸ этноними ушул күнгө чейин сакталып келет. Көпчүлүк илимпоздор булсар жана бала саруу этнонимдерин окшоштуруп, бир этноним деп карашат.

840-жылы енисей кыргыздары (сарылар) Уйгур империясын талкалап, Эне-Сай дарыясынын жогорку агымынан Ангара дарыясына чейинки аралыкта Кыргыз кандыгын түзүшөт. Бул мамлекеттин башында «жети сары» жана «алты сары» деген аталыштагы уруулар турган. 840-жылдагы окуялар жөнүндө кыргыз тарыхчысы, профессор С.Аттокуров «Саруу уруусу байыркы кыргыз элинин бир бөлүгү... Алардын өкүлдөрү уйгурларды куугунтуктап отуруп Батыш Теңир-Тоого келип жеткенсыйт»²²⁹ деп жазат.

XII кылымдагы араб илимпозу, селжук султаны Маликшахтын дарыгери **Шараф аз-Заман Тахир ал-Марвази** «Таба'и ал-хайаван» («Айбандардын табияты» 1120 ж.) деген эмгегинин «Түрктөр жөнүндөгү» бөлүмүндө мындай деп жазат: «Алардын ичинде (түрктөрдүн) *кун* аталган уруу топтору бар, алар

²²⁶ Екеев Н.В. Народы Алтае-Саян и кыргызы//Кыргызы.-Т.ХI.-Б.,2011.-С.198

²²⁷ Махпиров В.У. Древнетюркская ономастика.-Алма-Ата,1990.-С.63

²²⁸ Абрамзон С.М. Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии//ТКАЭЭ.-Т.IV.-М.,1960.-С.109; ушул автор. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер.-Б.,1999.-740-б

²²⁹ Аттокуров С. Кыргыз санжырасы.-Б.,1995.-142-б

Кыта-ханынын кокуп, Кытай жеринен келишти. Алар христиан-несториан болушкан. Өздөрүнүн жерлерин алар жайыттардын тардыгынан таштап кетишти. Алардын бири хорезмшах Икинджи ибн Кочкар эле. Кундардын артынан *каи* деп аталган эл ээрчиди (же куугунтуктады). Алар булардан (кундардан) көп жана күчтүү болчу. Алар буларды жайыттарынан кууп чыгышты. Кундар шарылардын (сарылар) жерине көчүп барышты, а шарылар түркмөндөрдүн жерине көчүштү. Түркмөндөр огуздардын чыгыш жерине көчүштү, огуздар Армян (Кара) деңизинин жанындагы печенектердин жерине көчүп барышты»²³⁰.

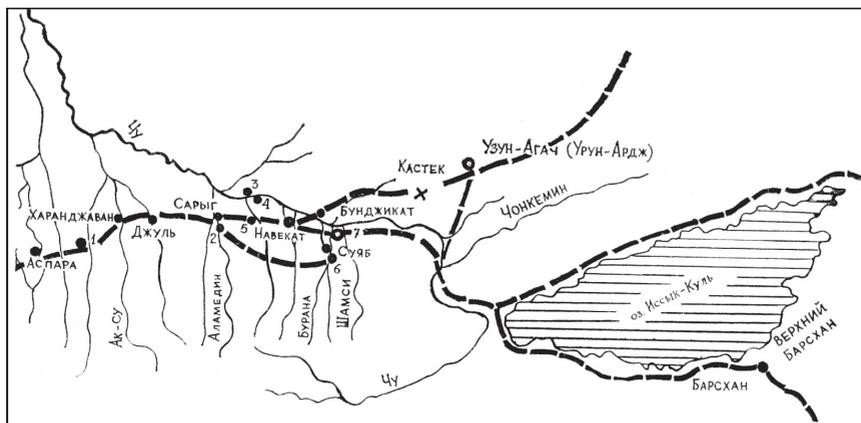
Ушундай эле параллел маалыматты Мухаммеда Ауфи "Джавами ал-хикайат ва лавами ар-ривайат" (XIII к.) деген эмгегинде берет²³¹.

Марвази жана Ауфи кундардын жана кайлардын кысымы астында түркмөндөр өлкөсүнө кирген сарылардын жашаган жерин көрсөтүшкөн эмес.

В.В.Бартольд сарыларды IX-X кылымдагы Чүй өрөөнүндөгү Сарыг (шаары) аймагына орноткон. Бул шаардын урандылары Бишкек-Токмок трассасынын 35-38 км., азыркы Красная Речка айылы жайгашкан жерде. Археологдордун изилдөөлөрүндө бул шаар VII кылымдарда пайда болуп, XII кылымдарда талкалангандай. Бул шаарды енесай кыргыздары (сарылар) курган деген гипотезалар бар. Ошол себептен шаар Сарыг деп аталган.

²³⁰ Шафарф ал-Заман Тахир Марвази. Глава о тюрках//Труды сектора востоковедения АН КазССР.-Т.І.-А-Ата, 1959.-С.213

²³¹ Бартольд В.В. Сочинения.-Т.ІІ.-Ч.І.-С.806



Карта 2. Чүй өрөөнүндөгү Сарыг шаарынын жайгашуусу²³²

Х кылымдагы араб илимпозу **Кудамы ибн-Джафар** Сарыг шаары жөнүндө жазып калтырган. Түркмөн-совет тарыхчысы С.Г.Агаджанов «Кудамы ибн-Джафар мындай деп баяндайт, Сарык шаары «түргөштөрдүн борборунан» алыс эмес жайгашкан, ал эми түргөштөр «кара» жана «сары» – деп бөлүнүшүн, биз башка булактардан билебиз. Кудамы ибн-Джафардын бул маалыматтары азыркы кыргыздардын «сары» же «сару» этнонимдери менен байланышы бар деп санайбыз. Балким Х кылымда «сары» – «сарыг» аталыштагы түрк тилдүү уруулар азыркы Кыргызстандын территориясына келип, түргөштөрдүн курамына кирип, кийин алар кыргыз урууларынын курамына кошулушу мүмкүн» – деп жазат²³³.

С.Г.Агаджанов андан нары мындай деп жазат «Шараф аз-Заман Тахир ал-Марвазинин (XII к.) Борбордук Азиядагы уруулардын миграциясы жөнүндөгү маалыматтары баарына белгилүү. Бирок, тилекке каршы Марвазинин бул текстери азыркы күнгө чейин кыргыздардын жана аларга коңшулаш элдердин этногегезин изилдөөдө булак катары

²³² Горячева В. Д. Город Золотого верблюда.-Фрунзе,1988.-С.107

²³³ Выступление С.Г.Агаджанова//ТКАЭЭ.-Т.III.-Фрунзе,1959.-С.160

колдонулбай, көңүл бурулбай келет. Кыргыздардын этногегезин изилдөөдө бул булак чоң кызыгууну туудурат»²³⁴. Ошол 1959 жылдары С.Г.Агаджановдун айткандары ушул күнгө чейин изилдөөчүлөрдүн көңүлүн бура элек.

Марвазидеги окуялар армян тарыхчысы **Матфей Эдесскийдин** 1050-1051-жж. огуздарды жана печенегдерди «сары чачтуулар» (хардеш) талкалады, а алар буга чейин «отц» эли тарабынан талкаланганы жөнүндө хроникасында берилет²³⁵. «Сары чачтар» тарабынан куугунтукталган огуздар менен печенегдер Византияга чейин оошкон. «Матфей Эдесскийдеги «хардеш» Марвази менен Ауфинин баяндамаларында эскерилген «сары» этноними болсо керек»²³⁶ деп жазат немец илимпозу **И.Маркварт**.

«Сары» этноними түрк элдеринин арасында кеңири таралган: тубаларда – сарыг(к), сарыглар; казактарда – сары-кыпчак, сары-аргын, сегиз-сары, сары усун; түркмөндөрдө – сары жана эр сарылар; кара калпактарда – бес-сары ар-сары, сары; кыргыз-дарда – саруу, сары; хакастарда – сарыг; уйгурларда – сарыг-уйгур ж.б.

Тарыхчы, профессор **С.Аттокуров** «XV кылымдан тартып кыргыздар Орто Азияда жана чыгыш Түркстанда жайылуу процесси башталып, аймакта саясий-согуштук күчкө айлана башташат. Ошондо алардын көк желеги, кашка таман тамгасы – ʎ, «Көкө», «Каратал» урааны пайда болгон. Бул фактынын өзү кыргыз наамасына анын бир татаал маселесин чечүүгө, кур дегенде туура багыт алууга жардам берет. Биринчиден кашка таман тамга Саруу уруусунун адепки тамгасы (кийин анын ар бир уругу өзүнчө тамгага өтүп кеткен), экинчиден Каратал баатыр ооз эки тарых боюнча дал саруулардын өкүлү. Кийин саруулар кыргыз союзунун жетекчиси болбой калгандан кийин ал белгилер башка белгилер менен алмашкан»²³⁷ деп жазат.

²³⁴ Ушул жерде

²³⁵ Chronique de Matthien d'Edesse, trad. Par. M. E. Dulaurier.-Paris,1858.-P.89

²³⁶ Marquart I. Über das Volkstum der Komanen.-Berlin,1914

²³⁷ Аттокуров С. Кыргыз санжырасы.-Б.,1995.-49-б

Н.А.Аристов «кара-кыргыздардын түшкүлүктүү урууларын карап чыкканда, алардын ичинен эң жайылган, демек, башкы, негизги уруу саруу, башка формаларда сарикей, сарык, сары, негизинде – «сары» деген түрк сөзү жатат, ал түрк менен динлиндердин кошулмасынан чыккан, динлиндерден чачтарынын сарылыгын мураска алган аралашмаларга колдонулушу мүмкүн; кыргыздардын эң байыркы уруусу ушундай ат менен аталган, себеби енисей кыргыздарынын эки башкы уруулары – жети-сары жана алты-сары деген аталыштарды алып жүрүшкөн» деп жазат²³⁸.

Саруу этнониминин этимологиясы

«Сары» деген сөз байыркы сөздөрдүн бири болгондуктан анын мааниси абдан көп. Тохар тилинде *A. tsar* жана *B. sar* «кол» дегенди билдирет²³⁹. Кылыч кармаган, чабуул кылган кол – оң, ал эми коргоочу калкан кармаган, коргонуучу кол – сол. Ушул эле тилде *A. sar* жана *B. ser* «эже» дегенди билдирет²⁴⁰. Так ушундай эле маанини жүвүт (еврей) сөзү «сара» да берет.

Хетт тилинде *hassu* – «хан» дегенди билдирсе, анда *hassu-sara* – «ханьша» дегенди түшүндүрөт.

Аккад тилинде «*sarru*», «*serrī*» – «хан» деген маанини берсе²⁴¹, армян жана грузин тилдеринде «*sar*» – тоо жана бийикти туюнтат.

Баск тилинде «*seri*» - «түн, кеч» болсо, «*seru*» – асман маанисин берет.

Удмурт. *zarež*, манси. *saris*, ханты. *sares, sarəs, tarəs*, авест. *zrayz* – «деңиз» деген маанини берет.

Монг. *sirga, sira*, венг. *sar, sarog, sarga*, япон. *siroi* –

²³⁸ Аристов Н.А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен.-Б.,2003.-С.65

²³⁹ Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы.-Кн.П.-Тбилиси,1984.-С.785

²⁴⁰ Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.764

²⁴¹ Вильхельм Г. Древний народ хурриты.-М.,1992.-С.95

«сары», чув. шурă «ак, агыш» жана сара «сары», «şır» – «жер» деген түшүнүктө колдонулат.

Санскрит тилинде *sar* 1) агуу, куюлуу 2) кетүү; чуркоо дегенди туюнтат²⁴², ошондой эле सर् I *sāra* 1. куугунтуктоо, коркутуу, чочутуу 2. а) чуркоо, б) басуу, в) жол. सर् II *sāra* 1. а) күчтүү, б) бышык, в) каардуу, г) эң мыкты, д) баалуу, ж) түз. 2. а) дан, б) маңызы, в) күч, кубат, г) баалуу, д) байлык, ж) негиз, з) сок, нектар, и) суу маанилерди өзүнө камтыйт²⁴³.

«Сир», «шир» фарси тилинде «арстан» дегенди билдирсе, «сар» деген «баш, башкы» дегенди түшүндүргөн.

Тува тилинде «эсир» жана тофалар тилинде «*esir*» – «бүркүт» деген маанини билдирет. Кыргыз тилинде «сар» деген коршун²⁴⁴ жырткыч канаттуу. Ал эми якут тилинде «эсир» «илегилекке окшогон куш» деген маанини берет.

Байыркы монгол тилинде «*eseri, esiri, ucer*» – «хан тактысы» дегенди туюнткан. Азыркы монгол тилинде «сар» – «ай», ал эми «шар» – «бука» дегенди билдирет.

Орто кылымдагы кидандардын «сары» деген сөзү ак сөөк элитаны түшүндүргөн.

Кыргыз тилинде сер, сир – көп; сер – 1. коюу, тез-тез, нык 2. калың 3. терең деген маанилерди берет. Ал эми «сара» – таза, терилген, эң жакшы, мыкты, «сардал» – сымбаттуу деген маанилерде колдонулат.²⁴⁵

Мындан сырткары «сары» чыгышта императордук (падышалык) түс катары колдонулган, бекеринен сары урууктары түзгөн Тоба-Вэй империясынын туусунун түсү сары болбогондур.

Кийинчерээк Батый хан түзгөн мамлекет – Алтын (Сары) Ордонун аталышынын да саруулар менен баланышы бар. В.В.Бартольддун бул жөнүндө айткан ойлору өзгөчө кызыгууну туудурат, ал өз эмгегинде мындай деп жазат:

²⁴² Санскритско-русский словарь.-М.,1987.-С.710

²⁴³ Там же.-С.727

²⁴⁴ Киргизско-русский словарь.-М.,1985.-С.137. Мындан нары КРС

²⁴⁵ КРС.-С.136

«...половцылардын (сарылардын) аты монгол мамлекети Алтын (Сары) Ордонун атына ооштурулган»²⁴⁶. Анткени сарылыр Джучи улуусунун бир топ бөлүгүн түзгөн.

«Сар» деген сөздүн жогоруда айтылган маанисине байланыштуу, төмөндөгүдөй аскерий титулдар пайда болгон, мисалы: XVIII кылымдагы ногой ордосундагы башкаруучу титул *сераскер*. Түркмөн, Хива, Бухара, Кокон жана Алтышар хандыктарындагы *сардар* (*сердар*, *сирдар*), *саркер*, *сарбас же сарбаз* аскерий титулдары. Европа жана орус армиясында *гусар* (куусар) – атчан аскер.

Мындан сырткары сарматтардын курамында Европага кеткен «сары» уруулары ал жакка барып, орто кылымдагы Европадагы рыцарлыктын пайда болушуна шарт түзгөн. Кийин «сар, сер же сир» деген сөздөн Европа ак сөөк-мырзаларына кайрылуу иретинде англистерде «*сер*», француздарда «*сир* жана *монсиньер*», италиялыктар менен испандарда «*сеньер*» («*сеньера*, *сеньерита*»), немистерде «*герр*» деген сөздөр келип чыккан. Ал эми байыркы Рим императорлунун наамдары «*кесарь* (*кейсар*)», «*цезарь*», кийинчерээк алардан орус падышасы кабыл алган наам – «*царь*» деген титулдардын негизинде да «сар» деген сөзү жатат.

* * *

Кыргыз санжырасында Саруу уруусунун келип чыгышы туралуу көптөгөн варианттар бар:

1. «Саруунун келип чыгышы боюнча элдик уламыш мындай: Саруунун энеси – кыпчактын кызы, токол аял экен. Ал боюнда болгондо, байбиче күнүлүк кылып, бир көзү ачыкты чакырып, токолдун баласы менин уулуман бийлик талашпайбы, ал уулбу, кызбы, ким болот деп сурайт. Көзү ачык аял ал уул бала экенин, ал төрөлсө, атасынын бийлигин ошол аларын айтат.

Байбиче, бир кемпирди жалдап, баланы өлтүрүш үчүн

²⁴⁶ Бартольд В.В. Кипчаки.-Сочинения.-Т.V.-М.,1968.-С.550-551

уу бересиң деп жумшпайт. Кемпир уу ичирет, токол баланы төрөп өлөт. Бала «сапсары уу» болуп төрөлөт. Атасы баласын колуна алып, «сары бала экен, аты Саруу болсун» дейт. Ошондон ал саруу аталып кетет. Сары кийин баатыр чыгып, кол баштап, эл бийлеген адам болот».

2. Куу улдан – Босого, Жайыл, Булгар, Чоро, Кандабас, Сары, Кулунчак, Канды, Көнөк. Булардын ичинен – Сары мыкты чыгып, баатыр чыгып, эл чаап, жылкы тийип, атагы жайылып, саруу чаап кетти деп жүрүп, Саруу аталып кетет²⁴⁷.

3. Куу уулдан – Көбөш, андан Босого, Жайыл, Кандабас, Асыгалы, Кулунчак, Карача, Сапарбай. Жайылдан – Каратал, Каранай. Каранайдан – Саруу жана Кытай²⁴⁸.

4. Тоголок Молдо Куу уулдан Асыгалы, Кандабас, Пичене, Килет, Кулансарык, Сапарбай деп, Пиченеден – Саруу уруусун чыгарат²⁴⁹.

5. Куу уулдан – Жайыл, Чоң багыш, Саруу, Басыз, Мундуз²⁵⁰.

6. Куу уулдан – Көбөш, андан Назар. Назардан – Көнөк, андан Ылдаш. Ылдаштан – Саруу, Сары деген аттан келип чыккан дешет²⁵¹.

Ал эми Саруунун таралышынын варианттары да андан көп:

1-вариантта Саруудан – Жамаке, андан Көнөк. Көнөктүн 3 аялы, 6 баласы болот. Анын 1-чи аялынан Кырк уул, Тубай, Төңтөрт, Тогунай. 2-чи аялынан – Шыгай хандын кызынан – Эр Эшим. 3-чү аялынан – Кытайдын ханынын кызынан – Кошкулак, мындан Күркүрөө уругу тарайт²⁵². Бирок башка санжырада

²⁴⁷ Закиров С. Кыргыз санжырасы.-Б.,1996.-227-б

²⁴⁸ Эсенкул Төрөкан уулу. Сол канат кыргыз.-3-китеп.-Б.,1995.-5-б

²⁴⁹ Тоголок Молдо. Тарых, түпкү аталар//Кыргыздар.-2-китеп.-Б.,1991.-14-б

²⁵⁰ Асанбек Жангир уулу. Ыйман санжырасы.-Таш-Көмүр,2003.-64-б

²⁵¹ Кыргыз элинин ири уруулук санжырасы.-Барскон,1958.-182-б

²⁵² Эсенкул Төрөкан уулу. Сол канат кыргыз.-3-китеп.-Б.,1995.-37-б

Кошкулак менен Күркүрөө бир тууган деп айтылат²⁵³.

2-вариантта Саруудан – Көнөк, андан Төңтөрт, Тогунай, Күркүрөө, Жамаке, Тубай. Жамакеден - Кырк уул²⁵⁴.

3-вариантта Саруудан – Көнөк баатыр, андан Кырк уул, Тубай, Төңтөрт, Тогунай, Күркүрөө, Кошкулак, Эшим²⁵⁵.

5-вариантта Саруудан – Көнөк баатыр, андан Кырк уул, Тубай, Төңтөрт, Тогунай, Жамаке, Эшим, Кошкулак, Күркүрөө²⁵⁶.

6-вариантта Саруудан – Кырк уул, Тубай, Эшим. Тубайдан – Кубалак, Култай, Мураталы, Тагайберди, Төңтөрүк. Саруунун бир аялынан – Ногой, Шыгай, Боотерек. Ногой, Шыгай тукуму Күркүрөөнү жайлап жүрүп, Күркүрөө аталып кетет²⁵⁷.

7-вариантта Сарыдан – Кырк уул, Тубай, Эшим, Төңтөрт, Тогунай. Кырк уулдан – Келдей, Мачак, Бешкаман, Бишкендер. Тубайдан – Куулек, Култай, Мураталы, Тагайберди, Меңди. Эшимден – Теңечим, Колпоч²⁵⁸.

Жогорку варианттарды анализдеп биз төмөндөгүдөй чечимге келдик:

Куу уулдан – Көбөш, андан Жайыл.

Жайылдан – Каратал, Каранай.

Каранайдан – Саруу.

Саруудан – Жамаке, андан Көнөк. Көнөктүн 3 аялы, 7 баласы болот.

1-чи аялынан Кырк уул, Тубай, Төңтөрт, Тогунай.

2-чи аялы, Шыгай хандын кызынан – Эр Эшим.

3-чү аялы, Кытайдын ханынын кызынан – Кошкулак, Күркүрөө.

²⁵³ Топоев Б.Абжалбек – Молдо бала.-Б.,2006.-181-б

²⁵⁴ Асанбек Жангир уулу. Ыйман санжырасы.-Таш-Көмүр,2003.-64-б

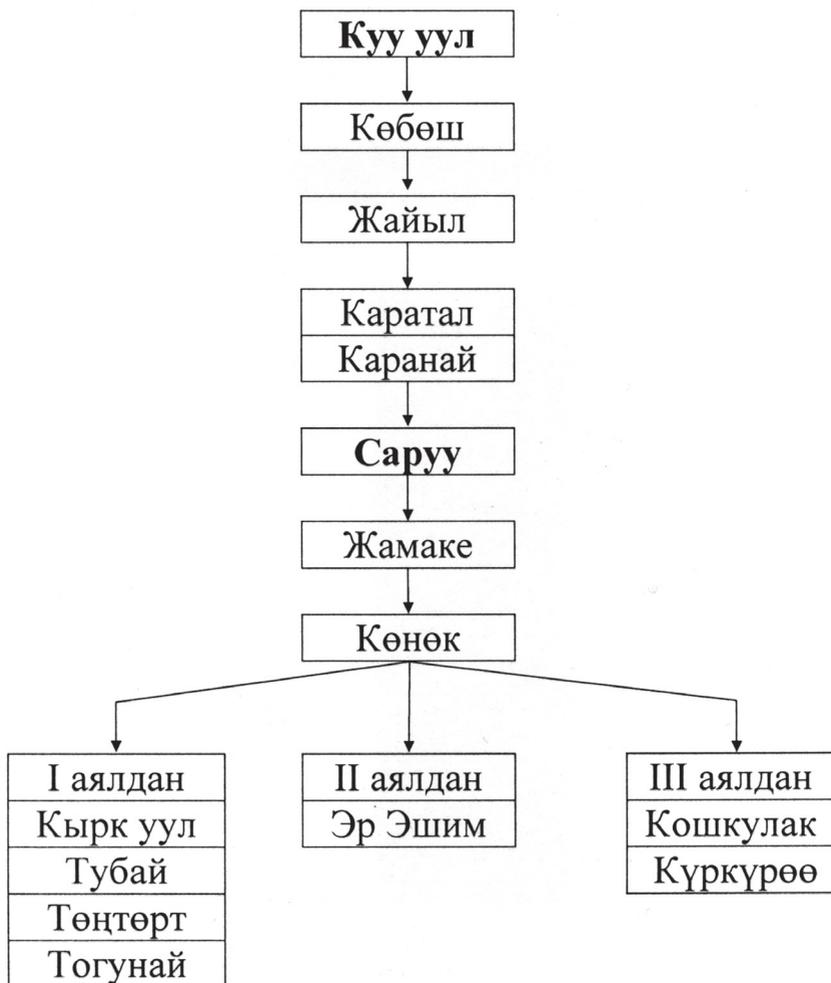
²⁵⁵ Молдошев А., Эргешов Алмазбек. Кашкатамандар уруусу.-Б.,2008.-93-б

²⁵⁶ Топоев Б.Абжалбек – Молдо бала.-Б.,2006.-186-б

²⁵⁷ Закиров С. Кыргыз санжырасы.-Б.,1996.-228-229-б

²⁵⁸ Кыргыз элинин ири уруулук санжырасы.-Барскон,1958.-182-б

Схема 3. Саруу уруусунун бөлүнүшү





**КЫРК
УУЛ**



КЫРК УУЛ

Тамгалары — ㄣ, ㄤ.

Кыркуул саруу уруусунун курамындагы ири уруктардан болуп эсептелет.

Кыркуул этноними «кырк» жана + «уул» деген эки сөздөн турат. *Кырк* түрк тилинде 40 санды билдирип, байыркы арий тилинде *гурк* (гург) – «бөрү», «карышкыр» маанисин туюнтат, ал эми «уул» же *оул*, *оулан* деген сөздү түрколог-чыгыш таануучу, этнограф В.В.Радлов²⁵⁹ «жоокер» деп которсо, В.Томсен²⁶⁰ – «шахзаада» деп которот. Ошондой эле «*оул*» деген сөз «*огуз*, *ок* – «*уруу*» деген сөздөн келип чыгышы мүмкүн. Демек жогорудагы айтылгандардын негизинде «кыркуул» деген этнонимдин негизинде: 1. «*кырк жоокер*», «*кырк эр*», же «*кырк шахзаада*»; 2. «*кырк бөрү*» же «*бөрүнүн уулдары*»; 3. «*кырк огуз*» же «*кырк уруу*» деген түшүнүктөр жатат.

Кырк саны «Манас» эпосунда көбүнчө сыйкырдуу мааниде кездешүүчү эпикалык сан. Мунун пайда болушу байыркы мезгилдерде адамдардын табият

²⁵⁹ АТИМ, I.-С.8

²⁶⁰ Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon//MSFO.-Helsingfors,1896.-P.114

жана коом кубулуштарына, кереметтүү, укмуштуу көрүнүштөргө түшүнүү аракеттеринде сырын чече албаган нерселерди таасирдүү дух, касиеттүү күч катары кабылдоолордун үрп-адатка айланышы менен байланышкан. «Манаста» сөз сыйкыры сыяктуу эле сан сыйкыры кеңири тараган (мисалы үч, жети, тогуз ж.б.) Бирок, мында «кырк» деген сандын өзгөчө учурлары бар. Барыдан да анын кыргыздардын этногенезисинин («кыргыз») чечмелениши менен чиеленип турушу өтө кызыктуу. Ал эми жалпы алганда ар түрдүү жагдайларда колдонулган «кырк» саны эпосто кыргыз элинин байыркы мезгилдердеги тарыхынан бери карай турмуш-салтынан, дүйнө түшүнүмдөрүнөн ачык кабар берет.

Албетте, жогоруда айтылган «кырк» деген эпикалык сандын колдонулушу эч качан кокус жеринен болгон эмес. Казак окумуштуусу А.Маргулан: «Кырк — элге салт болгон касиеттүү сан — күчтүүлүктүн, биримдиктин белгиси. «Кырк уруу эл», кийинчерээк феодалдык коомдогу «кырк нөкөр», «кырк дос», «кырк чоро», «кырк вазир» деген туюнтмалар адегенде уруу башчыларынын чыгаан бир адамдын тегерегине топтолуп, биригишин билдирет»²⁶¹, — деп жазат.

В.В.Востров жана **М.С.Муканов** *кырк* уругу сары-уйсун уруусунун курамына киргенине байланыштуу, бул уруктуу байыркы усуньдардан келип чыгат деп санашат²⁶².

Этнонимдин паралелдери: кырк – зеравшан өзбектеринде²⁶³; кыркуйли – түркмөндө (салор)²⁶⁴; кырк –

²⁶¹ Мухаметканов Н., Феникс – «Манас» жана Мухтар Ауэзов//«Ала-Тоо»,1988.-№ 8,103-6

²⁶² Востров В. В., Муканов М. С. Родоплеменной состав и расселение казахов...С. 31

²⁶³ Гребенкин А.Д. Узбеки.-Русский Туркестан.-Вып.П.-М.,1872.-С.4

²⁶⁴ Винников Я.Р. Родоплеменной и этнический состав населения Чарджоуской области Туркменской ССР и его расселение.-Труды ИИАЭ АН Туркменской ССР.-Т.VI, серия этнографии.-Ашхабад,1962.-С.61

казакта (сары-уйсун)²⁶⁵; кырк – каракалпакта (ктай)²⁶⁶; кырк шобмуьшли – ногойдо²⁶⁷, башкырда – кыркты, кырктар ж.б.

Көпчүлүк илимпоздор түрк элдеринин ичинде кеңири таралган кырк урууларын байыркы курыкандар менен байлыныштырып, окшоштурушат. Култегинге арналган орхон жазуу эстелигинде $\text{𐰽𐰺𐰍} \downarrow \text{𐰽}$ «*уч-курыкан*» уруусу жөнүндө эскерилет²⁶⁸. Азыркы учурга чейин этнонимдин биринчи, «*уч*» деген, түрк тилиндеги бөлүгү гана чечмеленип келген. Этнонимдин экинчи бөлүгү «*курыкан*»ды чечмелөөнүн көптөгөн аракеттери жемиштүү болбой келген.

Г.В.Ксенофонов боюнча «курыкан» этноними буряттардын «хюргэн-кюргэн» жана тунгустардын «курокан, куракан, курэкэн» – «күйөө бала» деген сөздөрүнөн келип чыгат²⁶⁹. Чынында эле, Рашид-аддин боюнча, Чингисхандын бардык күйөө балдары өздөрүнүн атына кошумча «куркан» («күйөө бала») деген титулду алышкан²⁷⁰. Чингис кийин хан болуп шайлангандан кийин, хорчи-аткычтардан жан сакчыларды түзүп, аларды түрк сөзү менен «курук» (корук) деп атаган²⁷¹.

1972-жылы гана А.Ф.Елаев тарабынан «курыкан» термини бүгүнкү күндө Түндүк Байкалдагы эвенктерде *курокан*, *куракан*, *куриhэн* түрүндө колдонулуп келерин аныктаган²⁷². Андан мурун бул факт Е.И.Титов тарабынан белгиленген²⁷³. Азыраак жум-

²⁶⁵ Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов.-Алма-Ата, 1968.-С.30

²⁶⁶ Документы архива хивинских ханов, с. 141, 227

²⁶⁷ Баскаков Н. А. Ногайский язык и его диалекты.-М.-Л.,1940.-С.134

²⁶⁸ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности.-М.-Л.,1951.-С.29

²⁶⁹ Ксенофонов Г.В. Ураангхай-сахалар: Очерки по древней истории якутов.-Т.1.-Кн.1.-Якутск,1992.-С.195

²⁷⁰ Рашид-ад-дин. Сборник летописей.-Т.1.-М.-Л.,1952.-С.175

²⁷¹ Рашид-ад-дин. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.158

²⁷² Свинин В.В. Основные этапы древней истории населения побережья озера Байкал//Древняя история народов юга Восточной Сибири.-Иркутск,1974.-С.20

²⁷³ Титов Е.И. Тунгусско-русский словарь.-Иркутск,1926.-С.85

шартылган – *хүрiгэн, хурьгэн, хүргэн* формасында монголдордо, батыш жана чыгыш буряттарда колдонулат. Бирок байыркыда кыясы «*куруккан*» терминин айтылуусунда эвенктерде жана монголдордо айырмачылык аз болсо керек. Байыркы монгол тилинде ал «*kuriken*» деп айтылат, ал араб окмуштуусу Замахшаринин²⁷⁴ монгол сөздүгүндө чагылдырылган. Кызыктуусу аталган транскрипцияга жакын бул термин түркмен тилинде «*koreken*» деп сакталган²⁷⁵. Бул терминди которгондо бардык учурда «*күйөө бала*» дегенди билдирет. Муну менен биз «*уч-куруккан*» этнонимин «*уч күйөө бала*» – үч уруу деп которсок болот. Демек үч уруулук союздун составына байыркы түрктөрдөн башка, «*куруккан*» этнониминин тилдик анализине жана акыркы археологиялык маалыматтарга таянсак, кыясы тунгус жана монгол тилдүү жашоочулардын топтору да кирсе керек.

Ал эми тарыхчы Б.З.Нанзатов «үч курыкан» этнонимин «үч аскерий кошуун» деп, жаңы окулушун сунуштайт. Мындай окулушту ал «Байыркы түрк сөздүгүндөгү» *qoriyan~qurıqan* – «кошуун, аскер лагери» деген маанидеги сөздөрдү «куруккан» этноними менен байланыштырат. Ошол себептен Б.З.Нанзатов, түрк тилдүү көчмөн – курыкандар отурукташкан жана тайгадагы жергиликтүү калкка карата басып алуучу катары чыгышкан деп божомолдойт²⁷⁶.

Болжолу, эзелки өткөн заманда эки фратриалдуу уруу болгон, алардын бири өздөрүнүн келип чыгышын Күн (кун), башкасы Куу (куба) менен байланыштырышкан. Бул эки уруу кудреттүү хунндардын бөлүкчөсү болушу мүмкүн²⁷⁷. Демек, «куры» (хор?) куба (куман?) менен окшоштурулуп, ага хундан

²⁷⁴ Свинин В.В. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.20

²⁷⁵ Малов С.Е. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.397

²⁷⁶ Нанзатов Б.З. К этногенезу бурят по материалам этнонимии//Народы и культуры Сибири. Взаимодействие как фактор формирования и модернизации.-Вып. 2.-Иркутск,2003.-С.30

²⁷⁷ Дугаров Д.С, 1993, с. 230-231

келип чыккан «кун» (кан) деген сөз кошулуп, «куры»+ «кун» (кан)=курукан этнонимин аталышын пайда кылышы да мүмкүн.

Курыкандар жөнүндө байыркы кытай булактарында төмөндөгүдөй маалыматтар кездешет: «Гу-лигань [骨利幹²⁷⁸, 骨利腓] уруусунун жылкылары адатта тамгага ээ болушкан эмес. Анын ордуна кулактары жана тумшуктары менен айырмаланышкан. Гулигандардын аттары Цзе-гулардын²⁷⁹ аттарына окшош, айырмачылыгы аз гана. Цзе-гулардын аттарына 𠵿𠵿 тамга басышат»²⁸⁰.

Тан-шуда жазылган боюнча гулигандар уйгурлардын бир мууну²⁸¹, бирок Танхуйяодо (цэ 3, цз. 98, стр. 1744) уйгурларга арналган атайын бөлүмүндө бул аталыш эскерилбейт²⁸². Этнонимдин чечмелениши Хирт менен Э.Шванн²⁸³ тарабынан жүргүзүлүп, алар гу-ли-гандарды (байыркы k'u-lyi(ri)-kan) орхон руникалык жазууларындагы курыкандар менен окшоштурушкан²⁸⁴. Курыкан этноними куркан же күккән формасында Рашид-ад-диндин «Джами ат таварих» аттуу эмгегинде кездешип, «алар учурда (XIII-XIV кк.) монголдор деген аталыштагы элдерге таандык экенин, бирок башында алардын аталышы мындай болбогонун» билдирет²⁸⁵. Х.В.Хауссенг бул терминди тюрк лексикасынан которгон котормосунда: «куры» = «батыш» жана «кан» = титул («тоо?»)²⁸⁶, – деп түшүндүрөт.

²⁷⁸ Позднеев Д. Исторический очерк уйгуров (по китайским источникам).-СПб.,1899.-С.49

²⁷⁹ Кыргыздар

²⁸⁰ Зуев Ю.А. Тамги лошадей из вассальных княжеств//Труды ИИАЭ АН КазССР.-Т.8.-1960.-С.97,132

²⁸¹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.-Т.1.-М.-Л.,1951.-С.301

²⁸² Танхуйяо, цэ 3, цз. 98.-С.1744

²⁸³ Chavannes Ed. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) Occidentaux.-St. Pb.,1903.-P.341

²⁸⁴ Малов С.Е. Памятники древне-тюркской письменности.-М.-Л.,1951.-С.415

²⁸⁵ Рашид-ад-дин. Сборник летописей.-Т.1.-М.-Л.,1952.-С.77

²⁸⁶ Haussig H.W. Theophylakts Exkurs über die skythischen Völker.-Byzantion vol.23.-1953.P.337a

Тан-шу боюнча: «Гу-ли-гань Ханхайдан²⁸⁷ түндүктө жайгашкан... Сонун аттарды багышат, баштары төөгө окшош, күчтүү жана бойлуу, алар күнүнө бир нече жүз ли²⁸⁸ аралыкты чуркап өтө алышат. Алардын жерлери түндүктө деңизге чейин созулуп, борбордон (Кытайдан) кыйла алыс. А эгер түндүктө деңиздин аркы өйүзүнө өтсөң, (ал жерде) күндөр узун, түндөр кыска»²⁸⁹. Танхуйяо боюнча: «Гу-ли-гандар Ханьхайдан (Хангай) түндүк тарабынын түндүгүндө жайгашкан. Эки сыңзин (эркин) менен биргелешип жашашат. Алардын өлкөсү түндүктө муздуу деңиз (Байкөл) менен чектешкен»²⁹⁰.

Көрүп тургандай Танхуйяонун маалыматтары курыкандардын курамы жана алардын жайгашкан жерлери боюнча көбүрөөк так көрсөтмө берүүдө. Биринчиден, ал Тан-шуну толуктап, курыкандардын эки эркин менен жашашын билдирүүдө. Бул билдирүү Күлтегиндин жазуусундагы 𐰉𐰺𐰽𐰸𐰤 𐰤²⁹¹ «үч-курукан» = «үч уруу эркин» курыкан деген белги менен дал келүүдө. Алар кыргыздар менен отуз татарлардын (чыгышта) ортосунда жайланышкан.

Экинчиден, курыкандардын түндүк чек арасы жөнүндөгү маалымат аларды Алтайдан чыгышыраак жана Саян тоолорунан түндүгүрөөк жайгаштырууга мүмкүнчүлүк түзөт. Курыкандардын жайгашуусу боюнча тагыраак координаттарды Юаньшиден²⁹² табабыз. Ан-кэ-ла (Ангара) дарыясынын жашоочулары жөнүндө айтканда ал жылнаамада мындай деп баяндалайт: «Алар Цзи-ли-Цзи-сы²⁹³ баш ийет. Тайдудан (Дайду) 25 миң лиден ашык алыс аралыкта

²⁸⁷ МНРдин борбордук бөлүгүндөгү Ханхай тоо кыркасы

²⁸⁸ 100 ли = 40 км.

²⁸⁹ Бичурин Н.Я., Указ. соч., с. 348; Тан-шу, цз. 217 б, стр. 11 а.

²⁹⁰ Зуев Ю.А. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.102

²⁹¹ Малов С.Е. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.38

²⁹² Юаньши, цз. 63, стр. 19 а.

²⁹³ Кыргыздар

турушат. Алардын тили Цзи-ли-Цзи-сылардын тилинен кыйла айырмаланат. Күндөр узак, түндөр кыска... Бул Тан-шуда жазылган Гу-ли-гань өлкөсү».



Сүрөт №1. *Курыкан*
(кытай сүрөтчү, Д. Позднеев боюнча)

Ушул эле жылнаамада Ангаранын жашоочулары Гу-ли (кури, хори) деген термин менен аталган²⁹⁴. Так ушундай эле аталыш менен алар, X кылымга таандык болгон, араб жылнаамасы «Худуд ал-Алам»да белгилүү болушкан. Ал таң калыштуу тактыкта кытай маалыматтарын кайталайт: «*Кури* (тексте هوربكان - *фури*), Хирхизлерге таандык уруунун аталышы... Башка Хирхизлер алардын тилин билишпейт»²⁹⁵. Бул маалыматтар биздин тизмедеги курыкандар менен курилердин (кори, хори) бир экенин таанууга мүмкүндүк берет. Муну В.В.Бартольд, кийин В.Ф.Минорский, П.Пелльо жана Л.Амби болжолдошкон. Муну менен бирге бул бириктирүү кысма, курыкандардын «үчүнчү» эркинин табууга жардам берет. Ал Тонукөккө

²⁹⁴ Cleaves F.W. Qarqanas-Qampqanas, Harvard Journal of Asiatic Studies.-Vol.19.-1956.-No 3-4.-P.400

²⁹⁵ Hudud al-Alam. Translated and annotated by V. P. Minorsky.-London,1937.-P.94

арналып коюлган эстеликтин текстинде белгиленген жана Танхуйяодо «жоголгон» *кэ-ли* (кори) уруусу болуусу мүмкүн, кийнчерээк Гу Цзу-юянын айтуусу боюнча кидандардын курамына кирип кеткен.

Генеалогиялык мифтерге таянсак, хорилердин байыркы мекени катары ошол эле жогорку Лена бассейни жана Ольхон аралы болуп эсептелет. Бурят изилдөөчүлөрү хорилерди курыкандардын генетикалык мураскорлору катары карашат. Хори жана курыкандардын уруу аталыштарынын окшоштугу тууралуу буга чейин академик В.В.Бартольд, А.П.Окладников, П.Пелльо жана В.Ф.Минорский айтышкан.

IX-X кк. Ангарада жашашкан фури же кори уруулары жөнүндө араб-перс булактарында айтылат. Араб алфавитинде «к» жана «ф» тамгалары оңой алмашаарын эске алуу менен изилдөөчүлөр кээде «фури» уруу аталышын «кори» деп эсептешет.



Сүрөт №2. Оор куралданган курыкан жоокери

Кытай булактарында Ашинанын ата-бабалары болгон гундардын – хэлянь уруусунун тилинде «фули», түркчө «бөрү» деген сөз сакталып калган. В.Банг «бөрү» сөзү түрк тили менен түшүндүрүлбөйт деп

белгилейт²⁹⁶. Бирок бул убакка чейин байыркы түрк сөзү – «*bori*»нүн индо-арийлик прототиби көрсөтүлүп калган эле: согд. *wyrk*, авест. *vəhrka*, байыркы перс. *vrkana*, хотаносак. *birgga*²⁹⁷.

Гу-ли-гань-гуриган-курукан варианттардан калыстык түрдө Г.Н.Румянцев кури – (~ хори) ~ фури ункусун бөлүп алган²⁹⁸. Т.А.Бертагаев бул унгуну *бури*-, *гури*- деген варианттар менен толуктап, *-ган* ~ *-кан* морфемасын учурдагы *-ган* ~ *-хан* этнонимде бириктирүүчү аффикс болуп эсептелет деп жазат²⁹⁹.

Кыргыздар жөнүндө айтканда, жазуу булактарында «хора» – «кара» эпитети көп кайталанат. Ошондой эле эпитетти биз XVII к. якуттардан да «кара-кангаластардан», ошондой эле «хоролордон» кездештиребиз. «Хара» сөзү якут тилинин акалаган говорунда толугу менен «хоро» деп айтылышы мүмкүн. Кыргыздар жөнүндө эскерилген булактарында жана якут элдик чыгармаларда кездешкен «курукан» уруусу «хорохаана» уруусу болушу мүмкүн³⁰⁰. Эгерде андай боло турган болсо, кыргыз тилинде «курукан» – «карахан» болушу толук.



Сүрөт №3. *Карахан мамлекетинин желеги*

²⁹⁶ Bang W. Ueber die türkischen Namen einigen Grosskatzen//Keleti Szemle.-Т.XVII,1917.-С.129

²⁹⁷ Korsch Th. Türkische Etymologien//Festschrift V.Thomsen.-Leipzig,1912.-С.199-200; Pritsak O. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren.-Wiesbaden,1955.-С.93-94

²⁹⁸ Румянцев Г.Н. Происхождение хоринских бурят.-Улан-Удэ,1962.-С.125

²⁹⁹ Бертагаев Т.А. Этнолингвистические этюды о племенах Центральной Азии//Исследования по истории и филологии Центральной Азии.-Улан-Удэ,1976.-С.35

³⁰⁰ Николаев С.И. Выступления//ТКАЭЭ.-Т.Ш.-Фрунзе,1959.-С.159

Тарыхтагы Карахан мамлекетин ким түзгөндүгү азырка убакка чейин белгисиз. Жогорку илимий фактыларга таянып, Карахан мамлекетин түзүүдө «курукан» уруусунун канчалык тиешеси бар? Негизинен Карахан мамлекетинде карлук, ягма, чигил уруулары чоң роль ойногон. «Карахандардын династиясы чигил уруусунан келип чыгышы мүмкүн» деп жазат Ө.Караев³⁰¹.

О.Прицак «кара» деген «түндүктү» билдирет, Саян-Алтайдагы алгачкы түрк мамлекетинин башчылары «кара-хан» же «кара-хакан» деген титулдарды алып жүрүшкөн дейт³⁰². Чигил орто.-перс. тилинде *sihil* «кырк» дегенди билдирет. Тарыхчы Б.Турал кыргыздын кырк уул уругун байыркы чик жана чигил уруулары менен байланыштырат. Карахан мамлекетинин желегинде «жэбе, анын үстүнөн үчтөн турган үч белги турат», ал үч белгилерди «үч курыкан», «үч карлык», «үч чигил» менен салыштырсак болот. Карахан мамлекетин түзүүдө кыргыз урууларынын ролу чоң десек жаңылышпайбыз.

IX кылымдын биринчи жарымында кун урууларынын (В.П.Яйленко боюнча курыкандар) чоң тобу жана кай (С.М.Ахинжанов боюнча кимак-уранкайлар), монгол талааларынан кидандар менен сүрүп чыгарылып, Батыш Сибирге, Түндүк Джунгарияга жана Түндүк-Чыгыш Жети-Сууга жылышат. Ал жерден алар түрк урууларынын башка топтору – шары (сары) жана басмылдар (алат) менен кошулуп, аралашышат. Бул жаңы бирикмеде эки негизги топ – кун-командар жана шары-половецтер сакталып калат³⁰³.

Болжолу, эзелки өткөн заманда эки фратриалдуу уруу болгон, алардын бири өздөрүнүн келип чыгы-

³⁰¹ Караев О. История Караханидского каганата.-Фрунзе, 1983.-С.86

³⁰² Ушул жерде.-С.87

³⁰³ Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. -СПб.,2000.-С.127

шын Кун (кун), башкасы Куу (куба) менен байланыштырышкан. Бул эки уруу кудреттүү хунндардын бөлүкчөсү болушу мүмкүн³⁰⁴. Демек, курыкан этноними «куры» (хор?) куба (куман?) менен окшоштурулган жана хундан келип чыккан «кун» (кан) деген эки сөздүн кошулмасынан турат.

В.В.Бартольд жана В.Ф.Минорский «Кун элинин атын, чыгыш булактарында Кури деп окууга болот» деп көрсөтүшкөн. Ушул себептен В.П.Яйленко бул элди курыкандар менен окшоштуруп, аларды бирдей деп билген³⁰⁵. Демек, курыкандардын көпчүлүк бөлүгү батышка кетиши мүмкүн, алардын бир бөлүгү башкырлардын курамына кувакан уруусу катары кирген, буряттар алардын калып калган бөлүгүнүн урпактары³⁰⁶.

Р.Г.Кузеев кувакандарды Рашид-ад-диндеги кукан же куркан уруусу менен окшоштуруп, аларды кувакандардын ата-бабасы деп санайт. Ошондой эле «Кувакандардын уламыштарында алардын ата-бабалары Алтайдан, Байкалдан келгендиги айтылат. Кувакандардын курамында кыркуле жана кырктар деген уруктар бар» деп жазат³⁰⁷.

Демек, курыкандар – Тан-шуда «гу-ли-гань», Юань-шиде «кули-ангу-хэшэ», араб-перс булактарында «фури», Рашид-ад-динде «кури», Орхон-енисей жазуусунда «үч-курыкан» деген аталыштарда белгилүү болуп, илимпоздордун айтуусу боюнча «үч күйөө бала», «үч кошун», «үч уруу» деген маанилерди берген. В.В.Бартольд, В.Ф.Минорский жана В.П.Яйленко боюнча курыкандар – кун уруулары

³⁰⁴ Дугаров Д.С. К проблеме происхождения хонготоров//Этническая история народов Южной Сибири и Центральной Азии.-Новосибирск,1993.-С.230-231

³⁰⁵ Яйленко В.П. Миграция кунов-курыкан из Южной Сибири в Поднепровье в свете письменных и археологических источников//Проблемы археологии Степной Евразии.- Кемерово,1987.-С.153

³⁰⁶ Дугаров Д.С. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.231

³⁰⁷ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа.-М.,1974.-С.269-270

болуп, IX кылымдын биринчи жарымында монгол талааларынан кидандар менен сүрүп чыгарылып, Батыш Сибирге, Түндүк Джунгарияга жана Түндүк-Чыгыш Жети-Сууга келишет. Ал жерден алар түрк урууларынын башка топтору – шары (сары) жана басмылдар (алат) менен кошулуп, аралашышат. Курыкандар түрк элдеринин (кыргыз, башкыр, каракалпак, түркмөн ж.б) этногенезинде чоң ролду ойношот. Буга далил катары курыкандардын уруктарын алардын арасынан көрсөк болот, №4 таблицаны карагыла. Ал эми курыкандардын уруктары саруу уруусунун курамында «кырк уул», «беш каман» ж.б. урук аталыштарында сакталып келет.

Санжыра боюнча кырк уул уругу төмөндөгүдөй бөлүнөт:

Кырк уулдан – *Байсу, Кулчу (Кулчуке), Кулсейит*.

Байсудан – Келдей, Мачак, Бешкаман.

Келдейден – Тампагар (Данбагар), Көчүм, Кодол, Шаек, Эр Эшим, Кабай, Жабай, Бешим. Тамгасы — \neg .

Мачактан – Бегилдик, Бешим. Тамгасы — \neg .

Бешкамандан – Жамансур (Жапасур), андан Сүттүбай, Таттуубай, Абылай, Доңусбай. Тамгасы — \neg .

Кулчудан – Теңечин (Теңечим), андан Күчтөн, Ардай, Шекер, Жанчкак, Коңколой, Сака, Булбул деген уруктар тарайт. Тамгасы — \neg .

Кулсейиттен – Кырк уул, андан Көчпөс (Жылбас), андан Октогор кашка. Октогор кашкадан – Кээ Бука, андан Кабай, Жабай, Солтонсейит, Мамайр (Мамадияр). Тамгасы — \neg .

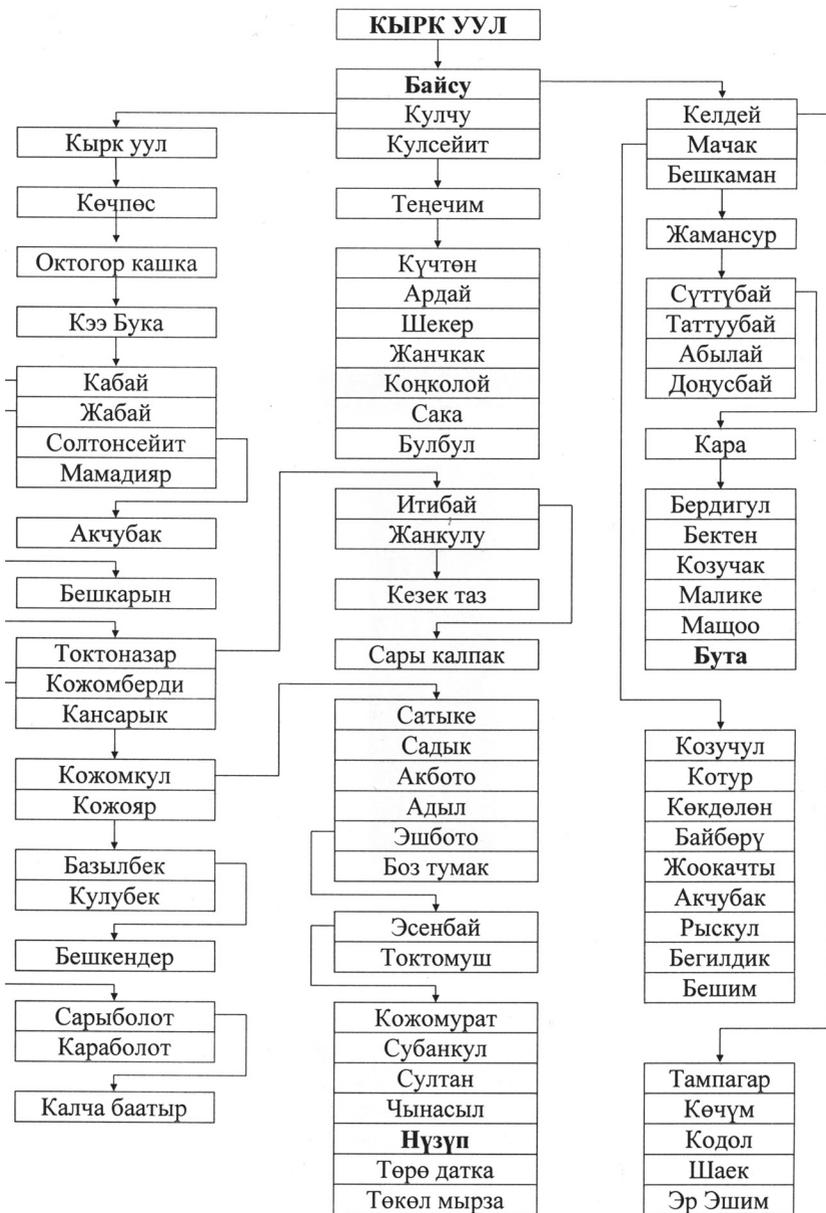
Таблица № 3

Племена	Кырк уул (Саруу)	Чи = (tsi = čiy) чиг	Сы-це = si-k'iet. изгиль	Си-це = үiei (hai)-k'iet. чигиль	Кырк — кара-кал-пак	Кырк-ты, кырк-тар баш-кыр	Кырк — казак (сары-уй-сун)
Тамга	⌒, ⌒	≡	≡	±, ⌒	⌒	⌒, ⌒	☞

Таблица № 4

Уруу жана уруктардын аттары	Кыргыз	Казак	Өзбек	Каракалма	Ногой	Башкыр	Туркмен	Ойрот,	Бурят	Хакас	Алтай	Тува	Якут	Монгол	Керейит	Кагаган
Кыркуул	+															
Кырк		+														
Кырк юз			+													
Кырк				+												
Кырк уруу, кыркуйле					+											
Кыркуйле, кырк, кыркты						+										
Каркын, кыркуйле							+									
Гурвуд								+								
Хори									+							
Хори										+						
Кырк, хори											+					
Хори												+				
Хори													+			
Куркин														+		
Кыркын															+	
Кыркжилик																+

Схема 4. Кырк уул уругунун генеалогиясы







БАЙСУ

Байсу – байыркы кыргыз урууларынын бири. Учурда Кыркуул уруусунун курамына кирген этнонимдин аталышы. Көпчүлүк илимпоздор *байсу* уругун кытай жыл наамаларындагы *бай-си* уруусу менен байланыштырышат. Алар тууралуу тарыхый булактарда төмөнкүдөй маалыматтар кездешет:

Н.Я.Бичурин «Тан династиясынын тарыхынан» байси тууралуу мындай деген маалыматтарды которот: «Байси 白鬻 байыркы Сяньбилердин жерлеринде көчмөн жашоосун өткөрүшкөн, ал борбордон 5 000 ли аралыкта түндүк-чыгышта орун алып, Тунло жана Пугу менен чектешкен аймакта жердешкен⁴⁷. Байсилер Сеяньтодон төмөн, Юечжи дарыясынын жээгинде Лын-хин тоосунун этегинде отурукташышкан. Түштүгүндө Киданга (такалган). Бул аймакты тегерете ченегенде 2 000 лини түзөт, аймак тоолор менен курчалган. Аскери 10 000 адамды түзгөн. Жаныбарлага мергенчилик кылуу менен азык табышкан. Кийимин кызыл териден тигишкен. Аялдары жез билерик, жез коңгуроолорду тагынышат. Алар үч аймакка бөлүнүшкөн: Гюй-янь 居延, У-жому 無若沒, Хуан-шуй 潢水. Алардын башчыларынын баары тукюес Хйелихандын вассалдары болуп, Сыгин 俟斤 деп аталышкан. Чжен-гуаньдын өкүлдөрү хан

сарайга эки ирет келишкен. Жыйынтыгында алар ээлеген жерлердин бир бөлүгү Даньянь округу деп аталып, а бир аймак Гюй-янь округуна айланган. Ал эми Сыгиндер өздөрү ал жерлердин башчылыгына коюлган. Хянь-киндин бийлигинин 5-жылында (660-ж.) Ли Хань-чжу Гюй-яньдын жетекчилигине коюлган. А анын дүйнө салышы менен ал орунду анын кичү иниси Кюйду ээлеген. Андан кийин эч кандай маалымат жок»⁴⁸.

Н.В.Кюнер «[Бай]си сюннунун өз алдынча бир мууну, Хуаншуй дарыясынан түндүктө жашашат. Бул сяньбилер жердеген илгерки жерлер. Аталган жерлер борбордон 5 000 ли аралыкта түндүк-чыгышта жайгашкан. Чыгышта алар *мохэ*, батышта *туцзюэ*, түштүктө *кидань*, түндүктө *улохуньдар* менен чектешкен. өлкөнүн айланасы 2 000 лини түзүп, төрт тарабы тоолор менен курчалган.

Жергиликтүү калк мергенчиликти мыкты өздөштүргөн, жана кызыл териден кийимдин жакаларын жасаганды жакшы көрүшкөн. Аялдары жез билерик, жез коңгуроолорду тагынышат. Салттары жалпысынан кидандардыкы менен окшош.

40 000 түтүн дулунь-хэцаинь уруусу бар. 10 000 адамдан ашык турган мыкты аскерге ээ.

3-жылы алардын башчынсы Чжэнгуань (629-ж.) элчи жиберип, тартуу кылууга жергиликтүү кол өнөрчүлөр жасаган буюмдарды беришкен»³⁰⁸.

«Байси мамлекети – сюнндардын мууну. Байегу-дан чыгыш тарапта жайгашып, Мохэлердин кошунасы болуп эсептелет. Мыкты аскери 10 000 адамдан турат. (Мохэ) менен бирге Сйелиге (Сары) баш ийген. Салты жана адаттары туцзюэлердикине окшош.

Чжэнгуань (647-ж.) бийлигинин 21-жылында [байси] Тан династиясына салыкты алып келет;

³⁰⁸ Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. -М., 1961. -С.50

[алардын] элчиси (Кытайдын борборуна) келет. Алардын жерлерин рангдар менен жайгаштырып, Чжэньянчжоу округун түзүшүп, алардын башчысын цыши⁴⁵ кылышты.

Бул окуянын алдында [Тан императору] Тайцзун туцзюэлерди багындырат. Алардын вассалдары агаларын шивей наамы менен сыйлашат деп ойлошкон, Шамонун адамдары парча кездемелерди жакшы көрүшкөн. Анда Тайцзун алыскы аймактардан келген [вассалдарды хан сарайга] чакырып, аларга сүйгөн кездемелерин белек кылат. Ал кездемелер оймолуу эле, анда жибек жиптен жасалган ийримдер кагаз жиптери менен өрүлгөн; бул түстүү сүрөт ой келди ыргытылган гүлдөрдү жана жемиштерди сүрөттөгөн. Алардын [бай-си] кызматы ар түрдүү болгон, башчылары алган сыйлыктары тууралуу маалыматтар таркатылып турган, алар [кытай] ханына жакын болушуп, хан сарай тарабынан сыйга татышкан.

Сяньциндин бийлигинин (660-ж.) 5-жылында старшина Ли Хань-шуну (же ше) Цзюйяньдык дуду кызматына отургузушат. Ли Хань-шу каза болгондо анын ордуна кичүү иниси Цюе-дуну коюшат. Мындан кийин [байси тууралуу] маалыматтар үзүлгөн»³⁰⁹.

Кытай булагы «Суй-шу» Тянь-Шанды жердеген ондон ашык телэ урууларын атайт. Анда бай-силер жөнүндө мындай маалымат кездешет: «Кан-го мамлекетинен түндүктө, А-де-шуй дарыясына коңшулаш, жашаган тогуз уруунун ичинде, 比 悉 Би-си же 北 悉 Бэй-си уруусу жашайт»³¹⁰.

Г.Е.Грумм-Гржимайло «Алгачкы жолу б.з.ч. IV кылымда телэс урууларынын курамында *бай-си* деген аталыш менен кытай жыл наамаларында эскерилет: «Бай-си Халхадан түндүгүрөөк жана Байыркудан түштүгүрөөк аймакта өздөрүнүн көчмөн жашоосун

³⁰⁹ Кюнер Н.В. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.50

³¹⁰ Позднеев Д. Исторический очерк уйгуров.-СПб.,1899.-С.39

өткөрүшкөн. Батышта алардын жерлери *тун-ло* жана *пу-гу* урууларынын ээлиги менен чектешкендиктен Толы менен Керулен дагы алардын территориясына кирген. Се-янь-толордун Толыга карай жылышында алар чыгышка карай жер которушуп, Юэ-чжи өрөөнүн ээлешкен. А түндүккө карай ээлеген аймагы кидан ээлиги менен чектелген. Юэ-си областы Чанту-фу менен Мукдендин ортосунда жайгашкан. Акыркы жолу 660-жылы эскерилет»³¹¹.

Бай-си уруусунун аталышын Ю.А.Зуев монголдордун *куян/киян/кьян* термини менен окшош-турат³¹².

Рашид-ад-Диндин «Кыйан – бул агым, тоону жарып чыгып ылдыйды көздөй аккан шар, күчтүү суу агымы»³¹³ деп жазат.

Куян жана Тянь-янь аталыштары Улуу Хингандын этектериндеги огуздардын чөйрөсүндө кездешет. Хингандык огуздардын басымдуу бөлүгү кытай булактарында «агым» дегенди туюндурат. Башкача айтканда 白雷, бай-си «ак агым»³¹⁴.

Куян/киян урууларынын ээлеген аймагы Забайкальенин³¹⁵ аймактарынан баштап Улуу Хингандын түштүк бөлүгүндөгү Шара-мурэн (Силяо-хэ) дарыясынын бассейнине чейин жайкалган. VII кылымдын орто ченинде кыйралган Сеянто каганатынын вассалдык жерлери Тандык райондоштурууда «округдарга» (чжоу) бөлүштүрүлгөн. «Тянь-янь округу бай-си уруусу ээлеген аймакта түзүлгөн. Цзюйянь округу бай-си уруусунун бир бөлүгү жайгашкан аймакты камтыган»³¹⁶. Тянь-янь жана Цзюйянь аталыш-

³¹¹ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край.-Т.П.-Л.,1926.-С. 250

³¹² Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии.-Алматы,2002.-С.68

³¹³ Рашид ад-Дин. Сборник летописей.-Т.1.-Кн.1.-М.-Л.,1952.-С.154

³¹⁴ Зуев Ю.А. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.66

³¹⁵ Цэнь Чжунмянь. Туцзюэ цзи ши (Сборник материалов по истории тюрков).-Пекин,1958.-С.751

³¹⁶ Малаевкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии.-Новосибирск,1989.-С.24.; Оуян Сю. Синь Тан шу (История династии Тан. Новая редакция)//Серия «Бо-на».-Пекин,1958.-Гл. 436, с. 298, л. 26.

тарынын бай-си уруусунун ар кайсы топторуна таандык кылуу алар географиялык жактан айырмалоо үчүн гана пайдаланылган: мындай учурда аларды алмаштыруу же бириктирүү толугу менен мүмкүн.

Шара-мурэн бассейнинде, тактап айтканда анын оң куймасынын жана Лэнсин тоосунун тегерегиндеги аймактарда 雷 си (бай-си) уруусу протомонголдук уруу 奚 *xi* менен биргеликте жашашкан. Өз кезегинде бул уруу кошуна жайгашкан протомонголдук кидандар менен тууган болушкан.

Уйгур-тибеттик документтерде ал тууралуу мындай деп айтылат: «Бул мамлекеттин чыгыш тарабында бир уруу орун алган, аны тибеттиктер – Не (хи), кытайлар – Не-се (хи-си), а түрктөр – *Dad-ari*»³¹⁷ деп аташат. Түрктөр чындыгында аларды *tatabi* деп аташкан, бул ирандык атоого – *tata ari* (агын суу, шаркыратма) дегенге туура келет.

Киян/кыян термини юэчжи-тохарлардын гинекократтык жети уруусунун башкы космогондук символдорунун бири болуп, алар айга сыйынышкан. Куян/хуян – хунну менен сяньби урууларынын хандык фамилиясы болуп эсептелген.

Ма Чан-шоунун айтуусу боюнча «хунну уругу хуянь жана сяньбийлик тобалардын ортосунда ар дайым үйлөнүү салты болуп келген. «Ши цзи»нин «Хунндар» жөнүндөгү бапында Сыма Цянь Маодундун учурундагы окуялардын тегерегинде төмөнкүлөрдү айткан: «Бардык сановниктер атадан калган мурасты ээлеп, ордун басып калышат. үч уруу *хуянь*,

³¹⁷ Bacot J. Reconnaissance en Haut Asie Septentrionale par cinq envoyés ouïgours au VIII-e siècle//JA.-Vol.254.-2.-1956.-P.145; 1007-жылы Чжун-цзин провинциясында Да-дин областы негизделет. “Да-дин уезди (Шара-мурэн дарыясынын түштүк жээги) – бул убагында бай-си уруусу ээлеген жерлер”. Ошол эле эмгектин дагы бир жеринде ал мындай деген: “хи жана си – бул Чжун-цзин жериндеги мамлекеттин аталышы”³¹⁷, деп жазат летописец (Тото. Ляо ши//Серия «Бо-на». Пекин, 1958, гл. 39, с. 182, л. 16)

лань жана кийинчерээк пайда болгон *суйбу* хуннуларда белгилүү уруу болуп эсептелинген»³¹⁸.

Ушул мисалга байланыштуу Тандык комментатор **Янь Ши-гу** жазат: «Хуянь – учурдагы сяньбийлердин уругу хуянь, сяньбийлерде лань уругу да бар»³¹⁹. Б.з.ч. 40–50-жылдардагы окуялар боюнча «Хоу Хань шунун» «Түштүк хунну» бапында: «Шаньюйдун уруусу – Си Люань-ди. Хуннуларда бөлөк төрт белгилүү уруулар болгон. Алар *хуянь, суйбу, лань* жана *цюлинь*. Булар ар дайым шаньюй менен үйлөнүшкөн. Кытайлыктар Хуянь уруусунун башчысын князь (гун) дебей, падыша (ван) деп аташкан. Бул аталыш аларды шаньюйдун туугандарынан жогорку баскычка коёт. Хуянь уруусу сол канатты түзгөн, ал эми лань жана суйбу – оң канат болгон», деп³²⁰ айтылат. Мындай оң, сол канат болуп бөлүнүү байыркы дуальдык бөлүнүү системасынан калган. Ал эми



Чынгысхан

хуннунун төрт бөлөк уруулары шаньюй менен үйлөнүшү дуальдык уруу бөлүнүүгө караштуу десек болот.

Куяан/кыян³²¹ (көптүк мааниде кият/кыят) – XII-XIII кылымдарда Чыгыш Монголияны жердеген «ак татарлардын» аты болгон, кийин монголдор мамлекетинде хандык уруунун аталышы болуп калган³²². Кыян уруусунан даңктуу Улуу Чынгыз хан чыккан.

³¹⁸ Свод известий ... -Т.1.-С.17

³¹⁹ Там же.-С.24

³²⁰ Там же.-С.680

³²¹ Кият термини Саган-Сэцэнде *kiya*д фомасында кездешет (Саган-Сэцэн.1990.-С.51,55)

³²² Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы «Дайк-Пресс», 2002.-С.68

«Тан-шуда» ки-би, ань-мань жана ба-си-ми уруулары эскертилет.

В.Томсен³²³ *ба-си-ми* менен орхон жазууларындагы, башкача айтканда, Бильге-каганга³²⁴ (хан Могилян (683-735) арналган жазуу эстелигиндеги *𐰉𐰺𐰽𐰸𐰸𐰺* *басмыл* этнонимин салыштырат. Бүгүнкү күндө В.Томсендин гипотезасы толугу менен кабыл алынган³²⁵. Ба-си-милер өздөрүнүн теги боюнча алар телес уруусуна таандык болгонуна карабай, карлуктар сыяктуу уйгур союзунунун курамына киришкен.

Басмылдардын келип чыгышы тууралуу кызыктуу гипотезаны **Н.А.Аристов** сунуштаган³²⁶. Ал басмыл менен аргын казактардын Орто Жүзүнүн составында бир эле урууну туюндурат жана бул терминдер бирдей мааниде («аралаш уруу»). «Марка Полонун жазууларындагы Тандюк өлкөсүнүн сүрөттөлүшүндө айтылат, анда христиандар басымдуулук кылат, аларды аргондор деп аташкан, бул гасмюль дегенди туюндурат. Бул тууралуу Pauthier, Ducangенин „Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis” деген эмгегинде мындай деген түшүндүрмө берген, *басмул* деген аталышта византиялыктарда француздар менен гректерден пайда болгон метистер аталган. Аристовдун пикири боюнча бул аталышты алар түрктөрдөн алган, анткени XIII кылымда Монголияда аргын ушул маанисинде колдонулган. Мындан аргындар басмылдардын тукуму деп эсептесек болот. Басмылдардын аралаш уруулардан келип чыгышы тууралуу гипотезаны төмөнкү менен да далилдесе болот: ал учурда уйгур элинин

³²³ Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon déchifé, Memoires de la Société Finno-Ougrienne, 1896. P. 178, № 88

³²⁴ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии.-М.-Л.,1959.-С.11,20

³²⁵ Бернштам А. Н. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок.-Л.,1946.-С.82,134

³²⁶ Аристов А.Н. Заметки об этническом составе тюркских племен//ЖС.-СПб.,1896.-С.91; Грумм-Гржимайло Г.Е. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.256

курамында «тогуз», карлуктарда – «үч», Жети-Суулук түрктөрдө – «он» уруусу болсо, басмылдардыкы – «кырк» деген санга жеткен. Бирок окумуштуу бул гипотезаны толук кандуу колдобойт. Буга себеп кытай тарыхы. Мында V кылымда жашаган а-лунь же аргын гаогюй уруусуна таандык уруктар тууралуу айтылат. «Си-юй-тун-вень-чжэ»ге таянсак, алар алгач Чыгыш Тарбатайдагы Кобук дарыясынын жээгиндеги өрөөндү жердешкен, тактап айтканда курлуктардан түштүк-батыш аймакта. Кыясы ошол жерден түштүккө Чыгыш Тянь-Шаньдын этегине жер которушкан. Бирок, бул көчүүнүн убактысы бизге белгисиз³²⁷.

«Цзынжи тунзян» (720-ж.) мындай маалымат берет: «басмылдардын династиялык уруусу *а-шина*³²⁸⁴ болуп эсептелип, алар өздөрү ту-цюэден келип чыккан»³²⁹. Ушул эле жерде басмылдардын жердеген жери Бэйтин аталган (Бешбалык, Гучен районундагы Богдашан тоосу).

В.В.Радлов басмылдарды түрк каганатынын үстөмдүгү алдында болгон карлук³³⁰ урууларынын бири деп эсептеген³³¹. Бирок, бул пикир жогоруда айтылган «Цзычжи тунцяяньда» берилген маалыматка дал келбейт.

Байыркы түрк сөздүгүндөгү «басмыл» (*basmil*) сөзүнүн уңгусу – «*bas*» – 1.кысым көрсөтүү; 2. коюу (печать); 3.басуу, көтөрө билүү; 4. кол салуу, басып калуу; 5. ээ болуу» деген маанилерди берет³³².

Илимпоздор кытай булактарындагы бай-си, араб булактарындагы басмыл уруусун антикалык булак-

³²⁷ Грумм-Гржимайло Г.Е. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.256

³²⁸ Цзычжи тунзянь, цз. 78, с.1429

³²⁹ Цзычжи тунзянь, цз. 212, с.6742

³³⁰ Кыргыздын саруу жана чоң багыш урууларынын курамында *мачак* уругу бар. Бул урукту илимпоздор карлук уругундагы “мажаки” этноними менен байланыштырышат (Абрамзон С.М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи.-Фрунзе.,1990.-С.53)

³³¹ Radloff W. W. Die alttürkischen Inschriften der Mongols.-St.-Pb.,1894.-P.424,453

³³² DTS.-С.85

тардагы *пациан* жана *апациак* – сак уруулары менен окшоштурушат. Бул жөнүндө грек тарыхчысы **Страбон** «Каспий денизинен башталган аймактарды жердеген скифтердин көпчүлүгү *дай* же *даи* деп аталышат. Алардын чыгыш тарабында орун алган уруулар *массагет* менен *сак* деген аттардын ээлери, а калгандарын жалпылай *скифтер* деп аташат. Бирок алардын ар биринин өзүнө тиешелүү уруу аталышы бар. Алардын баары жалпысынан көчмөн калктар. Бул көчмөндөрдүн ичинен гректерден Бактрианды тартып алган уруулар өзгөчө таанымал. Тактап айтканда алар: *аси*, *пациан*, *тохар жана са(ка)раук*, алар Иаксарттын аркы өйүзүндөгү сактар ээлеген жана сактар менен согдиандын областтарына жакын областтардан көчүп келишкен» деп жазат³³³.

С.М.Абрамзон байыркы телелердеги «пу-гу», «бай-си» урууларынын энчилүү аттарын бүгүнкү кыргыздардагы бугу, байсу (саруу) этностук аталыштары менен жалпылыкта карайт³³⁴.

Тарыхчы **Т.Акеров** «Б.з. V кылымдарына таандык кытай булактарында *бай-си* уруусу кыргыздар (хегу) менен бирге теленин 15 уруулук конфедерациясынын катарына кирет. Аталган конфедерация Борбордук Азиянын көпчүлүк бөлүгүн, анын ичинде Чыгыш Түркстанды да ээлешкен. Бай-силер Чыгыш Түркстанда жана Жунгарияда жашашкан. Кыргыздын саруу уруусунун структурасында байыркы байсинин аты «байсу» формасында сакталган. Бул өз кезегинде кыргыздар менен байси уруусунун ортосунда этногенетикалык байланыштын болгонунан кабар берет» деп жазат³³⁵. Андан нары Т.Акеров «басмыл-

³³³ Страбон. География в 17 книгах.-М.,1964.-Книга XI.-VIII,2.-С.483

³³⁴ Абрамзон С.М. Абрамзон С.М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи.-Фрунзе.,1990.-С.65

³³⁵ Акеров Т. Древние кыргызы и Великая степь.-Б.,2005.-С.131-132

дар алтайлык кимактардын этногенезинде түздөн-түз катышы бар. Кимактарды илимий чөйрөдө кумоси эли менен жакындаштырышат. Мындай жагдай басмылдар менен кимактардын туугандык байланышынан кабар берет»³³⁶ дейт. Ооба, бай-си уруусу теле-огуздардын уруу союзуна киришкен. Бул огуздардын составына кирген си (хи) жана Маньжуриянын хисцтери (кумо-хи) болгон. Так ушу огуз союзуна кирген бай-си уруусу Иртыш тарапка жер которушуп Кимак каганатын түзүшкөн. Ал каганаттын курамына өздөрүнө тектик жактан жакын этникалык уйгур-огуздук уруулар кирген. Аларды толугу менен ак урянхайлар деп аташкан³³⁷.

Ал эми Аль Марвази чыгыш сарылардын ээликтери жөнүндө: «Кытай (өлкөсүнө) тарапка бараткандар Саджудан (Шачжоу) жарым айлык жол жүргөндө шары уруусуна келишет, алар Басмыл деп аталган кол башчысы менен белгилүү. Булар бул жерге исламдан, сүннөттөн коркуп, качып келишкен»³³⁸. Аталган ээлик Карахандар мамлекетинен чыгышта, орто кылымдагы Чыгыш Түркстандагы Хатун Сыны шаарынын жанында. Бул жөнүндө: «Саясий абалдын өзгөрүшүнөн улам басмылдардын андан аркы тагдыры шары тобунун чыгыш бөлүгү менен байланыштуу болгон. Шары уруусунан кыргыздарды көрсөк болот, анткени ошол учурдун тарыхчылары кыргыз уруусу сарууну кыпчактын шары уруусуна алмаштырып алышы мүмкүн жана биринчилерди экинчилердин чыгыш тобу деп кабыл алышы болжолдуу» деп жазат тарыхчы Т.Акерев³³⁹.

³³⁶ Ушул жерде.-С.165

³³⁷ Урянхайцы состояли из двух отделов: белых и черных. Это утверждение нам представляется весьма примечательным, ибо у многих кочевых тюркских племен разделение на черную и белую кости, было обычным явлением. При этом обозначение «саха ураанхай» следует отнести к тому, что они принадлежали к черным (серым) урянхайцам, обычно их принято считать монголоязычными

³³⁸ Ахинжанов С. М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата, 1989. С. 185.

³³⁹ Акерев Т. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.165

XI кылымдагы булактарга таянсак (аль-Марвази, Ауфи ж.б.), анда шары (сары) уруусунун бир группасы батышка кетпей, Талас өрөөнүнө көчүп келишет. Ал жерден алар «исламдан, сүннөттөн коркуп», Карахан мамлекетинин чыгыш бөлүгүнө кетишет. Бул жерден өзүнүн курамына басмыл, чумул, ябаку уруктарын кошуп, кийин Жети-Сууга көчүп келишет³⁴⁰. Буга далил катары саруу уруусунун курамында *кырк уул, байсу, мачак, бешкаман (бешкуман), куулек, жабагы, тогузбай, байтөбөт* этнонимдери сакталып келет.

Азыркы убакта байыркы *бай-си* этнониминин аталышы *кырк уул* уругунун курамында «байсу» («байзу») формасында сакталып калган.

Санжыра боюнча Кырк уулдан – Байсу, андан *Келдей (Көлдөй), Мачак, Беш каман*. Эмесе алгач «мачак» уругунун келип чыгышы туралуу сөз кыламык.

Мачак

Байсунун бир урук бөлүкчөсү – «мачак» уругу кыргыз уруктарынын ичинде эң байыркы уруктардын бири болуп саналат. Алар байыркы грек жана латын тарыхый булактарга *массагет, мазкут, масакер, масака/масаха, масак/мачак*, ал эми кытай булактарына – *да юе-чжи* 狄 деген аталыштар менен киришкен.

Байыркы грек жана латын булактарында «мачак» этноними «массагет» (маскар) деген аталыш менен түшкөн. Страбон, Птолемей, Стефан (Византия), Помпоний Мела, Юлия Солианны эмгектеринде аталган этноним түрдүү варианттарда берилет.

³⁴⁰ Акеров Т. Көрсөтүлгөн эмгек-С.166

«Даханын» чыгыш тарабынан орун алган элдер, Страбон тарабынан «массагеттер» жана «сактар» деп аталган. «Массагеттер» Геродоттун айтуусу боюнча, Түндүк Каракумдун жана Амударыянын жээктериндеги кең түздүктүн бир топ аймагын ээлешкен. Керек болсо бул аймактар Сырдарыянын жээктерине чейин да созулган. Байыркы тарыхчылардын айтуусу боюнча «массагеттер» өзүнчө улут болбой, бир нече уруктан түзүлгөн чоң уруу эле.

«Массагеттер» деген аталыштын өзүндө эки ой-пикир жашайт. Анын бирөө 1826-жылы И.Клапрот тарабынан айтылып, 1871-жылы В.В.Григорьев өнүктүрүп, XX кылымдын ортосунда С.П.Толстов тарабынан тереңдетилген. Алардын гипотезасы боюнча «массагеттер» жергиликтүү жашоочулардын аты жана «Улуу Геттер» деп чечмеленет. Кытай транскрипциясында «да юе-чжи» – «улуу юе-чжи» деп берилет.

Экинчи пикир, Маркварт тарабынан сунушталган. Ал Томашек экөө «массагет» этнонимин бөлүштүрүп «масья» (авест. «масьон» – балык, перс, «махи») +ка+тай (көптүк түрдөгү скиф суффикси «та») которгондо «балык жегичтер» же «балык улоочулар» дегенди билдирет³⁴¹. Бирок бул теория «массагеттердин» дарыялардын эсебинен пайда болгон саздарды жана аралдарды жердеген бөлүгүнө гана тийиштүү.

Азыркы учурда Клапроттун оюна жакын дагы бир пикир бар. Тагырак айтканда «мас»+«сака»+«та», башкача айтканда, «сактардын чоң ордосу» дегенди билдирет. Бул пикир Страбондун массагеттер менен сактарды чогуу кароосун айгинелейт. Страбон менен Ариандан кийин массагеттер эскерилген эмес. Чоң уруулук союз беш улуттан турган. Алардын ичинде

³⁴¹ Marquart J. "Skizzen zur geschichtlichen Volkerkunde des Mittelasiens und Sibiriens", FFH, p.292

хорезмийлер, кийин алар чачырап кетишкен. Массagetтердин тагдырына кайрылсак анда анын батыш уругунун өкүлдөрү аостор жана алондордун тарыхта ролу кем эмес. А чыгыш урулар учурдагы түркмөндөрдүн байыркы ата теги катары таанылды. Кээ бир байыркы авторлор мисалы, Дио Кассиус жана Арриан массagetтерди алаңдардын сармат ассасынын ата теги катары карашат.

Байыркы Орто Азиянын көп бөлүгүн ээлешкен, б.з.ч. I-миңинчи жылдын экинчи жарымында негизги уруулар катары массagetтер менен сактардын биримдиги болуп саналат. Кээ бир окумуштуулардын айтуусу боюнча массagetтер сактардын уруу биримдигинин негизги бөлүгүн түзгөн. Сактар менен массagetтер байыркы жазуучуларга жакшы таанымал жана Евразиянын байыркы тарыхында ролу зор. Орто Азиянын сак-массagetтик уруулары сарматтарга кошуна жайгашышкан. Сарматтардын активдүү кыймылында алардын кээ бир бөлүгү миграцияга дуушар болушкан.

Массagetтер бул антикалык жазуучулардын эмгектери аркылуу бизге жеткен тууганчыл уруулардын тобу. Алар Каспий деңизинин чыгыш тарабында Амударыянын жана Сырдарыянын негизги бөлүгүн, сармат-аорстордун түштүк чыгышында орун алган. Сырдарыянын жээгинде жайгашкан Тагескен жана Уйгаракта кургандык мүрзөлөр табылган, алар б.з.ч. VII-V кылымдардагы сак-массagetтерге арналган археологиялык эстеликтер³⁴².

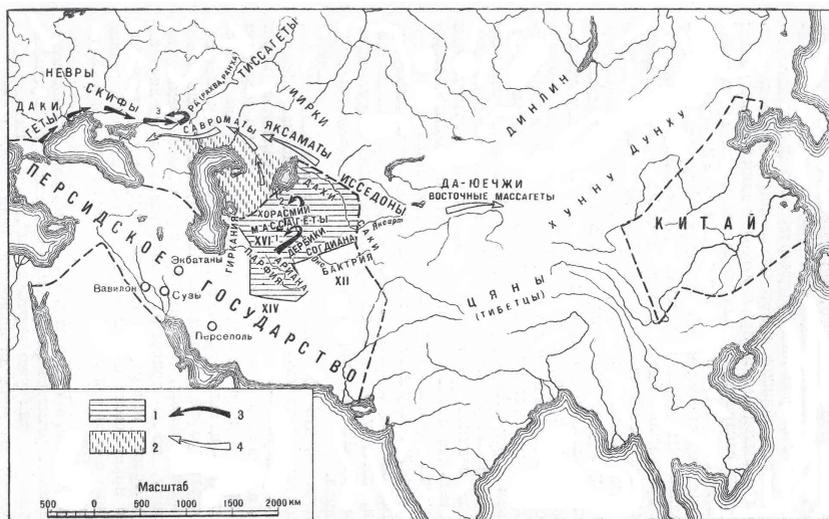
Массagetтер негизинен көчмөн калк болгон. Бирок Страбондун айтуусу боюнча алар Арал боюндагы саздардын жана аралдардын жашоочулары, «алардын бир тобу тоодо жашашат, экинчилери түздүктө,

³⁴² Вишневецкая О.А., Итина М.А. Ранние саки Приаралья//Проблемы скифской археологии.- М.,1971.-С.197-208

үчүнчүлөрү сай-сайда түзүлгөн саздарда, төртүнчүлөрү аралдарды жердешкен.

Массагеттер жөнүндө Геродот кызыктуу маалымат берет: «Массагеттер көпчүлүктөрдүн айтуусу боюнча баатыр уруу. Алар исседондордун маңдайында Аракс дарыясынын жээгинин күн чыгыш багытынын чыгышында орун алышкан. Кээ бирлер аларды Скиф уруусу деп да аташат. Массагеттер скифтер сыяктуу кийим тигишип, аларга окшош жашоо образын жүргүзүшөт. Согуш талаасында атчан дагы, жөө дагы кармашышат. Ошондой эле аларда жаа, согуштук ай балта жана найзалары болгон. Алардын бардык буюмдары алтындан жана жезден жасалган. Эгерде кимдир бирөөсү терең карылыкка чейин жашашса, аларды бардыгы чогулуп курмандыкка чалышкан. Мындай өлүм алар үчүн ыйык деп эсептелинген. Дан буудайын массагеттер себишпейт, бирок мал чарбачылык менен жана балык улоочулук менен алектенишип, ошондой эле сүт ичишет. Алар бир гана кудайга – Күнгө сыйынышкан. Күн үчүн алар жылкы малын курмандыкка чалышчу. Алардын ою боюнча эң бат Кудай үчүн эң күлүк жаныбар курмандыкка чалыныш керек эле»³⁴³.

³⁴³ Геродот. История.-Л.,1972.-С.79



Карта №4. Массaget урууларынын жайгашуусу
(С.П.Толстов боюнча)

Бул Геродоттун айтуусун Страбон жана башка кийинки антикалык жазуучулар кайталашат: «Кудай катары алар Күндү гана эсептешет. Ал үчүн жылкы гана малын курмандыкка чалышат. Оорудан каза тапкандарды таза эмес, күнөөкөр катары сөөгүн ыргытышат. Алар жаа, кылыч, калкан жана жезден жасалган күрөш балтасы менен куралданган атчан жана жөө жоокерлер. Согушта алар алтын кур тагынып, баштарын жоолук менен байлап алышкан. үстүлөрүнө өңбөй турган ала-була боёктор менен боёлгон кийимдерди кийишкен. Мен буга чейин айткандай эле, ушуга окшогон уруулардын окшоштук жактары көп. Кошок айтуусу, салты жана башка турмуш-шарттары жагынан. Бул адамдар өзүмчүл, жапайы, жоокер, мыкаачы келишет. Бирок, ишкер катары чынчыл жана калп айтпаган адамдар»³⁴⁴ деп Страбон массagetтер жөнүндө эскерет.

³⁴⁴ Страбон. География в 17 книгах.-Л.,1964.-С.485

Б.з. I кылымда Римдик жазуучу Сенека: «Массагеттер кесеге сүт жана канды аралаштырып ичишет»³⁴⁵, – деп жазат. Ошол эле пикирди Плиний сарматтар жөнүндө айткан. Евсевий жана Руфий Авиен массагеттерди сарматтардай эле «каардуу, ачулуу, мыкаачы»³⁴⁶ дешет. Албетте, бул алардын согушта жоокердик тайманбастыкты көрсөтүүсүнө байланыштуу. Бекеринен V кылымда Присциан өзүнүн чыгармасында массагеттерди «мыкаачы» деп айткан эмес³⁴⁷. Кандай болсо да Герадоттун маалыматынан күмөн саноого болбойт. Анткени ал маалыматты Оливиянын эли жана Скиф соодагерлеринен чогулткан. Тарыхчы ал жерде б.з.ч. 454–444-жылдары болгон³⁴⁸.

Массагеттердин биримдиги өнүп-өөрчүп турган мезгилинде Ахемендик Персия менен тирешкен. Бул окуяларды б.з.ч. 530-жылы Герадот кылдаттык менен сүрөттөгөн. Ал массагеттер ээлеген Аракстын ортосунда жайгашкан жерлерди ээлөө үчүн Персиянын ханы Кир массагеттердин ханышасы Томириске жуучу жиберет. Бул жер тарыхчынын айтуусу боюнча көз жетпеген чексиз түздүк. Ханыша Томирис Кирдин баскынчылык максатын түшүнүп, жуучулугун четке кагат. Анда Кир согуш ачат. Ал Аракс дарыясы аркылуу пантондук көпүрөлөрдү тургузуп, массагеттердин жерине өтүп, аларды курчоого алып, Томирисдин уулу Спаргаписти туткунга түшүрүшөт, туткунда Спаргапис өзүн-өзү өлтүрөт. Аз убакта чечкиндүү салгылашка Герадот төмөндөгүдөй баа берет: «Бул варварлардын ортосун-

³⁴⁵ Сенека Луций Анней. Трагедии//ВДИ.-М.,1949,№ 1.-С.267

³⁴⁶ Иероним Евсевий//ВДИ.-М.,1949, №4.-С.228; Авиен Руфий Фест. Описание земного круга//ВДИ.-М.,1949, №4.-С.241

³⁴⁷ Присциан. Землеописание//ВДИ.-М.,1949, №4.-С.302

³⁴⁸ Пьянков И.В. Массагеты Геродота//ВДИ.-М.,1975,№ 2.-С.53,67; Пьянков И.В. Массагеты, соседи индийцев// Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура).- М.,1977.-С.53-57

дагы эң мыкаачы салгылашуу»³⁴⁹. Бул күрөштө массагеттер Кирдин аскерин жеңишет. Персиянын жыйырма тогуз жыл бою башкарган ханы Кир каза табат. Орто кылымдын тарыхчысы Павел Ороси көз жумган жоокерлердин саны эки жүз миңге жеткенин так айткан. Анын айтуусунда күбө боло турган бир да жоокер калган эмес³⁵⁰.

Б.з. IV кылымдын аягында альман жазуучусу Фавст Бузонд массагеттерди *мазкуттар* деген аталышта эскерет³⁵¹. Бул жерден алар жергиликтүү тоолук уруулар, басымдуусу дагестандыктар менен б.з. IV кылымдын 30-жылдары Арменияга кол салышкан. Ал мезгилде мазкуттардын ханы Персиянын падышасы Шапур II-нин колдоосуна ээ болгон Санесан эле. Армениянын дагы бир тарыхчысынын билдирүүсүнө караганда Масаха-гундардын ээлеген аймагы бир экени айтылат. Бул маалымат анын грек тилине которулган эмгеги «Армениянын тарыхында» берилет. Ал эми «Армяндык» оригиналында «масаха-гунналардын» ордуна мазкуттар турат³⁵².

Демек, биз *масаха* дегенде Дагестан жана Азербайжандын чек арасында жакын жайгашкан мазкуттарды элестетсек болот. Мазкуттар менен массагеттердин аймагынын жакындыгы дагы бир булакта айгинеленет. Алардын оюн IV–V кылымдардагы Равеннскийдин анонимоминдеги *patria Albania* жана *patria Massageton* деген аталыштар тактыктайт³⁵³. Мазкуттардын IV–V кылымдарда түндүк-чыгыш Кавказда, Закавказьеде өзгөчө Альбанияда, учурда Азербайжан жана Армениянын саясый абалында ролу чоң.

³⁴⁹ Геродот. История.-Л.,1972.-С.78-79

³⁵⁰ Оросий Павел. Истории против язычников 7 книг//ВДИ.-М.,1949,№4.-С.269

³⁵¹ Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании.-М.-Л.,1959.-С.192

³⁵² Там же.-С.193

³⁵³ Еремян С.Т. Страна «Махелония» надписи Каба-и-Зардушт//ВДИ.-М.,1967,№4.-С.57

IV кылымдагы римдик жазуучу Аммиан Марцеллин улуу кол башчы Гней Помпейдин Закавказьеге болгон жүрүшүн сүрөттөгөн. Аммиандын эмгеги ошол эле учурда б.з.ч. I биринчи кылымдагы Кавказдагы массагеттердин пайда болушу жөнүндө маалымат берет. Араб жазуучулары Кавказдын чыгышында он бир хандык тоо, алардын катарында Маскат да чагылдырылган. Бул аталыш маскуттардын өлкөсү экенин айгинелейт³⁵⁴.

Кавказдын чыгышында орун алган мазкут, массагеттер жөнүндөгү акыркы маалымат XI–XIII кылымдарга таандык³⁵⁵. Тилекке каршы массагеттердин Түндүк Кавказдагы райондорго келиши тууралуу маалыматтар жок. Бирок, Плиний Чыгыш Кавказдагы б.з. I кылымындагы массагеттерди, башкача айтканда, Меотиден Керавнский тоолоруна чейинки аралыкты ээлеген урууларды «*масака*» деп өз эмгегинде эскерет³⁵⁶. Бул уруудун аты Масака топониминде, так айтканда, шаар аты катары сакталып калган. Аталган борбор өз убагында Александр Македонский Орто-Азиядан Индияга өткөн жол³⁵⁷. Бул аталыштардын түпкүлүгү дагы бир ирет Орто-Азиянын булактарына багыттайт. Эгерде Плинийдин масактарынын массагеттерин карасак, алардын Түндүк-Кавказ аймагында отурукташуусу жазуу эмгектер менен такталат. Орто-Азиялык массагеттер биздин эрада Түндүк Кавказды ээлеген учурда аландардын этникалык тарыхый түзүлүшүндө чоң роль ойнойт³⁵⁸.

³⁵⁴ Марцеллин Аммиан. История//ВДИ.-М.,1949,№3.-С.291

³⁵⁵ Еремян С.Т. Страна «Махелония» надписи Каба-и-Зардушт//ВДИ-М.,1967,№4.-С.54-55; Минорекый В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков.-М.,1963.-С.137

³⁵⁶ Плиний Секунд. Естественная история//ВДИ.-М.,1949,№2.-С.295,прим.4

³⁵⁷ Кассий Дион. Римская история//ВДИ.-М.,1948,№2.-С.130

³⁵⁸ Марцеллин Аммиан. История//ВДИ.-М.,1949,№3.-С.291,303; Кассий Дион. Римская история//ВДИ.-М.,1948,№2.-С.277,прим.1

Страбон скиф уруулары жөнүндө белгилегенде «ар бири өзүнө таандык өзгөчө аты бар» деген. Алардын көпчүлүк массасы көчмөндөр. Бул көчмөндөрдүн арасынан гректерден Бактриан жерин тартып алган, кеңири таанылган – аси (усун/уйсун), пассиан (байсу), тохар жана са(ка)равл (сары) уруулары болгон³⁵⁹. Андан кийин Страбон апасиактарды да эскерет. Пасиак менен апасиактар С.П.Толстовдун пикиринде «суу сактары» деп аталып, экөөнүн бир бүтүндүк экенин айткан³⁶⁰. Аси уруусу массагеттердин уруу биримдигинин курамында болгон³⁶¹. Көпчүлүк окумуштуулар асий-асыларды кытай булактарындагы усундар менен бир экенин айтышат³⁶². Бернштамдын ою боюнча аси – байыркы исседондор, массагеттердин чыгыш канаты³⁶³.

Демек жогоруда келтирилген маалыматтарга таянсак, анда массагет урууларынын курамына кирген уруулар түрк, кавказ элдеринин, ошондой эле байыркы массагеттердин урпактары болгон – уйсун, байсу, сары ж.б. уруулары кыргыз элинин курамына кирип, алардын этногенезинде чоң роль ойногон.

Санжыра боюнча мачак урук бөлүкчөсү байсу уругунун курамында.

Мачактан – Бегилдик, Бешим. Тамгасы — 𐰉.

Мачак уругунун этимологиясы «бөрү» деген маанини берип, карышкыр, гурт/курт, мөжөк (мөжөй)/мачак, чоно/чино деген сөздөр менен синонимдеш.

³⁵⁹ Страбон. География в 17 книгах.-М.,1964.-Кн.XI.-VIII,2.-С.483

³⁶⁰ Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации.-М.-Л.,1948.-С.99,104

³⁶¹ Tarn W.W. The Greeks in Bactria and India.-Cambridge,1938.-P.80-81; Толстов С.П. Древний Хорезм.-М.,1948.-С.244,245

³⁶² Толстов С.П. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.245,прим.2

³⁶³ Бернштам А.Н. К вопросу об усунь//кушан и тохарах//СЭ.-М.,1947,№3.-С.43-45

БЕШКАМАН

Бешкаман Байсунун уругунун урук бөлүкчөсү.

Санжырачылар Бешкаман уругун төмөндөгүдөй варианттарда айтышат:

1. Вариант: Осмонаалы Сыдыковтун айтуусу боюнча: Куу уулдан Саруу, андан Жамаке. Жамакеден – Көнөк, андан Тубай. Тубайдан – Кырк уул, андан Кулсейит. Кулсейиттен – Бешкаман, Гелдей, Мачак.

2. Вариант: Сыргак Сооронкулов менен Арстаке Дүйшөбай уулунун айтуусу боюнча: Куу уулдан - Саруу, андан Жамаке. Жамакеден – Көнөк, андан Тубай. Тубайдан – Кырк уул, андан Жаманак. Жаманактан – Байзу, андан Гелдей, Бешкаман, Гөлөй, Мачак.

3. Вариант: Кыргыз санжырасында Куу уулдан Саруу, андан Жамаке. Жамакеден – Көнөк, анын улуу баласы Кырк уул. Кырк уулдан – Байсу, Кулчу, Кулсейит.

4. Вариант: Аксы аймагында көпчүлүк аксакалдардын айтуусу боюнча: Мурдакы убактарда «Болуш» шайлаганда Байзуулу «Мачак чык» - дегенде бир тарап, таш таштаган уруктар Мачак, Гелдей, Бешкаман, Голойдон тараган чаргана, Бешангилер элден бөлүнүп таш таштап чыгышкан.

Жыйынтыкта Бешкаман уругу – Кырк уул уругуна кирген Байсудан тарайт.

Бешкаман этнониминин этимологиясы

1. Вариант: Илгери Байсунун тушунда, калмактар келип элди чаап, талап тоногондо элдин бир тобу Таластан Суусамырды ашып, Жумгал, Соңкөл тарапка келет. Кышы катуу суук болгондуктан Казарман ашып, Өзгөнгө түшөт. Андан Көкарт,

Хилага келет. Кушагытып, тайган салып жүрүшүп Нарын дарыясынын күн батыш тарабына Кызыл-Жар өрөөнүнө өтүшөт. Жерин, суусун көрүп малга жайлуу жер экен деп Кызыл-Жарга көчүп келишет.

Алардын келгенин Хан билгенден кийин барып башчысын айдап келгиле деп жигиттеринен жиберет. Жигиттердин алдын тосуп, айылга киргизбейт, кирсек чаап таштай турган. Хандын буйругу десек укпай коюшту. Андан хан «баатырлар турбайбы деп, элчи жиберет. Ордого мейманга чакырып келгиле» - деп айтат.

Анда беш баатырдын башчысы, ордого киргенде шериктерине эскертет. Кылычты чечпегиле, камчынын бүлдүргөсү колдо болсун, эки этекти кыстырып алгыла. Салам бергенде ийилбегиле, сыңар тизелеп олтургула. Хан буларды көрүп чыныгы баатырлар экен деп, сыйлап тон кийгизип, ат мингизип жөнөткөн экен. Ошол беш баатырдан тарагандар «Беш каман» аталып кетиптир.

2. Вариант: Беш баатырдын бирине кыз жакпай, ары өйүздөн бир байдын кызы жагып калып, кыздын колун сурап байдыкына барса, бай «кайсыл жерден келдиң?» - деп сураса, сүрдөнгөн бала «Доңуз жолдун боорунан» - деп жооп берет. Кандай, отун жагасыңар? - десе, «каман азуу», «кандай суу ичесиңер?» десе, «доңуз башы», «канча бир туугансыңар»? десе, «беш бир тууганбыз» деп шашып жооп берген экен. Анда бай бешөөңөр тең каман турбайсыңарбы деп кызын бербей койгон экен.

Беш баатыр андан ары кыз издеп Көк-Арт тараптан инисин үйлөндүрүшкөн экен. Мурдакы байдын астынан калынга апталап мал айдап өткөндө бай арман кылган экен.

Ушундай окуялар элге тарап, эл оозунда беш баатыр, «беш каман» деген сөздөр айтылып калган.

3.Вариант: Бешкаман уруусунун аталып калышынын себеби Кызыл-Жар айылынын тургундары Таштанбек уулу Мамыралы, Айталы уулу Назаралы, Өмүркул уулу Жолдош, Осмон уулу Калбык, Мырзагул уулу Райымбек, Жамгырчы уулу Момушерлер Каранын 5 (беш) аялынан тарагандар «беш каман» уругун улап калган деп айтышып олтурар эле, деп жазат К.Дилдебаев, Б.Молдошовдор³⁶⁴.

Бешкаман уругунун таралышы

Бешкамандан – Жамансур (Жапасур), андан Сүттүбай, Таттуубай, Абылай, Донусбай. Таттуубай менен Абылай, Хиля, Көк Арт тарапта калгандыктан так маалымат жок. Донусбайдан бала калбаган.

Сүттүбайдан – Кара, анын 1-чи аялынан: Бердигул, Бектен, Козучак. 2-аялынан: Малике, Машоо. 3-чү аялынан: Бута (Бутак), Бута кийин баатыр чыгып, эл жерин калмактардан коргоп, көп эрдиктерди көрсөтүп, Бишкек деген атка конуп, Бишкек баатыр аталып кетет. Анын атынан Бишкек шаары аталат. Ал согушта курман болгондо, аны жоокерлери азыркы «Кузнечная крепость» деп аталган жерге коюшкан. Төртүнчү, бешинчи аялынан бала калбаган.

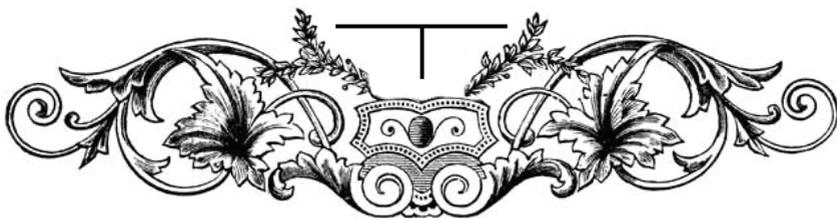
Каранын балдары көбөйүшүп, өздөрүнчө урук болуп кетишкен: Бешангы, Чаргана, Огомбай, Беш-Бейбаш, Кошмамбет, Майда беш каман, Эшкоё, Сурнайчы, Кыякчы, Кашка-Суулук, Чоюндар, Боткочу деген аттар менен белгилүү.

³⁶⁴ К.Дилдебаев, Б.Молдошов. Саруу жана Бешкаман уруулары боюнча санжыра.-Ош, 2008.-15-16-б



Бишкек баатыр (Бута)





КЕЛДЕЙ

Алалуу жылкы айдаган,
Алтайды түрө жайлаган,
Сөдөгөй токум токунган,
Тал кабыгын курчанган,
Аркардан жаа тартынган,
Акжөкөр мынтык асынган,
Сур найзасы колунда,
Сурнай, чоорчу жолунда,
Көлдөйбай көчүн көрдүңбү...

Келдей Кырк уул уруусунун курамындагы ири урук. Келдей кээ бир санжыраларда Көлдөй деп да айтылат. Урааны «Кыркуул». Тамгасы – Т «бөрү тамга».

Келдей (Көлдөйбай) эл арасындагы уламыш боюнча Алтын Ордодо ханга жакын болуп, анын жан сакчыларынын башчысы болуп кызмат өтөйт. Бул кызматтагылар салыктан бошотулушкан, ошол себептен ал көп дүнүйө топтойт. Алтын Ордо хандыгы талкалангандан кийин, ал бир нече төөгө артылган байлык менен Таласка келет. Алгач Капканын оозунда, кийин Таластагы азыркы Боотерек айылынын тегерегинде отурат. Буга далил катары Талас дарыясынын оң жээгинде (Боотерек айылынын маңдайында) эски келдей уругунун мүрзөсү бар. Бир нече жыл отургандан кийин ал жакшы жер издеп, Чүйгө

Суусамыр аркылуу көчөт, буга далил катары Суусамыр жайлоосунда «Көлдөйдүн супасы» деген жердин аталышы сакталып калган. Чүйдө Ала-Арча жана Аламүдүн дарыяларынын ортолугуна келип турат, бирок кайра Таласка, алгачкы жерине көчүп кетет. Ал жактан дагы жер издеп, Чаткал кырка тоолорун ашып, азыркы Ноокен районунун территориясына келип, көп жыл туруп калат. Ошол жерди сүрөттөп «Кекилик учпас кең татыр, Келдейбайдын жери экен» деп айтышкан экен. Келдей уруктары көбөйүп, азыркы Ноокен районунун Шайдан-Сайынан Нарын дарыясынын боюна чейин отурукташышат. Ал жерлерде «Келдейдин ташы», «Келдей арык», «Саруу арык» деген топонимикалык аталыштар азыркы күнгө чейин сакталып келет. Кийин, тарыхый кырдаалдардын натыйжасында азыркы Аксы районунун Тегене деген жерине келишип, андан Ак-Жол, Ак-Сай, Ак-Суу, Жолборсту, Кара-Суу, Күрп-Сай, Кызыл-Бейит, Кызыл-Жар, Разан-Сай, Сөгөт-Сай, Токтогул районунун Чоң-Арык, Ак-Тектир айылдарына жер которушкан. Ал жерлерден алар Кербен, Кара-Көл, Таш-Көмүр шаарларына, Шамалдуу-Сай, Кызыл-Жар-12, Токтогул кичи-шаарчаларына тарашкан.

Ал эми Келдейбай Таластан Ноокенге көчкөндө анын улуу балдары Боотеркте, мурдагы конушунда калышат. Кийин казак-кыргыз, кыргыз-калмак согуштарында ал жерди коргоп көпчүлүгү курман болушат.

Келдейлер чегинип, тоо таянып азыркы Калба суусунун боюна келишип, анын чыгыш жагында Данбагар айылын негиздешет. Совет бийлиги убагында Данбагар айылындагы келдейлерди Калба суусунун батыш жагына көчүрүшүп, «Калба» колхозун уюштурушат. Ал эми Данбагар айылына

кушчу уруусунун өкүлдөрү көчүп келишип жашап калышат. 1970-жылдары алар ылдый Кара-Суу айылына көчүрүлүп, Данбагар айылынын орду колхоздун айдоо аянтына айланат. Азыркы учурда ал жерлер кушчу уруусунун жерлери болуп калды. Бирок бул жерде келдейлерге тиешелүү «Данбагар», «Келдей арык» деген топонимикалык аталыштар сакталып келет. Данбагар айылындагы келдейлердин урпактары ушул күнгө чейин азыркы Калба айылда турушат.

Я.Р.Винников боюнча Саруудан – Кыркуул, андан Байсу. Байсудан – Келдей, андан Карабурча, Жаил, Рыскул, Акмат, Кожо-жалгап, Байтөбөт. Байтөбөттөн – Аккозу, Сүтэмген, Балапан, Жоогашты, Итэмген³⁶⁵.

Кыргыз санжырасында Келдей уругунун тарылышын төмөндөгүчө берилет: «Кырк уулдан – Кулучу, Кулсейит, Байсу. Байсудан – Келдей, Мачак жана Бешкаман». Келдейден – Тампагар (Данбагар), Көчүм, Кодол, Шаек, Эр Эшим, Кабай, Жабай, Бешим.

Бай төбөт

Бай төбөт – келдей уругунун курамындагы ири урук бөлүкчө.

«Төбөт» – сөзүнүн маанисине түрк тилдеринде этимологиялык так аныктама бериле элек. Айрым изилдөөчүлөр бул этностук аталышты «иттин дөбөтү», «карышкырдын дөбөтү» маанисинде чечмелеп жүрүшөт. Этноним алгач «түбүт» формасында Махмуд Кашгаринин «Сөздүгүндө» (XI к.) эскерилет. Автор: «...түбүттөр» – түрк тилинде сүйлөгөн бир уруу. Чыгыш тарабынан Чин (Кытай), түштүктө

³⁶⁵ Винников Я.Р. Родо-племенной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии//ТКАЭЭ.-Т.1.-М.,1956.-С.153. Рис.8.структура родо-племенного деления группы саруу

Хинд (Индия океаны) деңизи, батышта Кашмир, түндүгүндө уйгурлардын ээликтери менен чектешет. Түбүттөрдө араб тилинин таасири күчтүү, энелерин «ума», аталарын «аба» деп аташат», – деп жазат.

«Манас» эпосунда Тибет (Тебит) - топоним, кыргыздарга чектеш, карым-катнашы бар элдин жери катары бир катар эпизоддордо эскерилет. Жогорудагы маалыматтарга көңүл бурсак, орто кылымдардагы кыргыздар жөнүндө айрым маалымат, кабар берилгенсыйт. Айрым далилдүү фактылар, фольклордун, жер-суу аттарындагы ж.б. маалыматтар кыргыздардын Тибет, Кашмирге чейинки өтө кенен аймактарды байырлашкандыктарын тастыктайт. Буга ушул аймакты чукул мекендеп келишкен сары уйгурлар жана лобнорлуктардын кыргыздар менен этностук терең жакындыктары да далил боло алаары ырас. Бул маалыматтарды тарыхчы Б.Солтоноевдин жазгандары да бышыктай алат: «...1916-ж. Кытайга барган соодагер кашкарлыктын айтуусунда: «Тибетте эң азында 30-40 миң түтүн кыргыз бар. Тили бузулбаган, таза, араб сөздү ка-тыштырбаган, дини калмакча (буддизм), мусулманча бата кылбастан, өзүнчө бата кылат». Келтирилген маалыматтар төбөт (бай төбөт) этнониминин келип чыгышында аталган аймактын этностук табигый таасирин чагылдырат.

*Бай төбөт – багыш*³⁶⁶ жана *кытай*³⁶⁷ урууларынын курамындагы ири урук.

Кожо тобу

Кожо – байтөбөт урук бөлүгүнүн урук бөлүкчөсү. Антропо-этноним, кожо. араб. 1. устат, молдо, урмат-

³⁶⁶ Винников Я.Р. Родо-племенной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии.-ТКАЭЭ.-Т.1.-М.,1956.-С.144,рис.№2

³⁶⁷ Абрамзон С.М. Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии .-ТКАЭЭ.-Т.IV.-М.,1960.-С.109; Ушул эле автор. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер.-Б.,1999.-740-б

туу, бай, соодагер, кожоюн; 2. Төрт халифтин биринин тукумдарынын титулу³⁶⁸.

Этнонимдин параллелдери казактардын³⁶⁹, түрк-мөндөрдүн, каракалпак-тардын уруулук курамдарынан көп санда учурайт, кыргыздарда кожо (адигине (жору), кожоакмат (күркүрөө), кожобек (сары багыш), кожоберди (чекир саяк), кожоке (адигине (бөрү), солто), кожомберди (адигине (кара багыш), солто), кожокелди (кытай)³⁷⁰, кожо тобу (кесек)³⁷¹ формаларында кездешет.

Этнотопоним катары Аксы районунда Кожо-Ата³⁷², Баткен районунда Кожо-Ашкан (ашуу, суу), Лейлек районунда Кожо-Бакырган (суу)³⁷³, Кадамжай районунда Кожо, Кожо-Корум³⁷⁴, Ноокат районунда Кожоке, Кожо-Арык айылдардын аталышы катары белгилүү³⁷⁵.

Ит эмген

Ит эмген келдей урук бөлүкчөсүндөгү топ.

1955-жылы С. М. Абрамзон Түштүк Кыргызстандагы кыргыз урууларын изилдеп жатып, *ит эмген* урук бөлүкчөсү туралуу мындай маалыматты жазып алган: «Мүркүт тукумунун түпкү атасы Мадаминдин бардык туулган уулдары өлүп калат экен. Дагы бир эркек бала төрөлгөндө ырым кылышып, ага иттин эмчегин эмизип, ага Итемген деп ат коюшат». Бул ырым-жырым кээ бир учурларда колдонулган болуу

³⁶⁸ Джанузаков Т. Очерк казахской ономастики.-Алма-Ата,1982.-С.145

³⁶⁹ Джанузаков Т. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.170

³⁷⁰ Абрамзон С.М. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.119; ушул эле автор.-Б.,1999.-750-751-б

³⁷¹ Нурбек Туран. Кесек: тарых жана санжыра.-Б.,2011. -б.

³⁷² Аксы району. Энциклопедия.-Б.,2008.-200-б

³⁷³ Бараталиев Ө., Дүйшөнакунов М., Мамбетжунушов Т. Кыргызстандагы жер-суу аталыштарынын сөздүгү.-Б.,2004.-28,84-б

³⁷⁴ Ушул эле жерде, 122-б

³⁷⁵ СГНК, 1988, 116; Бараталиев Ө. Көрсөтүлгөн эмгек.-165-б

керек жана иттин мындай роль ойногону кокусунан эмес экендиги ачык көрүнүп турат³⁷⁶.

Кыргыздардын байыртадан келе жаткан ишенимдеринде ит – ээсин түрдүү кокустуктардан, кайгы-муңдардан сактаган. Итке «көзү ачык» жандык катары мамиле жасашып, жаңы төрөлгөн балдарга (эгерде туулган балдар токтобой чарчап калса) ырым-жырым жасоодо анын тиштерин, баш сөөгүн, жүнүн пайдаланышкан. Итти сабап-кордогон адамдын баласы тубаса итий оорусу менен төрөлөт деген түшүнүк болгон. Бул ооруга кабылган баланы иттин баш сөөгү ж.б. менен дарылашкан. Ит – тотем-жаныбар катары чыгыш теги карышкырга байланыштуу болуу керек жана адам баласы тарабынан эң алгачкы колго үйрөтүлгөн үй айбаны. Изилдөөчүлөр итке болгон байыркы ишенимди тотем-карышкыр менен бирдей түшүнүктө кароо зарылдыгын белгилешет³⁷⁷.

Итэмген кыргыздын *жетиген, саруу, саяк* жана *төөлөс* урууларындагы урук бөлүкчө³⁷⁸, ал эми казактарда – итемген³⁷⁹, башкырларда – этимген³⁸⁰ формасында кездешет. Башкырлардын курамындагы *ит эмген* уругун Р.Г.Кузеев X–XII-кылымдарда б.а. огуз-кыпчак мезгилинде пайда болгон дейт.

³⁷⁶ Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи...-С.305; ушул эле автор. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы...-201-б

³⁷⁷ Каратаев О.К., Эралиев С. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк.Б.,2005.-196-б

³⁷⁸ Винников Я.Р. Родо-племенной состав и расселение...-С.154, рис.8; Абрамзон С.М. Этнический состав киргизского населения...-С.75; ушул эле автор. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы...-747-б; Аттокуров С. Кыргыз санжырасы...-96-б; Н.Туран, Э.Өсөрөв. Төөлөс.-Б.2011.-252-253-б

³⁷⁹ Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов...-С.61

³⁸⁰ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа...-С.454

Келдей уругунун кыскача санжырасы



Бабаш баатыр

жоголуптур. Туунун түсү көк, бетине алтын жип менен келдейдин — тамгасы түшүрүлгөн экен. Ал эми азыркы убакта Бабаш баатырдын урпактары Кочкор-Ата кичи шаарчасынын жанында

Коммунизм айылында турушат. Алар ошол Бабаш баатыр туу сактаган жердин оорду азыр да Бабаш-Ата тоосунда бар дешти.

Келдей уругунан атактуу баатыр Бекназар, Эр Эшим, Калыгул жана башкалар чыккан. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы Бекназар баатыр жана Эр Эшим реалдуу инсандар болуп, эл-жерин душмандардан коргошкон. Бул айтылган эки баатыр генерал Черняевдин аскерлери менен Ташкендин алдындагы салгылашууга катышышат. Алар Алумкул аталык курман болгондон кийин жигиттери менен Аксыга, Тегенеге кайтып келишет. Эшим кийин, орус баскынчыларына каршы Полот хан жетектеген көтөрүлүшкө катышат. Ал согушта



Бекназар баатыр



Эр Эшим

көптөгөн эрдиктерди көрсөтүп, курман болот. Бул эрдиктери үчүн Эр Эшим деп аталат. Ага арналып салынган күмбөз азыркы күнгө чейин Ала-Бука районунда турат.

Бекназар баатыр өз жеринен кайтып келип, жөн эле отуруп калбай, орустарга каршы жаңы күч топтой баштайт. Кыргыз жерин басып келген орус баскынчылары менен согушкусу келбеген кыргыз феодалдары, жоокерлер топтолуп, баскынчыларыга каршы салгылашууга аттанып жаткан Бекназар баатырды ууландырып өлтүрүшөт. Бекназар баатырдын сөөгү азыркы Аксы районуна караштуу Ак-Жол айылындагы Көл мазарга коюлган.

Келдей уругунан атактуу Жангарач бий, Осмонбек болуш, граждандык согуштун баатырлары – Арстаналы Осмонбеков, Эсенгелдиев Даңканай, Майрыков Субанкул, Юсуп (Акпалбан) Осмонбековдор чыккан. Алар Кыргыз жергесинде Совет бийлигин орнотууда чоң ролду ойношкон. Басмачыларга каршы күрөштө

көп эрдиктерди көрсөтүп, ошол кездеги Совет өкмөтүнүн эң жогорку сыйлыгы «Кызыл Туу» ордени менен сыйланышкан.

«Аккан арыктан суу агат» дегендей, кийин аталган уруудан комузчулар Ниязалы Борош уулу, Дүйшөбай уулу Бөкөтай, Токтосун Тыныбеков, жазуучулар Темиркул Үмөталиев, Абдылда Жолдошев, Төлөгөн Касымбеков, балерина Айсулуу Токомбаева, эстрада ырчысы Айчүрөк Иманалиева, профессор Ашырайым Акматова жана башкалар чыгышты.

Бердике берен



Бердике берен

Калба айылынын тургуну Казыбай уулу Кыбылбек аксакал атасы Тургунбаев Казыбайдан келдейлер жөнүндө төмөндөгүдөй маалыматтарды уккан. Анын атасынын айтуусу боюнча Аксылык келдейлерден чыккан Кодол олуя деген кишинин кызы атактуу Бердике берендин энеси болот. Бердике жаш кезинде атасы Сырдыбай эрте каза болуп калат. Бердикени аксылык тайкелери (келдейлер) Аксыга алып кетишет. Ал ошол жерде тайкелеринин тарбиясын көрүп, чоңойуп, эр жетет. Апасы жана тайкелери, ага келдей уруусунун кызын алып беришип, Наманган шаарына шаарбашчы кылышат. Ал убакта Намангандан баштап Кара-Көлгө чейинки жерлер келдейлерге караган экен.

Ошол кезде чыгышта калмактар күч алып, өз мамле-кетин түзүшөт. Алар кыргыздардын бир топ жерлерин басып алышат. Аксыда жүргөн Бердике баатыр күндөрдүн биринде аскерлери менен келе жатып, калмакарды баштаган Мар Кашкага жолугуп калат. Бул жолугушуу Аксы аймагына караштуу азыркы Тегене айылынын төмөн жагында, Кара-Суу дарыясынын боюнда болот. Кара-Суу дарыясына курулган көпүрөнүн бир башына Бердике, экинчи башына Мар Кашка келип, бетме-бет туруп калышат. Жоокерлер «жекеме-жеке» деп дуулдашат. Бул жекеме-жеке, дуэлде Мар Кашка, Бердикенин аткан огунан курман болот. Мар Кашканы ошол жерге коюшат. Азыркы күнгө чейин аталган дарыянын боюнда Мар Кашканын мүрзөсү бар.

Кийин Бердике баатыр калмактарга каршы жалпы кыргыз аскеринин башчысы болуп шайланып, «берен» – генерал деген наамды алат. Анын кол башчылыгы астында Талас, Чүй, Ысык-Көл, Нарын аймактары калмактардан биротоло бошотулат. Азыркы убакта Бердике берендин аскерлеринин урпактары (саруулар) Ысык-Көлдүн Саруу айылында, Чүйдүн Он-Бир-Жылга, Дайырбек, Алмалуу айылдарында жана Ак-Суу, Панфилов райондорунун айылдарында, Нарын облусунун айылдарында турушат.

Бердике калмактарды кыргыз жеринен кууп чыккандан кийин, Аксыга кайтып келет. Ал андан ары Анжиянга келип, ал жерди башкарып калат. Кокон бийи Нарбото жиберген тыңчылар анын аш-позчусун колго алышып, Бердике баатырдын кайсы убакта кайда болорун билишип, аны ууланган жебе менен атышат. Бердике өзүнүн өлөрүн билип, жан сакчылары менен Аксыга бет алат. Жолдо келе жатып, 54 жаш курагында көз жумат. Анын сөөгүн азыркы Падыша-Ата айылына жакын Баба-Ата мазарына коюшат.

Бердике берендин келдей уруусунан алган аялынан Жарыке, Жаныбек, Сатыбек, Тойчубек, Жабагы деген балдары калат. Буларды «беш берен» же «берендер» дешет. Баатырдын балдарына Кокон тараптан бир жамандык кылып койусунан чочулаган тайкелери жана энеси, Бердикенин беш баласын Таластагы келдейлерге көчүрүп келишет. Ал жердеги келдейлер өздөрү отурукташкан жерден, Беш-Таштын оозунан аларга жер беришип, отурукташтырат. Келдей-мачак жана берен уруктарынын жакын жайгашып калганынын себеби ушунда. Уруунун эмес, улуттун баатыры – Бердике берендин эрдиктери, элеси биздин жүрөгүбүздө тубөлүккө кала берет.

Каныш энебиз жөнүндө

Санжыраларда казак-кыргыз согушу жөнүндө мындай окуялар айтылат: «Мундуз кыргызы таталай уругунун баштыгы Тыныбек менен согушуп, төрт күндөн сон казактар жапырып кирип чебин талкалап, 150 түтүн кишинин көбүн кырган. Тыныбектин Канышбек деген кызы жана 16 кыз олжого түшкөн. Ошондо казактын колунда Соң-Көлдү көздөп казак аскери бара жатканда Канышбектин ыйлаганы:

«Алты короо Таталай,
Алты айланып чапкыдай
Назили бузук Абылай,
Атандык өчү бар беле, ай.
Жети короо Таталай,
Жети айланып чапкыдай,
Жетеси жок Абылай,
Жетендин өчү бар беле, ай.
Коргонтунун быткылда,
Кордук кылдын кудай ай,
Абылайдай ит кулга,

Карсак жүрбөс кара жол,
Карангыда баратам.
Капарда жок Абылай,
Кармоосунда баратам.
Түшкө кирбес Абылай,
Туткунунда баратам.

Канышбектин кайыны саруу кыргызынан, кырк
уул уругунан Кабай деген күйөөсү болуп, күйөөсүнө
айткан саламы:

Таталай мундуз төрөсү,
Көнкүл мундуз төрөсү,
Ойрон мундуз төрөсү,
Оргун мундуз төрөсү
Көрпөчөнүн көбөсү,
Жаман да болсо Жабайга айт.
Чаар аттуу Кабайга айт.
Көп саруудан Бешимге айт.

Абылай Соң-Көлгө келип, аттарын семиртиш үчүн
бир ай турган чакта Канышбектин Абылайга кылган
арызы: «Ата-эне, эл-журтубуздан ажырап, 17 кыз
олжолонуп, сиздерге бүлө болдук. Сиздерден башка
барар жерибиз, басар тообуз калган жок. Туткунда
келе жатып зордук, басымчылыкка кириптер болуп,
кирдеп кеттик. Кир-когубузду жууп тазаланып
алууга уруксат бериниз» – дегенде Абылай макул
алган. Сууга 17 кызды Канышбек ээрчитип келип,
аларга айтканы: «Биз ата-эне, эл-журт, бир
туугандарыбыздан ажырап, өмүр бою казакка күң
болуп, олжо катын атыгып кул болуп жүргөндөн
көрө өлгөнүбүз артык», – деп 17 кыз бир-биринин
чачын түйүштүрүп туруп, сууга түшүп кеткенде,
көлдөн аныр каздын жумурткаларын издеп жүргөн
казактар көрүп, Канышбек баштап бир нече кызды
кармап калган. Кийин кыргызды бүткүл каратканда
Канышбекти азат кылганда аны күйөөсү Кабай алган.

Бир кабарда Канышбек дагы сууга түшүп өлгөн»³⁸¹ дешет. Башка санжырада Кабай, Жабай, Бешим караңгыда туткундардын артынан ээрчип отуруп, Канышбекти бошотуп калган деген кеп бар. Биздин санжырада Каныш энебиз Келдейдин бешинчи аялы деп айтылат. Ал энебизден тараган Кабай, Жабай, Бешим деген балдары болгон. Булардын Бешиминен тарагандары азыр Ноокен районунда Коммунизм айылында (Кочкор-Ата), ал эми Кабай менен Жабайдан тарагандары Аксы районунун Кызыл-Жар (Үч-Коргон), Ак-Суу айылдарында турушат.

Жангарач бий



Жангарач бий

Келдей уругунан чыккан Жангарач бийге азыркы Ак-жол, Ак-Суу, Үч-Коргон айыл округдарынын жерлери, ошондой эле азыркы Таш-Көмүр шаары менен Узун-Акмат суусунун Нарынга куйган жерине чейинки капчыгай карап турган. Ал жерди «Кабактын сайы» деп аташчу. Нарын дарыясына салынган көпүрө, аркы-берки жээкти байланыштырып турган. Ошол дарыянын аркы бетинде чоң базар болуп, ал базарга мал-кел айдап келип саткан соодагерлер

Жангарач бийге салык төлөп турушчу. Кара-Көл шаарынын тургуну Иманкулов Анарбек 1960-жылы Курманалы деген аксакалдан Жангарач бий жөнүндө төмөндөгү маалыматтарды укканын айтып берди:

³⁸¹ Б.Солтоноев.-170-171-б

«Күндөрдүн биринде ал базарга Жангарач бий да келип калат. Аны ал жердеги башкаруучулар жакшылап тосуп алышат. Ошол күнү бул базарга Нарын тараптан (Тогуз-Торо) бир бай-соодагер малдарын айдап келген болот. Ал жалгыз келбей өзүнүн кызын ала келген болот. Бул соодагердин тааныш жолдоштору ага мындай акыл айтышат: «Сен базарга дайым малдарыңды айдап келип соода кылысың жана көп салык төлөйсүң. Андан көрө алдагы ээрчитип келген кызыңды Жангарач бийге берип, аны менен тамыр-сөөк, тууган болуп албайсыңбы, өзүңө да жакшы болот». Соодагер көп ойлонуп, жолдошторунун айтканына макул болот.

Жолдошторунун бири Жангарач бийге келип, жогорудагыны айтышат. Ал мен кызды көрөйүн дейт. Ал соодагерге тигилген боз үйдүн жанынан өтүп бара жатып, кызды көрөт. Ошол күнү кечинде базар башкаруучулар кой союшуп, Жангарач бий баш болгон меймандарды сыйлашат. Сый бүтүп, келген коноктор жатып эс алышат. Жангарач бий уктап жатып, түшүндө баягы кызды көрөт. Анда кыздын эки эмчегин эки жолборс эмип жатыптыр. Жангарач чоочуп ойгонуп кетет. Эртеси сынчысын чакырып, көргөн түшүн айтат. Сынчы анын түшүн мындай деп жооруйт: «Эгерде сен бул кызга үйлөнсөң, анда сенден жолборстой болгон эки атактуу баатыр төрөлөт» дейт. Жангарач сынчынын айтканын угуп, Нарындан келген бай-соодагерди чакыртып, анын кызынын колун сурап, ага үйлөнөт. Сынчы айткандай эле ошол аялдан Жангарач бий Осмонбек деген балалуу жана Арстаналы деген небере көрөт. Осмонбек эр жетип, болуш деген наамга жетет, ал эми анын уулу Арстаналы атактуу «кызыл командир» болот.

Осмонбек болуш

Осмонбек болуш 1848-жылы Тегене айылында төрөлгөн. Аталган айылдын тургуну Мырзаев Ороз Осмонбек болуш тууралуу Сыдыков Матенден төмөндөгү маалыматтарды укканын айтып берди: «Ошол убакта Осмонбек Кырк уул волостунун болушу болуп турган. Кырк уул волостугуна азыркы Кызыр-Абад (Өзбекстан) айылынан тартып Кетмен-Төбө чейинки территория караган.



Осмонбек болуш

Суусамырда кыргыз-казактын курултайы өтө турган болот. Курултайдын маселеси кыргыз-казак чек арасын тактоо эле. Осмонбек болуш курултай башталардан эки жума мурда Суусамырга келет. Ал курултайга аксакалдардын айтуусу боюнча, 40 атка боз үй, оокат-азык, отун, жер-жемиштерди жүктөп барат. Ал жайгашып бүткөндөн кийин Чүй, Нарын, Таластан кыргыз урууларынын болуштары келе баштайт. Келген болуштарга сый-дас-

торкон жасатып, жөнөтүп турат. «Бул дасторконду ким жөнөттү? – деген суроого, дасторкон алып баргандар: «Осмонбек болуштан» деп жооп беришет. Убактысы жетип, курултай башталат. Ташкенден келген орус комиссиясы, «өзүңөр бир адамды курултайдын башчысы кылып шайлагыла. Шайланган адам курултайдын алып баруучусу болсун» дешет. Кыргыз болуштары бир чечимге келе алышбай, көпкө чейин талашып-тартыша беришет. Анда

Осмонбек болуш сөз алып, «туугандар биз минтип талашып-тартыша берсек маселе чечилбейт. Эгер каршы болбосоңор курултайды мен башкарып берейин» дейт. Чогулган эл «бул ким эле» дегенде, «ал баягы бизди сыйлаган Осмонбек болуш» дешет. Талаш-тартыш токтоп, келген делегаттар бир добуштан Осмонбекти курултайдын башчысы кылып шайлашат. Курултай ийгиликтүү аяктап, казак-кыргыз чек-аралары такталат. Ошол убактагы такталган казак-кыргыз чек аранысынын көпчүлүк бөлүгү ушул күнгө чейин жетип отурат».

Осмонбек болуш, Жангарач бийдин карыганда токолдон көргөн эң эле кенже уулу болгон. Атасы өлгөндө сегиз же тогуз жашта болуп, энелери бөлөк агалары батырбай, Тогуз-Торого таякелерине кетип, ал жакка да батпай, энеси да өлүп, томолой жетим калгандан кийин кайра Тегенеге келген. Энесинин экинчи күйөөдөн төрөгөн уулу Үмөталыны жетелей келген. Чоң эле жигит болгондо келген. Анын келгенине эч ким сүйүнгөн да эмес. Аны энелери бөлөк агалары малай кылып жумшашкан. өзүнүн бышыктыгынан жогортон келишкен төрөлөрдүн көздөрүнө чалдыгып, элпектиги менен, жүгүрүп кызмат көрсөтүшү менен таанымал боло баштаган. «О, бул жигиттин колунан иш келет» дешкендердин жардамы аркасында а дегенде ыстарчын, андан кийин болуш да болот. Малдуу, мүлктүү да болот, үч аял алат. Карыган кезинде болуштугун тун уулу Жуманалыга өткөрүп берип, ажыга барат. Ак падышага кызмат сиңиргендиги үчүн ийининде эполети бар чепкен менен, Романовдордун династиясынын үч жүз жылдыгын майрамдаганда юбилейлик медаль менен сыйланган. Осмонбек болуштун сөөгү өзү тууган Тегене айылына койулган.

Кызыл командир – Арстаналы Осмонбеков



Арстаналы Осмонбеков

Арстаналы Осмонбеков 1874 (1885)-жылы Тегене айылында Осмонбек болуштун үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Темиркул Үмөталиев³⁸² Арстаналы Осмонбеков жөнүндө төмөндөгүлөрдү эскерет: «Аман-Палбан деген бирөө алтымыш-жетимиш каракчылары менен келип, Тегенени эки жолу чапты. Биринчи жолу эл жайлоого жаңы эле көчүп барганда келип, көзүнө чалдыккан, буту менен өзү баскан малдын бардыгын айдап кетти.

Ошол келгенде Осмонбек ажыны кармап алып:

– Балдарың кайда? Жуманалы кайда? Арстаналы орусун кайда? Айтып бер, таап бер! – деп суракка алды.

Кайда жүрүшкөнүн билбеймин. Ар кимиси ар жакта сенден качып, сенден жашынып жүрүшсө керек? – деди Осмонбек.

Айткың келбейт го? Айтасың! – деди Аман Паңсат. – Чечиндирип, көмкөрөсүнөн жерге басышты. Эки колун эки жакка сундуруп, эки жигит басып олтурушту. Бир жигит камчы менен эки далынын ортосуна, май куйрукка чыпылдатып сабады.

– Өлтүргүлө! Кыйнабай эле атып салгыла мени. Бары бир эч нерсе айтпаймын силерге. Жетимиш алтыга чыктым. Эми канча жашамак элем? Атып сал мени! О, каракчы! Зоңкойгон акмак! Менин он

³⁸² Үмөталиев Т. Темиркул: ырлар, прозалар, арноолор.-Б., 2003.-223-231,242-243

уулум бар, беш кызым, жүзгө жакын неберө-чөбүрө бар. Жармысын өлтүрсөң, жармысы калат. Бири тирүү калганда да, сенден өч алат. Уктуңбу, башы жок келесоо? - деди Осмонбек тилин тартпай.

Ажынын үнүн угуп анын энелеш иниси үмөталы Кекиртектин тун уулу Өмүралы жүгүрүп жетип.

- Бул эмне деген салтта жок жырткычтык? Пайгамбар жашынан эчак өткөн карыяны да урабы? Бир да хан мындай иш кылган эмес, - деп кыйкырды.

- Ушул жигит туура айтат, - деди Аман. - Осмонбекти тургузгула да, анын ордуна ушул баатырдын өзүн жаткыргыла! Салт бузулбасын!

Буйрук дароо орундалды. Бири чарчаганда, бири сабап жатып, анан бир кезде өлүктү эки жигит айылдан обочо сүйрөп барып ташташты. Кагелес бойлуу, кара тору, кара каш, кер мурут, бир көргөн кызды менин жарым болсо дедирген өмүралы боз улан бойдон таяктын уусуна чыдабай көз жумду, кырчынында кыйылды да калды.

Басмачылар кетишкенден кийин эл ичи күбүр-шыбыр болуп, ар ким ар башка жоруп жатты:

- Аман уурунун күнү бүттү. Арстаналы эми тынч жата койбос? Бир айласын кылат.

- Эмне кылмак эле? Аман ууру жалгыз дейсиңби? Ага курал жаракты, ок-дарыны ошол өкмөттө иштешкендердин өздөрү берип жатышпайбы.

- Жок, андай эмес. Бирин-экин ичи кара акмактары болбосо, азыркы жаңы өкмөт күчтүү го? Арстаналы Ферганада жаңы өкмөттүн бир чоң кызматын аткарат дешет го?

- Арстаналы кайда? - деп такып сураганы да, издеп жүргөнү да ошол болуу керек? Кокус бул жерге келип калса, кармап алуу үчүн түлкүчө култ коюп жетип келген да.

– Бул туура. Жуманалы өзүнүн тун уулу Акбаралыны Сейитбектин кызына үйлөп, той берип жатканда түн жамынып келип басканы да ошол себептен. Арстаналы тойго келбей койбос деген да.

– Тойдун болорун кайдан билди бул ууру?

– Туугандардын баары эле жакшы кишилерби? Сөз ташып турган акмактар да жок эместир акыры?

– Көп деле күч керек эмес. Жүз атчан кызыл аскер артынан түшсө болду. Аман ууру кайда барып жашынарын билбей, алактап жүрүп жок болот.

Арадан үч-төрт күн өтпөй эле, айылда биринен экинчиси сүйүнчү сурай баштады.

Осмонбек ажы баш болуп, Аман байлатып кеткендердин бардыгы аман-эсен Тегенеге кайтышыптыр. Арстаналы Мужуктан³⁸³ мылтыкчан кишилерди баштап чыгып, жолун тосуп калган экен, басмачылар байлап бара жатышкан кишилерди да, айдап бара жаткан малдарды да таштай качышыптыр.

– Малдын бардыгын эмес, койлорду гана таштай качыптыр. Төөлөрдү, жылкыны жана уйларды айдашкандар узап кетишсе керек? Бододон, жылкы менен төөдөн айрылыппыз. Иттики десе, мал аз көрүнчү эле. Жоо чапканда көрүнөт экен. Бир айылдын жалаң төөлөрү тогуз жүздөн ашык экен, бары кетти. Бары жок болду.

– Бышкаранга жетти дегиче, жоголгону ошол. «Төө көрдүңбү? Жок. Бээ көрдүңбү? Жок» – деген заман орногон ал жерге. Басмачылардын уюгу эмеспи.

– Туткундарды айдашкандар кантип узап кете алышпады экен?

– Басмачылар чогуу жүрүшпөй, төө айдагандары бир башка, кой айдагандары башка сай менен жөнөшсө керек? Туткундарды байлап, матап бара

³⁸³ Азыркы Жерге-Тал айылы (Успеновка)

жатышкандар бар болгону беш-алты киши экен. Ошолор да өздөрү билген жол менен кетишиптир. Анын үстүнө туткундардын көпчүлүгү шишик басып, таяктан алсырашкан кишилер, атка жүрө алышпай, айдап бара жатышкандарды да кыйнашса керек? Анысы аз келгенсип бир атка экиден учкаштырып, бирден басмачы жетелеп бара жатышкан экен. Жийделиге барып, басмачылар өздөрү тыныгып, суу ичип отурушканда артынан Арстаналы баштаган жигиттер жетип барышыптыр.

– Көзү жок эр да Арстаналы! Атасына кошуп башка туугандарды да бошотуп алган экен. А берки туткундарды айдап бара жатышкан басмачыларды эмне кылышты экен?

– Эмне кылышмак эле? Ошол жерге атып таштап, бастыра беришиптир. Өлгүлөрү келишпесе, жашагылары келишсе коңшу айылга кол салбай тынч жашашпайбы?

Жарым жыл өтпөй, Аман корбашы экинчи жолу келип, биздин айылдын калган катканын дагы талап кетти. Кийизге чейин, кийимкечеге чейин талады. Ат дегенден, семиз жылкы, семиз уй дегенден эч бирин калтырбады. Койчулар таягын көтөрүшүп, жылкычылар укуруктарын сүйрөп басып калышты.

Мына ошол окуядан кийин бир аз күн өтпөй эле кайдандыр, Арстаналы келип, айылдан айыл кыдырып, көбүнчө түн ичинде, өзү курдуу жигиттер менен сүйлөшүп, кишилерди тизмеге алып кетти. Анан бат эле, «Арстаналыга жигит болобуз» дешип, биздин айылдан Бекмандын Айбашалысы, Байтиктин Акматы, Мураталынын Барсанайы, Боталынын Кебекбайы, Субанкул, Базарбай, Сарыбай, Калдар деген жигиттер, Арстаналынын өзүнүн Алым, Алымбек, Добулбек деген инилери түн катып, кайдадыр жөнөп кетишти. Эл ичинде ар кандай кишилер бар тура:

– Эми шорубуз катты. Арстаналынын өкмөттөн мылтык алганы кеткенин укса, Аман-Палбан түндөп келип бизди кырат, тирүү жан калтырбайт, – дешти кээ бирөөлөр.

Үйлөрүнө жатышпай токойлорго, тоо арасына, үңкүрлөргө жашынышкандары да болушту. Бирок, Амандын каракчыларынан мурун тегенеликтер Арстаналынын атчан эскадронун тосуп, аябай кубанышты. Кайдан алышканын ким билсин, 183 жигит, 183 кылыч байланып, 183 беш атар мылтык асынып, 183 алчандаган семиз тору ат минип, боз шинель, маңдайына жылдыз таккан шалпаң кулак, шоңшойгон тебетей кийип, айылды шаңга бөлөп ырдап келишти. Осмонбектин Тегенедеги кыштоосун айландыра бийик коргон курушту, ар кай жерине мылтык сунуп шыкалай турган тешик жасашты. Коргондун ичине 40-50 ат сыярлык аткана, аскерлер жата турган казарма курушту. Бат эле эптеп-септеп бүтүштү. Тегенени басмачылардан коргоп тура турган гарнизон, отуздай киши, алардын командири Осмонбеков Алым болду. Башкасы, Арстаналы баш болуп, Ак-Сууга барып, анда да бир чоң коргон куруп алышты. Аны «крепость» деп аташты.

Эң эле биринчи Күрп-Сайда бекинип жүргөн, кээде он, кээде он беш киши боло калып, өздөрүн «бектер» деп аташкан, башчысы Айтмырза бий болгон өзүбүздүн жерги-ликтүү басмачыларды колго түшүрүп, куралсыздандырып, кээ бирлерин «оокатыңды кыл» деп үйлөрүнө коё берип, кээ бирлерин ат-тону, курал жарагы менен өз отрядына кошуп алды Арстаналы. Ошол басмачы болуп жүрүп, Арстаналынын эскадронуна өтүшкөндөрдүн эң эле көрү-нүктүүлөрүнүн бири – Абдыразак тарсагай аттуу ар кандай чуулгандуу окуянын ичинен чыккан, отко салса күйбөгөн, сууга салса акпаган, көлгө салса чөкпөгөн, ташка салса таш кескен, бөрк

ал десе баш кескен, керек болсо калкагар тоону көзөп өткөн эр-гул эле. Кийин кедейлер тобуна кирип, сельсоветте, колхоздо иштемиш болуп жүргөнү үчүн оозун көптүрүп «мен совет бийлигин орноткомун» деп кечөө эле жакынга чейин жолуккан адамга айтып, эл топтолгон жерлерде кыйкырып да жүргөн. Илгери болушка жигит болгонун, андан кийин басмачы болуп элди талап, байлык жыйнаганын сөз да кылчу эмес. Арстаналынын жардамы менен Айтмырза бий баш болуп алардын бары совет бийлиги тарабына өз ыктыярлары менен өтүшкөндөр, мурун түшүнүш-пөгөндүктөн адашып жүрүшкөндөр болуп аталышты.

Арстаналы эскадрондун командири болгонун угушкандан кийин сол эсерлердин өзүн өзү коргоочу отрядында кызмат кылып жүрүшкөндөрдөн Даңканай баш болгон бир тобу, Аман-Палбандын шайкасында жүрүшкөндөрдөн Бийназар, Ашыралы, Коргол ырчы сыяктуулар өздөрү келишип, куралдарын тапшырышты. Бирок, аларды таркатып жибербей, бардыгын Арстаналы өзүнө кошуп алды. Эскадрон чоңоюп өзүнчө кыргыз атчандарынын дивизиону деп аталды. Кызыл жоокерлердин саны төрт жүз болду. Чынында да өзүнчө шаңдуу күчкө айланып алды. Арстаналы «Кызыл командир» аталды. Кандайдыр бир коркунучтуу оорудан биротоло айыккан кишидей болдук. Басмачылар биз тарапка барышмак турсун, алыстан көз чаптырып карашканын да койгондой болушту.

– Назаралы корбашы кармалыптыр, сүйүнчү!

– Кайран Арстакем, ишке жараган экен!

– Баягы Аман-Палбан сүрүп кеткен малдын жарым-жартылайы да табылыптыр. Аларды ээлерине кайтарып беришет экен? – дешип өздөрүнчө күдүңдөшүп жатышты биздин айылдагылар.

Чын эле ошондой болуп чыкты. Назаралы корбашы он чакты жигит менен Аман-Палбандын чарбасын башкарып, үч миңден ашык кой, үч жүздөн ашык жылкы, жүздөн ашык бодо менен Черге көчүп чыккан экен. Ажалың жеткирди көрсөң, Ак-Сууда Арстаналы дивизиону менен жатса, кыйкырган үн угулган жерге келип, токойдун арасына айыл кондуруптур. Тоолордун кыпчылы, калың токойдун арасы болсо кайдан көрмөк эле, ким айтмак эле десе керек? Анын үстүнө ушунчалык жакын келет деп ким ойлойт, ким шек санайт?

Бирок басмачылардан жадап бүткөн, тезирээк жоголушун каалаган эл көрбөй, кабар кылбай коймок беле. Бардыгын тактап билип алгандан кийин, Арстаналы элүүдөй гана киши менен барып, айлуу түндө Назаралынын айылын курчатып коюп, өзү бастырып корбашынын эшигине барат.

– Назаралы! О, Назаралы! Тур! Колуңду көтөрүп эшикке чык! Мен Арстаналымын. Каршылык кылсаң өлдүң. Беш жүз кызыл аскер курчап турат. Жаныңдан үмүт кылсаң – тез кыймылда! – дейт. Назаралы кепинге оронгон немедей ак кейнекчөн, балбыраган ак дамбалчан, жылаңбаш, эки колун көтөрүп айлуу түндө эшикке чыгат.

– Бол, жигиттериңдин бардыгы куралдарын таштап, колдорун көтөрүп, бул жерге келишсин! Кыйкыр! Өзүң буйрук бер!

Таң ата колго түшкөндөрдү алып келишти. Ак-Сууга мал батпай кетти. Көбү эле баягыда Тегенеден сүрүлүп кеткен малдар. Катын-бала, басмачылардын да көбү бошотулуп, алар өз айылдарына кетишти. Назаралынын өзүн эки жигити менен алып калып, айылдан айылга кыдыртып айдап, элге көргөзүп.

– Буларды тааныйсыңарбы? Жакшы кишилер беле же жаман кишилер беле? – деп сурап, элдин пикирин билди Арстаналы.

– Атасынын башы, жакшы кишиби. Аман-Палбанга жагынуу үчүн өз атасын да аябаган мыкаачы, кымындай кылмышы жок кишилердин да моюндарына кылыч кармап, кээ бирөөлөрдү өлөрчө сабап, бей-бечарага көрбөгөндү көргөзгөн зулумдун өзү да. Кимди кордобогон, кимди талабаган! Жигиттери да дал өзүндөй.

– Ушу сен да кыргызсыңбы? – деди Арстаналы үч күндөн кийин Назаралыны ээгинен өйдө түрткүн, тилин чайнап сүйлөп, намысың кайда? Кыргызды талап, малын айдап барып кимге бердиң? Өз туугандарыңдын бирин-экин малы, балдарын сүтсүз таштап, өздөрүн ачка таштап, бүт чогултуп алып кимге семиртип берүү үчүн Черге чыктың? Корбашы имиш. Малайсың. Кайдан келгени, ким экени белгисиз коржойгон уурунун малайысың, сен. Сага убал жок. Октябрь революциясынын атынан, кеңеш өкмөтүнүн атынан, силерден азап көргөн элдин атынан, үчөөнү тең өлүм жазасына өкүм кылам. Итке ит өлүмү!

Сапен орус деп аталган узун бойлуу арык жигит менен тегенелик Калдар жана Сарыбай үчөө айдап жөнөштү. Ак-Кыянын башына алып чыгышып, элди каратып туруп эле, күп-күндүз үчөөнү катар тургузуп атышты.

Эми кезек Калыбайга келди дешип, Арстаналы өзү баш болуп, Эш-Сайга жөнөштү. Анда, азыркы Таш-Көмүр шаары менен Токтогул районунун ортосундагы Узун капчыгайды бүт ээлеп, карындашын Аман Паңсатка берип, жыйырмадай мылтык алып, артынан жыйырмадай куралдуу жигит ээрчитип жүргөн, жолдон киши өткөрбөй тосуп карактаган, өзүн «Кабактын жолборсу» атаган бирөө бар эле. Калыбай корбашы дегени ошол. Аны колго түшүрүү, Назаралыны колго түшүрүүдөн кыйын болду. Түн жамынын барып, туш тарабынан курчап калышса да

болбойт. Калыбай атышып жатып, курчоодон чыгып качты. Бирок, жигиттеринин жарымы Абланын аскасынан кулап, бир тууган агасы баш болуп далайы Нарындын суусуна агып, кыйрысын ургандай болду. «Кабактын жолборсу» ошол бойдон дайынсыз жоголду. Арстаналынын бир жигити жаралар болуп, бир жигити окко учту. өлгөн жигиттин артында жападан жалгыз энеси жер кучактап ыйлап калды. «Миң койлууга карышкыр тийсе, бир койлуу бычагын ала чуркаптыр деген ушул», – дешти тегенеликтер.

Бирок уу-чуу жоголуп, эл тынчып, кабактын ичи менен ары-бери жолоочулар каттап, кадимкидей турмуш, кадимкидей тартип орноду. Баланчанын атын тартып алыптыр, түкүнчөнү кыштын кычыраган суугунда таң атканча жаңгакка таңып коюптур деген сыяктуу шыбыр-күбүрлөрдөн да кутулуп, эл кенеле түшкөнсүдү.

Арстаналынын дивизиону Аман-Палбанды, Ахматты, Баясты, Жакыпбекти кубалап, Коконго, Ангринге, Чаткалга чейин барып келип жатты. Кокондун жанында болгон бир атышууда Боталынын жалгыз уулу Кебекбай окко учту. Анын өлүгүн Кокондон Тегенеге чейин атка жүктөп келишти. Жашы бир топко барып калган шордуу Боталы баласынан кийин көп кечикпей эле көз жумду, тиги дүйнөгө уулунун артынан жөнөдү.

Баястын шайкасын жарым-жартылай кырып, калганын Таласка ашыра кууп, Чаткалдан кайра келе жатып Арстаналы Караванга токтойт. Түн ичинде бирөө келип кабар берет.

– Ушул эле кыштактын тиги четинде, жарым чакырым араң келет, Барпыбай корбашы тупа-туура он беш жигити менен өз үйүнө келип түштү. Силердин бул жерде экениңерди биле элек.

Кабар алып келген киши өзүнүн ким экенин да айтпастан, колун бооруна алып, артына кетенчиктеп эшикке чыгып кетти. Арстаналы дароо козголуп, отрядды уйкудан ойготуп, шырп билгизбей алып жөнөдү. Барпыбайдын үйү чоң коргондун ичинде экен, ат байлай турган сарайы да коргондун ичинде, бардыгы коргонго камалып алып уктап жатышкан учур экен. Коргонду айланта курчап алгандан кийин, Арстаналы дарбазаны барып какты.

– Барпыбай! О, Барпыбай! Мен Арстаналымын. Курчалып калдың, баатыр. Жашагың келсе, каршылык кылбай бери чык! Куралыңарды таштап, баарыңар чыккыла!

Назаралы корбашыны кандайча колго түшүрсө, дал ошонун өзү болду. Бирден санап, он бешин катар тургузуп, колдорун аркаларына байлашты. Кызыл аскерлер коргонго киришип, басмачылардын жарактарын алып чыгышты, он беш атты да атканадан жетелеп чыгып жатышты!

– Эми эмне кылабыз? Буларды аттарына мингизелиби? – деди Даңканай.

– Кайда жетелеп жүрмөк элек, ок чыгарып, айланага чуу түшүрбөй, ушул жерге чаап таштагыла! – деди Арстаналы.

Коргол ырчы атынан ыргып түшүп, Арстаналынын тизесин кучактады.

– Айланайын, Арстаке! Райым кыл! Бул иттин тогуз уулу бар. үйү толгон эле тооктун жөжөлөрүндөй жаш балдар. Убал болуп кетпесин?

Барпыбай орто дыйкан киши, Аман ууру аны зордоп жигит кылган. Кийин чыйрактыгын көрүп, бир отрядка башчы кылып койгон. Ошондон кийин Барпыбай корбашы атанган. Коргол ырчы өзү да ошонун тобунда жүргөн экен. Теги жаман киши эмес.

– Ушундайбы? – деди Арстаналы. – Ырысың бар экен, Барпыбай. Тогуз уулдун урматы үчүн кашык каныңды кечтим. Мындан ары балдарыңды багып, үйүңдө болосуңбу же дагы Амандын аркасынан чабасыңбы? Экинчи жолу кечирим болбойт.

– Бул айкөлдүгүңдү унутсам, эки дүйнөдө жакшылык көрөмбү? – деди Барпыбай. – Анда мен адам эмес эле, ит болбоймунбу, айланайын Арстаналы! өмүрүң узун болсун! Балдарыңдын убайын көр.

– Кеттик! – деди Арстаналы.

– Буларды эмне кылабыз? – деди Даңканай.

– Аттарын, курал-жарактарын ала кетебиз. өздөрүн ташта ушул жерге! Корбашысын аман коюп, жигиттерин өлтүрмөк белең? – деди кызыл командир. Барпыбайга айтылган сөздөр ушулардын барына тиешелүү, экинчи колго түшүшсө кечирим болбойт.

Ушул окуядан кийин Арстаналыны бардык жерде кеп кылышты, бооркеч, сонун киши турбайбы дешти. Арстаналы бар болгону 1920-24-жылдын акырына чейин атчан дивизионго командир болду. Бирок, ошол үч жарым жыл ичинде ал өз дивизионунун астындагы милдетти толугу менен жана абийирдүүлүк менен аткарды. Чаткал тоолорунун капчыгайларына жашынып алып, ыгы келе калганда Наманган, Кокон айланасына, ал турсун кээде Ташкенге жакын жерлерге да жортуул жасап турушкан басмачылар түп тамыры менен сууруп салгандай жок болушту. Арстаналы баш болуп, он бир кызыл жоокер ошол кездеги эң жогорку сыйлык болуп саналган «Кызыл Туу» ордени менен сыйланышты. Түркстан фронтунун командованиясынын атайын приказында «башында Арстаналы Осмонбеков турган кыргыз атчандар дивизиону айрыкча эрдик көрсөттү!», – деп жазылган. Албетте, Орто Азиянын басмачылардан тазалоодо көрсөткөн эрдиги жөнүндө айтылган.

Арстаналы өзүнүн азамат кызыл атчандары менен контрреволюцияны жоготууда чоң кызмат көргөзгөн, кыргызга аты ардактуу, бүткүл Орто Азияга таанымал баатыр катарында белгилүү болгон. 1924-жылы 7-ноябрда кыргыз тилиндеги биринчи газета болгон «Эркин Тоонун» биринчи эле санында Арстаналы Осмонбековдун атчан, кызыл командирдин формасын кийип түшкөн сүрөтү басылып чыккан. Арстаналынын кайдан чыкканы жана кандайча чыкканы жөнүндө ар түрдүү чаташкан сөздөр көп. Бири «чоң манап» болгон десе, экинчиси «итке минген кедей» болгон дешет. Экөө тең так айтылган сөз эмес.

Арстаналы Осмонбектин он уулунун бири, тун уулу Жуманалыдан кийинкиси. Бала кезинде азыр өзбекстанга карап калган Нанай деген кыштакта ачылган жергиликтүү мектепте (туземная школа) орусча окуган деп айтышчу. Андан башка дагы кандай мектептен окуганын билбеймин. Бирок орусча да, кыргызчада, арабча да катасы жок туура жазган. Кыргызча жана орусча туура сүйлөгөн, көп нерседен кабары бар, өзү жашаган жердеги элдин эң эле билимдүү жана маданияттуу кишиси болучу. Башы ооруп, эти ысыган киши Арстаналыга бара турган. Башын басып, көзүн ачып, тилин сундуруп көрүп:

– Эч нерсе эмес, сасык тумоо эле. Мына муну ичип, үч-төрт күн жылууланып жат! – деп, темир сандыгын ачып, кагазга оролгон дары чыгарып берчү.

Аспирин, аналгин, хинин деген дарыларды биз эң биринчи Арстаналыдан көргөнбүз. Көрсө, шаарга барганда аптекалардан ала келип, сандыгына салып коёт экен. Громофон деп аталган мойну узун патефонду да эң биринчи анын үйүнөн көргөнбүз.

«Арстаналынын кишиче сүйлөгөн сандыгы бар экен» деп таң калышар эле кишилер.

1916-жылы майданга жумушчу батальонуна кеткен. 1917-жылы падыша тактан түшкөндөн кийин кайра келип, Фергана шаарында областтык Советтин бөлүм башчысы болуп иштеп турганда, жашырынып кыргыз арасына, басмачылар ээлеп турушкан жерлерге барып, үгүт-насаат иштерин жүргүзгөн дешет. Нечен жолу басмачылардын колуна түшүп кала жаздап, качып кутулганы жөнүндө, атышып жатып, курчоодон чыгып кеткени жөнүндө кишилер жомок сыяктуу кылып сүйлөп отурушканын көп уккамын. өзүм окуган жокмун. Бирок окушкан кишилердин айтышканына караганда, 1917-жылдын орто ченинде убактылуу өкмөттүн жергиликтүү органдарынын бири чакырып Осмонбекти коркуткан көрүнөт. Иши кылып «Наманганский вестник» деген газетага Осмонбектин колу менен ачык кат жарыяланыптыр. Анда Осмонбек: «Менин экинчи уулум Арстаналы жөнүндө эл арасында көп сөз болуп жатат. Мен өзүм аны эки жылдан бери көрө элекмин. Кишилердин күбүр-шыбырына караганда ал тетири жолго түшкөн, бузуку балчайбектер менен жүрөт имиш. Эгер ушул чын болсо, мен андан кечтим, аны мен мындан ары уулум дебеймин. Кармалган жерде атып таштаса да, түрмөгө камап койсо да Жогорку бийликке капа болбоймун», – деген билдирүү жасаган көрүнөт.

Белоруссияда жумушчу батальонунда жүргөндө да Арстаналынын большевиктер менен байланыштуу болгондугу жөнүндө, жандармдар артынан тыңчы коюшуп, андып калышканы жөнүндө ал жакка аны менен кошо барган, бирге жүргөн Мырза Атанаев деген киши көп айтуучу. Партбилет албаса да, анын коммунисттер менен тилектештигинде, коммунисттер менен бирдикте революцияга кызмат кылгандыгында талаш жок.

Арстаналыны мен 1924-жылдан баштап биле баштадым. Ал кезде атчан дивизион таркатылып, бир аз гана, өздөрүн жумушчу-дыйкан милициясы деп аташкан. Куралдуу жигиттери менен Аксуудагы крепостто туруучу эле. Аксууда жаңы ачылган мектеп «Интернат» деп аталчу. Долбоор боюнча курулууга тийиш болгон үч имараттын экөө бүтүп, окуунун жүрө баштаганына бир жыл айланып калса да, үчүнчүсү курулуп жаткан эле. Элдин баары ал мектеп-интернатты кээде «Жетимдер үйү» дешсе, кээде «Арстаналынын мектеби» деше турган.

Арстаналы Ошто областык жер бөлүмүндө иштеп жүрдү. Кийинчерээк Фрунзеге келип, Финансы эл комиссариатында иштеди. Бирок, бат эле кетип калгандай болду. 1935-38-жылдары Өзбекстанга караган Азирети-Шаа кыштагында колхоздун председатели болуп иштеди. Согуш жылдарында Тегененин өзүндө колхоз председатели болуп иштеп, экинчи жагынан колхозчулардан түзүлгөн ыктыярдуу отрядды башкарып, аскерден качкан дезертирлерди кубалап кармап жүрүптүр. Ошол кызматы үчүн Ардак грамотасы менен сыйлангандыгы жөнүндө Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун указын мен согуш бүтөөр астында Австрияда жүрүп үйдөн барган газетадан окугам. «Кайран киши, дагы эле жоокер бойдон экен!» – дегем өз ичимден. Акматбек, Ооганбек деген эки уулу, Жабар, Жамал деген эки кызы бар эле. Эки уулу тең согушка барып, бири Латвияда, экинчиси Генсбергде баатырларча курман болушуптур. Ооганбеги учкуч экен, аба согушунда самолёту менен бирге асмандан күйүп түшүптүр. Балдарынын өлүшкөндүгү жөнүндө билдирүүлөрдү алгандан кийин бат эле, 1945-жылы, алтымыш бир жашында өзү да көз жумуптур. «Кайгырганын билдирбей, ичинен түтөгөн киши

экен, балдарынын күйүтүнө чыдабай кеткендей болду», – дешет ошол кезде коңшу отурушкан адамдар.

Ташкендин, Фрунзенин, Оштун, Жалал-Абаддын, Кокондун, Намангандын Аскердик даңк музейлеринен кызыл командир Арстаналы Осмонбековдун портретин сыймыктануу менен карап көрөмүн. Кыргыз тарыхынын биринчи томунда да ал жөнүндө бир нече сөз жана портрети жүрөт. Жүрбөгөндөчү, Кыргыздын Чапаеви да. Өз элинин баатыр уулу да. Шаарларда көчөнү, мектепти, кыштактарды, колхозду анын атына койсо да, эстелик тургузса да боло турган. Бардыгына арзый турган киши болгон, кыргыздын асманындагы эң эле жаркырак жылдыздардын бири болгон менин жердешим, менин агам Арстаналы!

Дүйшөбай уулу Бөкөтай



Бөкөтай комузчу

Талас облусунун, Талас районунун, Калба айыл округуна караштуу *Калба* айылынын тургуну Бөкөтай комузчунун небереси *Асанбеков Кыштообай* 1958-жылы июнь айында Эркесары комузчудан, Сүйүнбү (1993-ж. 101 жашында кайтыш болгон) жана Бүшай³⁸⁴ (1988-ж. кайтыш болгон) аплардан Бөкөтай комузчу жөнүндө төмөндөгүдөй маалыматтарды угуп, жазып сактап калган.

³⁸⁴ 1890-жылы Көк-Кашат айлында туулган. Огонбай уулу Атай экөө жердеш. Сергек сезимтал ар нерсени кыларман аял эле. Анын кайнатасы Жанболот уулу Бердике – мачак уруусунан орто бай адам болгон. Анын Бөкүш, Бектен, Бокой, Дөдөй, Абдуманап деген беш баласы болгон. Балдарынын бири – Бокой, анын аялы Бүшай

Жогоркулардын айтуусу боюнча, биз сөз кыла турган Бөкөтай комузчу – куудул, жамакчы, акын болгон экен. 1913 жылдын июль айында Терс-Булак өзөнүндө Көңур-Дөбө жайлоосунун Көк-Жайык чоң конушунда, 40 боз-үй тигилет. Себеби, шерне-той куда күтмөй болуп калат, жогортон кушчу, төмөндөн акбай-бабырдан Айманбет, кыпчак уруусунан Абдырахман, Көк-Кашат айылынан бала Атай³⁸⁵, кушчу уруусунан Ороз комузчу, Аксыдан Борош уулу Ниязалы комузчу, Калбадан Бөкөтай, Эркесары жана башка комуз билгендер келишет, жана мачак уруусунан Бердике аксакал, култай уругунан Боронбай кызы Сүйүнбүлөр катышышат. Жыйын-той үч күнгө созулуп, жыйынга Дүйшөбай уулу Бөкөтай калыс жетекчи болот.

Бөкөтай алгач Бердике чон атага атайын кайрылып, андан жыйын-тойдун ачылышына уруксат алат да, жыйынды ачык деп жарыялайт. Жыйынга катышкан бозулан, кыздардын ичинен бир жигит Бөкөтай чоң атама кайрылып, мындай дейт: «Аке сиз көпчүлүкө кайрылдыңыз, Бердике чон атамдан уруксат алдыңыз. Эмнени биринчи баштайбыз, айттыштыбы же комуз чертиштиби?». Анда Бөкөтай чоң атам «бардыгы болот шашпа иним» деп, калың элге кайрылып, комзунун толгоосун келтирип, мукам үн менен күү чертет. Кубулжуган обон жел менен кошо абага тарап, уккан элди өз сыйкырына алат. Күү чертилип бүткөндөн кийин, уккан калын эл «об бали!!!» дагы дешет.

Ошондо Ороз комузчу «ыяя Бөкөтай бул күүдүн аталышы кандай?» деп сурайт. Анда жанындагы Эркесары «мен билемин, бул «Саадак какты», керилген жаага кадалган жебенин учушун сүрөттөйт экен» деп, оозунуп жооп кайтарат.

³⁸⁵ Ошол убакта Атай качынкарап айылга көп келген жок деп айтышат, бирок аны Абдырахман ээрчитип келген экен

Бөкөтай бир топтон кийин, комузун толгоп, кайра күү чертет. Ойногон колду, комуздун кылын баскан манжаларын байкап отурушкан Айманбет, Абдырахман, Эркесары, Ныязалылар – не деген керемет күү дешип, терең ойго батышат. Комуз чертилип бүткөндөн кийин Ныязалы абабыз сурап калат экен: «Бөкөтай бу күүнүн атын эмне дейт?». Ал «Айтым күү»³⁸⁶, деп кыска жооп берет.

Бир топтон кийин боз улан, кыздар келиндер Сүйүнбү менен Бүшай апаларга суроо салышып: «Тиги комузчу акеме айттырыңызчы, биз жаштар жөнүндө күү чыгара алат бекен?» дешет. Муну угуп турган Бердике абам «бу Бөкөтайдан башкалар комуз чертишпейби?» дейт. Ошондо Бөкөтай чоң атам, Бердике аксакалга кайрылып «аба чогулган жаштар суранышып жатышыт, сиз уруксат берсеңиз, суранычтарын аткарайын», дейт. Ал башын макул деп ийкейт.

Бөкөтай комузун күүгө келтирип, чертип баштайт. Ойногон кол оңго-солго шилтенет, күү чертилип, аяктагандан кийин, Эркесары «бу күүнүн атын эмне деп атайсыз» дейт. Ошондо Бөкөтай, Бердике абага кайрылып «жаштарга арналган – «Жаштар маршы»³⁸⁷ деп жооп берген экен.

Бир кезде Айманбет, Абдырахман экөбү Ороз комузчуга суроо салат: «Ороз аке сиз макул болсоңуз, Бөкөтайга айтасызбы дагы бир күү чертип берсин». Ороз комузчу Бөкөтайга кайрылат, ал «мейли сиз коноксуз, сиздин күүнү эртең угабыз» деп, макул болот. Ал комузун күүлөп, толгоосун келтирип, черте баштайт. Бир топтон кийин калың эл дуу-дуу калпак-тебетейлерин асманга ыргытып, аны кубатташат. Ошондо Бердике абабыз «алып кел улак» деп бир

386 “Айтым күү” – ушул күндө теле-радиодон “элдик күү” деп берилет. Бул күүнү Эркесары жаздырган, кандайдыр себептер менен “элдик күү” болуп калган

387 “Жаштар маршы” – азыр чертилип жүргөн “Машботой” күүсү

жигитин чаптырат. Улакты мууздап, өпкөсүн алып чапкылайт, «жаман көздөн, суук сөздөн сакта кудай» деп, ырымын келтирет.

Көпчүлүк эл «бул күүнүн аты эмне» деп сурашат. «Сары барпы»³⁸⁸ деген экен. «Мунун тарыхы Бөкөтай чоң атам Аксыдагы Осмонбектин карындашы Күлүм чоң апабызды өзүнө никелеп алганда, Тегене айлында чыгарган сөзү дагы күүнүн баянын Эркесары абам айтканын, мен 1958-жылы өз оозунан уккам» дейт Кыштообай аксакал.

Эркесары абам ошол мезгилде 33 жашта, Бөкөтай чоң атам 37 жашта экен. Бирок ошол жыйындан кийин ооруп калып жакшы болбой, кайтыш болот. Кайран кишинин көп чыгармалары эл оозунда калып, «элдик күүлөргө» айланып кеткен.

Жогоруда Атайды Абдырахман ээрчитип келген дедик. Ошол жыйынга катышпай обочо жүргөн себебин, кийин айтышат. Атайдан «эмне себептен элге аралашкан жоксуң» – деп сурайт. Анда Атай «Бөкөтайдын черткен күүлөрү обочодо көңүл койуп укканым жакшы, үйрөнгөнчө жанына барсам мени сүр басып, көзүнө карай албай койдум» деген экен. Бул сырымды Абдырахманга айткам. Анда Абдырахман Атайдан «анда сен кандайча болуп Бөкөтайдын күүлөрүн үйрөнөсүн» дейт. Анда Атай «үч күн ыр-күү, айтыш болот экен, жыйын аяктап эл тарайт, ошондо сыйлуу коноктор калат. Бердике абамдын сегиз канат боз-үйүнө залкар комузчулар калат, өткөн ата-бабалардан нарк-нуска сөздөн көзү өтүп кеткен комузчу, ырчы-жамакчылардан сөз козгошот, ошондо үйрөнүп алам» дейт.

Бердике аксакалдын боз-үйүндө Ниязалы комузчу менен Эркесарыны күү чертишүүгө үндөшөт. Сен калыс бол деп, Бөкөтайды Бердике аксакал макулдайт. Ниязалы биринчи болуп «Сары барпыны»

³⁸⁸ Ушул күндө “Актамк - көктамк” деп бурмаланган

чертет, күү чертилип бүткөндөн кийин, кезек Эркесарыга келет. Ал ушул эле күүнү кайталап чертет, бир жерин тура эмес, кайрып чертет. Муну байкап турган Бөкөтай Эркесарыга көз ымдап ишарат кылат, ал тили менен келтирип жиберет. Карап тургандар, мунун тура эмес дешет. Эмесе кайра чертсин дейт. Эркесары экинчи черткенде ордуна коюп чертет. Ошондо Бердике аксакал Ниязалыга бир чепкен, бир тай берген экен, таарынба деп.

Эмне себептен Бөкөтайдын күүлөрү Атайдыкы болуп кеткен. Себеби 1939 жылы Москвада Кырызстандын маданият күнүн өткөрөт кезеги менен артистер өнөрлөрүн көрсөтөт. Кезек Атайга келет, ал сахнага чыгарда маданият жетекчиси Эркесарыга кайрылып: «сиз Эрке аке Атайга эч нерсе дебеңиз» дейт, муну да Усенбаев Алымкул коштойт. Москванын алып баруучусу Атай Огонбаев өзүнүн чыгармаларынан күү чертет жана ырдайт деп кабарлайт. Ырас аткарган күүлөр жана ырларды чеберчилик менен аткарат.

Атай күүлөрдү чертип бүтүп, сахнадан тушүп келгенден кийин Эркесары Атайга нааразычылыгын билдирип: «чертип жаткан күүлөрдүн ээси, маркум Бөкөтайдын атын атап койсоң болмок» дейт. Ал унчукпай, басып кетет. Маданият жетекчиси Эркесарыга «сиз, Атайга эмне дединиз» дейт, Эркесары чындыгын айтат. Ошондон баштап экөөсүнүн ортосунда ырк кетип, бири-бирине каршы болуп калышат.

Ошол мезгилде, Саякбай, Карамолдо, Ыбрай, Осмонкул, Чалагыз жана башкалары, жалаң залкарлар күү чертишип бири-бирин сындашып, тамаша куруп отурушат. Бир кезде Эркесарыга кезек келет, «кана Эркесарым – элге дарым» деп Саякбай манасчы айтып калат экен. Эркесары, «силер жаман көрбөсөңөр, маркум Бөкөтай абамдын күүлөрүнөн чертип

берейин» деп, күүлөрүнөн чертет. Акырында өзүнүн «Эрмек күү» деген күүсүн чертип бүтүрөт. Ошондо угуп отургандардын ичинен бирөөсү, аты эсимде жок, «бул күүлөрдү Атай менин күүлөрүм деп жатпайбы?» деген экен. Муну уккан Атай, ошол күнү ооруканага жатып калат. Филармониядагы артистер ич ара Эркесарыны «сиз карып калдыңыз, пенсияга чык-саныз болот» деп, Филармониядан чыгарып, пенсияга узатышкан экен.

Эркесары абамдын айтуусу боюнча, Бөкөтайдын жамакчылык, куудулчулук жактары боюнча асын-оолак кептер бар. Айта берсе, аны Бөкөтай абамдын өз оозунан уккан, бир жүрүп, бир турган Эркесары абамдан башка кишилер биле бербейт экен. Болгону жыйын болуп калса, жыйынга катышкандар гана угуп, үйрөнүп калышчу экен.

Бир жолу Эркесары менен Бөкөтай Калбаны өрдөп кетип бара жатышкан болот. Эркесары Бөкөтайдын кыңылдап ырдап калганын байкап, «эмнени кыңылдап ырдап жатасың» дегенде, Бөкөтай бир көк майсан тегиз жерге атын тушап, «бир ас эс алайлы» деп комузун алып күүлөп, Калба өзөнүн көрүнүшүн жамактап ырдаган экен. Ошондо алды менен бир ас ойлонуп:

«Аалам жалгыз, ай жалгыз,
Шоолананган күн жалгыз.
Санак жеткис сан жылдыз,
Ээн өскөн тал жалгыз.
Ээрчиткен бала болбсо,
Эңкейип баскан чал жалгыз.
Жашынан бала көрбөгөн,
Ырчалган келин ал жалгыз.
Сел жүрүп кетип сай болгон,
Агарып жаткан таш жалгыз», – деп

бир топтон кийин эки жагын каранып «жалгыздык

башка келбесин» деп койгон экен. Эми Калба өзөнүнүн көрүнүшүн сүрөттөп айтканына кезек берейли:

Калбанын ичи какыр сай,
Какыр да болсо малга жай.
Кудайым түк бербептир,
Жашыл арча, карагай.

Калбанын оозу Абелдан
Какырак таштак жер болот.
Чарык-чокой түк түтпөй
Койчулары кор болот.

Терс-Булак, үч-кокту
Тескей-күнгөй мал болду.
Көк жайык жашыл конушка
Көнүлүм толуп токтолду.

Чолок-Булак, Кашка-Суу
Кадырлашып катташуу.
Куда сөөк, дос болуп
Сөз сүлөшүп баарлашуу.

Чолок-Булак, Кайнарды
Конуш алып жайлады.
Чөбү ширин, мал семиз
Айныбады байлары.

Калкагар менен Шоролу
Катуулап согот Бороону.
Кыз - жигиттер ойношуп,
Түк тоотпойт боронду.

Калкагар менен Мүнүшкөр
Уялашат бүркүттөр,
Маалына жетип балапан
Учууларын күтүшөт.

Ак-Булак менен Жер-Коргон
Конуш тандап эл конгон.
Канча мезгил өтсө да,
Кайрылым ар ким ойлонгон.

Ийри клот, Корумду
Ар кимге айтам оюмду.
Шекшенишет кээ бирөө
Кайрылып ар ким ойлонгон.

Айтылуу жайлоо Чоң-Төбөй
Мал киндикти батырган .
Нык семирп бардык мал,
Ээлери карк кылган.

Туюк-Төр менен Ашуу-Төр,
Жайлоо жердин сонуну.
Кыртыштуу кыраа бетеге,
Түк түгөнбөйт береке деп, ырдаган
экен Бөкөтай абабаз.

Келдей уругунун тамгасы менен параллелдер

Таблица №5

№	XI к. (МК)		XIV к. (Р. ад-Д)		XVII к. (Абулгази)		XVIII к. (Яз.оглы)		Саруу	
	1.	Кара-Бөлүк	☐ [^]	Кара-Ивли	☞	Кара-ойли	☞	Кара-Эвлу	⊥	⊥
2.	Игдир	≡	Йигди р	≡	Игдир	~	Игдир	≡	⊥	Келдей
3.	Ала-Йунд-луг	≡	Ала-Йунтл ы	⊥	Ала-йонтл ы	⊥	Алайу ндлу	⊥	⊥	Келдей
4.	Бечене к	☞	Бичене	☞	Бечене	∧	Бичене	↑	⊥	Келдей
5.	Чепни	☞	Чепни	☞	Чепни	☞	Чепни	⊥	⊥	Келдей

Таблица №6

Тамганы н мааниси	Орхон-Енисей тамгалары	Келдей уругунун тамгасы	
и	⊥	⊥	келдей
к	⊥	⊥	кыркуул
ң ²	⊥	⊥	келдей
ң ²	☞	⊥	келдей
п	⊥	⊥	келдей
р ¹	☞	⊥	келдей
т ²	⊥	⊥	кыркуул
ч	∧	⊥	келдей
ч	∧	⊥	келдей

Таблица №7

№	Башкыр		Келдей	
	урук	тамга	тамга	
5.	байулы-бурзян	┐	┐	келдей
8.	сары-кыпчак	┐	┐	келдей
1.	кузгун-катай	┐	┐	келдей
	идел-катай	┐	┐	келдей
	ялан-катай	┐	┐	келдей
	мелекес-кубоу	┐	┐	келдей
	<i>Төмөнкүбел</i>			
	<i>башкырлар</i>			
	камбар	┐	┐	келдей
	идел-елан	┐	┐	келдей
	кыр-канлы	┐	┐	келдей
	<i>Түндүк башкырлар</i>			
11.	уран	┐	┐	келдей
№	Казак		Келдей	
I.	<i>Кичи Жүз</i>	тамга	тамга	
1.	жагалбайлы	┐	┐	келдей
2.	джуи	┐	┐	келдей
№	Каракалпак		Келдей	
	урук	тамга	тамга	
1.	кара моюн	┐	┐	келдей
№	Локай		Келдей	
	урук	тамга	тамга	
1.	төрөканбай	┐	┐	келдей
№	Туркмен		Келдей	
	урук	тамга	тамга	
1.	бехелке (ём.)	┐	┐	келдей
2.	салак (ём.)	┐	┐	келдей
3.	отургыч (сар.)	┐	┐	келдей
4.	тилки (теке)	┐	┐	келдей
№	Тува		Келдей	
	сөөк	тамга	тамга	
1.	алага	┐	┐	келдей
2.	тува	┐	┐	келдей
№	Ногой		Келдей	
I.	<i>Жанибеков А.</i> <i>Ш. боюнча</i> <i>тамгалар</i>	тамга	тамга	
13	сарай	┐	┐	келдей
18	конгыр	┐	┐	келдей
24	тоймас	┐	┐	келдей

II.	<i>Кумдук</i>			
	<i>ногойлор</i>			
8	?, Сабанчиев	➤	┐	келдей
9	?, Ажисламов	┐	┐	келдей
12	?, Темешев	┐	┐	келдей
13	?, Юсупов	┐	┐	келдей
16	найман, Адисов	┐	┐	келдей
17	найман, Ахмеджанов	┐	┐	келдей
29	?	人	┐	келдей
35	?	┐	┐	келдей
III.	<i>Кубандык</i>			
	<i>ногойлор</i>			
2	канглы, Канглиев	┐	┐	келдей
25	найман, Найманов	┐	┐	келдей
34	Суяндук	┐	┐	келдей
40	толемис, Тулемисов	┐	┐	келдей
66	акай, Акаев	┐	┐	келдей
70	бодрак, Бодраков	λ	┐	келдей
106	?	┐	┐	келдей
111	оьтемис, Утемисов	┐	┐	келдей
128	Мижев	⋖	┐	келдей
130	Исунов	┐	┐	келдей

№	Кыргыз уруулары	Келдей		
		тамга	тамга	
	Адигине	⊕	┐	келдей
	Бугу	┐	┐	келдей
	Саяк	┐	┐	келдей
	Черик	≡	┐	келдей
	Бостон	┐	┐	келдей
	Басыз	┐	┐	келдей
	Кытай (Кугай)	┐┐	┐	келдей

Келдей уругунун жашаган жерлери

Таблица №8

№	Келдей урук бөлүкчөлөрү	Жашаган жери	Түтүндүн саны
Жалал-Абат облусу, Аксы району			
1.	Келдей (Тампагар)	Ак-Жол айылы	270
2.	Келдей (Сары)	Ак-Суу (Ак-Сай) айылы	55
3.	Келдей (Караборчо)	Жаңы-Жол айылы	10
4.	Келдей (Тампагар)	Жолборсту айылы	12
5.	Келдей (Сары)	Кум айылы	12
6.	Келдей (Кодол, Көчүм)	Күрп айылы	20
7.	Келдей (Караборчо, Көчүм)	Кызыл-Бейит айылы	7
8.	Келдей (Болотой)	Кызыл-Туу айылы	8
9.	Келдей (Кодол)	Разан-Сай айылы	30
10.	Келдей (Тампагар)	Сөгөт айылы	5
11.	Келдей (Көчүм, Караборчо)	Тегене айылы	250
12.	Келдей	үч-Коргон айылы	300
13.	Келдей (Тампагар)	Шаа-Тыт айылы	7
14.	Келдей	Коргон-Төбө айылы	15
Жалал-Абат облусу, Ноокен району			
14.	Келдей (Бешим)	Кочкор-Ата шаарчасы	70
15.	Келдей	Кыпчак-Талаа	12
16.	Келдей	Масы айылы	6
17.	Келдей	Ынтымак айылы	40
18.	Келдей	Сакалды	5
Таш-Көмүр шаар башкармасы			
19.	Келдей	Таш-Көмүр шаары	300
20.	Келдей	Шамалдуу-Сай шаарчасы	40
21.	Келдей (Сары)	Кызыл-Жар-12 шаарчасы	10
Кара-Көл шаар башкармасы			
22.	Келдей (Караборчо)	Кара-Көл шаары	20
23.	Келдей (Караборчо)	Жазы-Кечүү айылы	50

24.	Жалал-Абат облусу, Токтогул району		
25.	Келдей	Ак-Тектир	10
26.	Келдей	Чоң-Арык	70
	Жалал-Абат облусу, Чаткал району		
	Келдей (Тампагар)	Терек-Сай шаарчасы	7
	Талас облусу, Талас району		
27.	Келдей (Тампагар)	Калба айылы	200
		Бардыгы:	1 841

КЕЛДЕЙ УРУГУНУН ГЕНЕАЛОГИЯСЫ

Келдейбайдын беш аялы болгон:

1. Толуке байбичесинен тарагандарды «Тампагар» (Данбагар) уругу дешет, булар Ак-Жол, Калба, Кызыл-Бейит, Жазы-Кечүү, Чоң-Арык айылдарында, Таш-Көмүр, Кара-Көл шаарларында турушат.

2. Жибек, андан Тегене айылындагы «Көчүм» уругу тарайт.

3. Зулайка (Солойко), бул аялынан Разан-Сай айылындагы «Кодол» уругу тарайт.

4. Жаркынай, андан Тегене айылындагы «Шаек» уругу тарайт.

5. Каныш, бул аялынан Ак-Суу, Кызыл-Жар жана Коммунизм (Кочкор-Ата) айылдарындагы келдейлер тарашат.

I. Келдейбайдын Толуке байбичесинен тарагандар

Төмөндөгү келдей уругунун таралышын Музуралиев Акчеке, Мырзаев Ороз, Мырзаев Каалы, Батырбеков Жаныбек, Нурманбетов Жаналы, Акчекеев Бакай, Казыбай уулу Кабылбектердин айтуусу боюнча келтирилди.

Келдейдин Толуке байбичесинен **Маматкул, Рыскул, Жапаркул, Райымкул, Акматкул** деген беш бала. Аталган балдардан тарагандарды Тампагар (Данбагар) уругу деп да айтышат. Булар негизинен *Жалал-Абат областынын Аксы районунун Ак-Жол, Кызыл-Жар жана Талас областынын Калба айылдарында* турушат.

1. Маматкул

Маматкулдан – Наскул, Кожо, Жалпак (Жапаркул).

Жалпактан – Токтук, Саткын.

Токтуктан – 1.Мамелдей, 2.Карагул, 3.Эралы, 4.Тыналы, 5.Жуманалы, 6.Шербалы, 7.Көкө, 8.Курманалы, 9.Турдубай – буларды *Токтуктун тогуз уулу* дешет.

Мамелдейден – Конуш, андан Кудайкул, Балтабай. Балтабайдан бала жок.

Кудайкулдан – Борош, Найманбай.

Бороштон – Ниязалы³⁸⁹, Мүзүралы, Орозалы, Жунузалы, Султаналы. Орозалы менен Султаналыдан бала калган эмес.

Ниязалыдан – Батыркул, Атакул. Батыркулдан – Анарбек, Таштанбек. Анарбектен – Кудайкул, андан Ыман, Темирлан. Таштанбектен – Эркинбек, Панарбек. Эркинбектин биринчи аялынан Эсен, экинчи аялынан Элнур. Панарбектен – Бактыяр, Данияр, Элдияр, Кыял, Нурболот.

Атакулдан бала жок.

Мүзүралыдан – Акчеке, Алманбет. Акчекеден – Токторбек, Жанышбек, Байысбек, Бакай. Токторбектен – Максатбек, Мунарбек. Максатбектен – Толкун. Мунарбектен – Байастан. Жанышбектен – Замирбек, Тынарбек, Бекболсун, Кубанычбек. Байысбектен – Айты. Бакайдан – Ормон.

Алманбеттен бала калбаган.

Жунузалыдан – Батырбек, Сатыбалды. Батырбектен – Жумагул, Көкөн. Жумагулдан – Кутман, Жыргалбек, Абжалбек, Нурланбек.

³⁸⁹ Ниязалы Борош уулу, атактуу комузчу, ырчы жана куудул. 1941-жылы дүйнөдөн кайткан, Аксы районунун Коргон-Дөбө айылындагы Ак-Терек мазарына коюлган.

Кутмандан – Мирлан, Руслан. Көкөндөн – Бектен. Сатыбалдыдан – Рыскул, андан Улан.

Найманбайдан – Досманбет, андан Кадыркул, Надырбек. Кадыркулдан бала жок. Надырбектен – Ыманбек, андан Данияр, Эдияр, Бактыяр.

Карагулдан – Байтүгөл, андан Ыманкул, Осмон, Ысман. Ыманкулдан – Анарбай, андан Азыран, Токой. Азырандан – Акылбек, Жыргалбек, Жылдызбек. Акылбектен – Алмаз, Адыл. Жыргалбектен – Бектур. Жылдызбектен – Амантур. Токойдон – Сали, Сакы, Замир. Салиден – Талант.

Эралыдан – Аваз (Мундузбай), андан Калыбай. Калыбайдан – Аалы, Садырбек. Аалыдан – Тажибай, анын балдары *өзбекстанда* турушат. Садырбектен – Шайдылда, Абдырасул, Абиш, Медетбек, Абасбек. Абиш менен Абасбектен бала жок. Шайдылдан – Анарбек, Каныбек. Анарбектен – Орозалы, Нарбай, Алтынбек. Орозалыдан – Нурдөөлөт, Бекболот. Нарбайдан – Беккул, Алинур, Нурсултан. Каныбектен – Замирбек. Замирбектен – Максат, Урмат. Абдырасулдан – Сулайман, Сарынжи. Сулаймандан – Таштанбек, Темирбек, Садырбек. Медеттен – Тумарбек, Муралалы, Алмаз. Тумарбектен – Кубанычбек, Айдарбек. Мураталыдан – Султамурат. Булар *Чаткал районун Терек-Сай кичи-шаарчасында* турушат.

Тыналыдан – Темирбай, андан Медет. Медеттен – Абдымамбет, Абдымамыш, Абдыкадыр, Айбек, Жапар, Нурбек. Абдыкадырдан – Мирал.

Жуманалыдан – Тажибай, Турдумамбет, алар согушта курман болушкан.

Шербалыдан – Мамаке, ал согуштан кайтпаган.

Көкөдөн – Сатканкул, андан Абдыразак, Жүзүпбай. Жүзүпбайдан – Анарбай, Боронбай. Анарбайдан – Улан, Кудайберди. Боронбайдан – Таалай, Марат, Азамат, Самат. Таалайдан – Байэл.

Курманалыдан бала калбаган.

Турдубайдан – Бабатай, андан бала калбаган.

Саткындан – Сартбай, Саяк.

Сартбайдан – Койчукул, Үркүнбай, Кулмырза.

Койчукулдан бала жок.

Үркүнбайдан – Дөөлөтбай, Төкөналы, Койчуман, Ызакан, Мырзакан. Койчуман, Ызакан, Мырзакан-дардан эркек бала жок. Дөөлөтбайдан – Чотур, Төлөгөн, Аскаралы. Чотурдан – Талантбек, Болотбек, Эмилбек, Кенжебек. Талантбектен – Кудрет, Азамат, Беки. Болотбектен – Курсантбек, Куткелди. Эмилбектен – Мелис. Аскаралыдан – Анаралы, Урмат. Анаралыдан – Нуралы, Бопо. Төлөгөңдөн – Сагынбек, Самарбек, Төлөбек. Сагынбектен – Тилек, Кочкорбай.

Кулмырзадан – Жээнбек, Рыскулбек. Жээнбектен – Калманбет, Калыбек. Калманбеттен – Сатымбай, Бейшеналы, Алимбай, Кадырбай, Салибай. Сатымбайдан – Мээрбек, Жекшенбек, Алтынбек. Мээрбектен – Нурмухаммед. Жекшенбектен – Алиислам. Бейшеналыдан – Бердалы, Кубаталы, Мураталы. Алимбайдан – Абдымамбет. Салибайдан – Эмиршам, Эрадил, Жумадил. Рыскулбектен – Калдыбай, андан Кубанычбек, Чолпонбек. Кубанычбектен – Жылдызбек, Умарбек, Мунарбек, Адаш. Чолпонбектен – Ислам, Ыманбек.

Саяктан – Сатылган, Сатыбек.

Сатылгандан – Орунбай, андан Жуманазар, Азыранкул. Жуманазардан – Сагынбек. Азыранкулдан – Анаркул, ал согушта курман болгон.

Жогоруда аталгандарды *Жалпактын тобу* дешет.

Кожо

Кожодон – *Байкубат, Байдөбөт, Рыскул, Жоокачты.* Байкубаттан бала жок.

Байдөбөттөн – Сарманбет (Итемген), Балапан, Аккозу.

Сарманбет тобу

Сарманбеттен (Итемген) – Болот, Бокой.

Бокойдон – үмөт, андан – Акназар.

Акназар – Жанболот, Бекбай.

Жанболоттон – Суран, Шер. Сурандан – Миңбай, Атанай, Ботобай. Шерден – Аманалы, Маматалы, Назаралы, Орозалы, Жуманалы.

Орозалыдан – Аваз, андан Абдыбайиз, Алхай, Жалил, Абыш.

Назаралыдан – Кара, Кумаш. Карадан – Мырзаке, Мурадилла, Кутманалы, Шатманалы, Султаналы. Мырзакеден – Нуралы, Шералы, Муса. Мурадилладан – Бейшен, Нурбек, Жусуп. Кутманалыдан – Бектеналы, Бектемир, Ымамалик. Шатманалыдан – Ислам, Ысак. Султаналыдан – Саламат, Ажыбек.

Жуманалыдан – Муза, Добулбек. Музадан – Өмөраалы, андан Нурбек, Улукбек, Толкунбек, Илимбек. Нурбектен – Эржан. Добулбектен – Кемелбек, Мейманбек, Ыманбек, Мунарбек, Жылдызбек, Алмазбек. Кемелбектен – Айдарбек, Мирлан, Алтынбек, Тынчтыкбек. Айдарбектен – Эрлан, Руслан, Бексултан. Алтынбектен – Азиз, Аскат, Чынгыз. Мейманбектен – Закир, Марат, Максат. Ыманбектен – Бакыт. Мунарбектен – Элзар. Жылдызбектен – Темирлан. Алмазбектен – Акылбек.

Бекбайдан – Бердибек, андан Шакулу, Ызакул, Субан, Акназар, Ажыгелди, Кожогелди. Булардын ичинен жалгыз гана Акназардан тукум уланган.

Акназардан – Аалы, Кубаныч. Аалыдан – Куштарбек, Султанбек, Акылбек, Алманбет, Нурбек. Куштарбектен – Исламбек, Кумарбек. Исламбектен – Айген. Кумарбектен – Нурген. Султанбектен – Азамат, Марсел. Нурбектен – Кожогелди, Төрөгелди, Акназар. Кубанычтан бала жок.

Болоттон – *Болотой, Каным.*

Болотойдон – Мамбет, андан – *Токтоназар, Баймырза, Чалдабек, Чонгатар, Рыскул, Байкул.*

Токтоназардан – өмүралы, Аттокур, Алимбек.

Аттокур – Тотоналы, Токтогул, Токтобай.

Тотоналыдан – Алишер, Дөөлөталы, Шералы, Эралы, Бегалы. Алишерден – Калыбай, Үзөналы, Абдыкайым. Калыбайдан – Данияр, Бактияр, Асылбек. Үзөналыдан бала жок. Абдыкайымдан – Курсант, Байаман. Шералы менен Эралыдан бала жок. Бегалыдан – Урмат, Канат, Жеңиш, Эсеналы (Дуулат), Самат. Урматтан – Касымбек, Нуркадыр, Дастан. Канаттан – Уларбек. Жеңиштен – Абай. Эсеналыдан – Оросбек. Саматтан – Эралы. Дөөлөталыдан бала жок.

Токтобайдан – Алтымыш, андан Илияз, Мелис, Данияр.

Алимбектен – Эрсары, Кенжебай, Молдоке, Бегали.

Кенжебайдан – Нуркул, Тууганбай, Темирбек. Темирбектен бала жок. Нуркулдан – Сонунбек, Нурмухаммед, Сапарбек, Нурланбек, Эркинбек. Сонунбектен – Бакытбек. Нурмухаммедден – Исламбек. Сапарбектен – Азиз, Жылдызбек, Азрет.

Нурланбектен – Мээрбек. Эркинбектен – Азамат.
Тууганбайдан – Аскарбек, андан Эмирлан, Акназар.
Молдокеден – Кутманалы, Шатманалы, Үзеналы.

Баймырзадан – Токтомат, Турдалы, Бердалы.

Турдалыдан – Сади, андан Эргешбай, Эргешбайдан – Жаки, Самидин, Салибай, Жээналы, Ыманалы, Нуралы, Токторалы.

Бердалыдан – Иса, Кадыралы, Теке, Кочкор, Жуманаш (Бука), Жусупбек (Кулжабай), Жолборс.

Исадан – Кенжебай.

Кадыралыдан – Мырзакмат, Кожоакмат, Сүйүналы. Сүйүналыдан – Турсун, Асылбек. Асылбектен – Темирлан, андан Сүйүналы. Мырзакматтан эркек бала жок.

Текеден – Дербиш, Темирбек. Дербиштен – Жапар, Медер, Абил. Темирбектен – Абыл.

Жуманаштан (Бука) – Кубатбек, Кыпчак. Кубатбектен – Тууганбай.

Жусупбектен (Кулжабай) – Үмөткул, Кудайберди. Үмөткулдан – Бегалы, Наркул, Алымкул, Кыдыркул, Жаныбек. Бегалыдан – Таалай, Марат. Наркулдан – Курсант. Алымкулдан – Кубаныч, Каныбек. Кадыркулдан – Эсенбек, Эрмек, Арсен. Жаныбектен – Исхак. Кудайбердиден – Шеркул, Апсамат, Бороонбай, Бакытбек, Замирбек. Шеркулдан – Азамат, Аскат. Апсаматтан – Элзар, Улук, Бекмамат, Нурмамат, Нурсултан, Нуркамил. Бороонбайдан – Нургазы, Темирлан. Бакытбектен – Арген, Даниэл. Замирбектен – Марлен, Нурэл.

Жолборстан – Керимбек, Раимбек. Раимбектен эркек бала жок. Керимбектен – Акматбек, Мазен, Жорон, Адил, Самидин, Нурбек. Акматбектен – Энербек. Мазенден – Раимбек. Жорондон – Илияз, Азамат. Адилден – Эрик, Заир, Замир. Нурбектен – Бектур.

Байкулдан – Атабай, Бирчукур, Азан, Жумагул.

Жумагулдан – Мамырбай. Мамырбайдан – Сатыкул, андан Абдыкерим, Сейиткерим, Маматкерим, Абылкасым, Нургазы. Абдыкеримден – Таалай, Бакыт. Сейиткеримден – Самат. Маматкеримден – Нуралы, Байаман, Кутман. Абылкасымдан – Жалын. Нургазыдан – Билал, Байэл.

Канымдан – Жанай, Каратай, Кангелди.

Жанайдан – Шералы, Жамгырчы, Сатымбай. Шералы менен Сатымбайдан бала калбаган. Жамгырчыдан – Тууганбай, Токтобай, Камчыбек. Камчыбектен – Сагынбек, Самарбек, Сонунбек, Максатбек, Абдыжапар.

Каратайдан – Мүзүралы, Кадыралы. Мүзүралыдан – Жусупбек, андан Нарбай, Мырзабек. Нарбайдан – Тажибай. Кадыралыдан – Кошмок, Кошой, Кожалы.

Кангелдиден – Сатканкул. Сатканкулдан – Батиш, андан Болотбек, Муратбек, Мамытбек, Малабек, Шабданбек, Бакытбек, Топчубек. Болотбектен – Алмазбек, Алтынбек, Эркинбек. Эркинбектен – Эржан. Муратбектен – Таризэл, Байзак. Мамытбектен – Канай, Таалай, Майрамбек. Малабектен – Заман, Бабыр. Шабданбектен – Улукбек. Бакытбектен – Бекжан, Байаман, Нурдан, Жоокер, Нуразиз. Топчубектен – Кылыч, Абдыбали, Нурали, Заирбек.

Балапан тобу

Балапандан – Саты, Сатыбалды.

Сатыдан – Чыныке, анын биринчи аялынан Анарбай, Кыдыр, экинчи аялынан Боркош, Төлөбек, Бөкөн, өмүр, Карадубана. Карадубанадан бала жок.

Анарбайдан – Жүндүбай, Жусупбай, Жусупбек, Аккулу.

Жүндүбайдан – Мамыр, андан Туратбек, Болотбек, Келсинбек, Кубанычбек, Алмазбек. Туратбектен – Урматбек, Бакберген. Болотбектен – Алтынбек, Заирбек. Келсинбектен – Руслан, Мирлан, Эрлан, Уран. Кубанычбектен бала калбаган. Алмазбектен – Улукбек.

Жусупбайдан – Ооган, Молдобек. Оогандан бала жок. Молдобектен – Майсалбек.

Жусупбектен бала жок.

Аккулудан – Сагынбек, Нармырза. Сагынбектен – Суран, Серик. Сурандан – Байаман, Байэл. Нармырзадан – Сүйүн, Кутман, Кубан, Курсант.

Кыдырдан – Курмушу, Рыскул. Курмушудан – Белек, андан Тагай, Абдырасул (Акин). Тагайдан – Нурлан, Таалай, Бакыт, Оңолбек. Рыскулдан – Нуркадыр, Абдыкалык. Булар *Шамалдуу-Сай шаарчасында* турушат.

Боркоштон – Бугубай, андан Жалгашбек (Алимжан), Баймашбек (Мамай), Ыманкул, Үсөн, Урмат, Талант, Ибрагим, Нуржигит. Жалгашбектен – Бакыт, Уларбек, Мээрбек, Мелисбек. Баймашбектен – Нурсултан. Ыманкулдан – Бексултан. Үсөндөн – Мурас. Урматтан – Улан. Таланттан – Кансултан, Досалы. Ибрагимден – Эрлан, Мирлан. Нуржигиттен – Байастан, Атай.

Төлөбектен – Арзы, андан Сагыналы, Асан, Бейшен. Асандан – Мирлан, Мелис, Нурлан.

Бөкөндөн – Карамырза, андан бала жок.

Өмүрдөн – Аман, Эсен. Амандан – Абдибайыз, Абдезбек, Алмазбек, Тилек, Муктарбек, Тынчтыкбек. Тилектен – Толкунбек, Өмүрбек.

Сатыбалдыдан – Эшкожо, Бердикожо.

Эшкожодон – Мусулманкул, Багышбай, Көкө, Токо, Торко.

Мусулманкулдан – Жолдош.

Жолдоштон – Абдылда³⁹⁰, Алишер, Ашыралы, Жакыпбек, Асилбек. Алишер менен Асилбек жаш кезинде эле каза болуп калышкан.

Ашыралыдан – Панарбек, Асан, Үсөн.

Панарбектен – Самат, Замир.

Асандан – Асим (Дастан), Абдырахман, Жоомарт.

Үсөндөн – Байдөөлөт.

Жакыпбектен – Нурбек³⁹¹, Алимжан, Мелс (Асан), Эрнс (Үсөн).

Нурбектен – Омар.

Алимжандан – Темирлан.

Асандан – Эрбол.

Эрнстен – Милан.

Багышбайдан – Курманалы, андан Мырзатай, Үсөнкул.

Мырзатайдан – Султанмурат, Туралы.

Султанмураттан – Акматбек, Акылбек, Адылбек, Максат.

Акматбектен – Төлөгөн, Таалай. Төлөгөндөн – Бексултан, Байжан. Таалайдан – Сыймык, Исхак.

Акылбектен – Теңгиз, Байастан, Султан, Амантур. Теңгиз – Бекбол, Байэл.

Адылбектен – Кумар, Гапар, Данияр, Элдияр, Айдар.

Максаттан – Аскат, Чынтемир, Бектемир, Бекзат. Аскаттан – Рыскелди.

Туралыдан – Нурманбет, Алманбет, Курманбек, Нурдинбек. Нурманбеттен – Медер. Алманбеттен – Ыман, Кутман. Нурдинбектен – Ноорозбек, Кадырбек, Келдей, Элмирбек.

³⁹⁰ Абдылда Жолдошев (1915–1952-жж.) – акын, жазуучу. 1937-жылы “Толкундар учкуну” аттуу ырлар жыйнагы жарык көргөн

³⁹¹ Нурбек Туран (Жолдошев) китептин автору

Көкөдөн – Бакен, андан Аскарбек. Аскарбектен – Анаралы, Кубаныч, Бактыбек, Мыктыбек.

Токодон – Төрөкул, андан Саамайбек, Козубек, Батырбек, Сопубек. Саамайбек менен Козубек бала калбаган. Батырбектен – Соорбек, Көлбай. Соорбек согуштан кайтпай калган. Көлбайдан – Бакытбек, Токтосун, Оңолбек, Жыргалбек. Токтосундан – Байэл. Сопубектен (Сопон) – Керимбай, андан бала жок.

Торкодон бала жок.

Бердикожодон – Жанболот, андан Бекбай, Алибек, Сүйүмбай, Ниязбек, Таштанбек, Жанай, Жантай.

Алибектен – Назан³⁹², согушта курман болгон.

Сүйүмбайдан – Кубаталы, согуштан кайтпаган.

Ниязбектен – Сыдык, Кыдык (Маша).

Сыдыктан – Батырбек, андан Шыйкынбай, Эргеш.

Шыйкынбайдан – Добулбек, Жумабек, Көчүмкул (Көчөр).

Добулбектен – Тилек, Руслан.

Эргештен – Азилбек (Дадабай), Мыктыбек, Жаныбек, Жанатбек. Мыктыбектен – Сыймык. Жаныбектен – Болсунбек, Азамат, Сулайманбек, Орозбек. Жанатбектен – Эмирхан.

Кыдыктан (Маша) – Дооранбек (Добуш), Мадалбек (Маден).

Добуштан – Өскүлөңбек (Өкүлай), Султан, Касымалы.

Өскүлөңбектин – Замирбек, Дайырбек. Замирбектин – биринчи аялынан Абдулазиз, экинчи аялынан Нурислан (Урмат), Ниязбек.

Султандан – Алимбай, Азилбай, Надырбай, Майрамбек.

³⁹² Алибеков Назар (Назан) – согушка чейин НКВДда Кетмен-Төбө (Токтогул) районунда полковник наамында иштеген, 1943-жылы согушта мекен үчүн курман болгон

Касымалыдан – Эрнис (Ысмайыл), Ислам (Топпи), Ынакбек, алар *Үч-Коргон айылында* турушат.

Маденден – Турсунбек, Дурусбек, Бақытбек, Байызбек, Жанышбек, Наарбек, Айбек. Турсунбектен – Нуртилек, андан Ариет, Дастан. Дурусбектен – Зарлык. Бақытбектен – Тынчтык, Ынтымак, Ыманберди. Байызбектен – Жылдыз. Жанышбектен – Залкарбек, Нурбек. Наарбектен – Насырбек, Талантбек. Айбектен – Адилет, Элдос, Майрамбек. Маденден тарагандар *Таш-Көмүр шаарында* жашашат.

Таштанбек, Жанай, Жантайдан эркек бала калбаган.

Аккозу тобу

Аккозудан – *Сейит, Байит, Токторбай.*

Сейиттен – Кудайберген, Байгелди.

Кудайбергенден – Мамбеткул, Сатыкей, Мамасалы. Байгелдиден – Сатылган, андан Төрөкул, Сартмырза.

Төрөкулдан – Алыбай, Арстанбек, Кенжетай.

Алыбайдан – Сатыкул, андан Аалы, Алишер, Кулушер.

Аалыдан – Замир, Улан, Нурбек, Кыялбек. Замирден – Улук. Уландан – Узарбек, Умар. Нурбектен – Мирбек, Майрамбек.

Алишерден – Максат, Бекзат, Бекболот.

Кулушерден – Бекболсун, Бектурсун.

Алыбайдан тарагандар *Талас облусунун, Талас районуна караштуу Калба айылында* турушат.

Арстанбектен – үмөталы, Тойалы, Мамен.

Кенжетайдан – Аскарбек, Аскаралы, Базаралы.

Сартмырзадан – Анаркул, Кадыр, Надыр, Самаган.

Кадырдан – Асылбек, Эмилбек, Абжалбек, Атамбек, Бакытбек.

Надырдан – Кичибек, Ынтымак, Сейдакмат.

Самагандан – Рахман, Байыш, Жеңиш, Жаныш.

Байиттен – Назарбек, андан Эшимбек.

Эшимбектен – Калназар, Орозбай.

Калназардан – Калмырза, андан Сүйдүмбек, Канжарбек.

Сүйдүмбектен – Азамат, Аскат.

Канжарбектен – Бекназар.

Орозбайдан – Медет, андан Тагаймырза, Нарын, Нурдин, Жапар. Тагаймырзадан – Курсант, Улан, Айжигит, Бактияр.

Токторбайдан – Токтомуш.

Токтомуштан – Айдараалы, Жаңыбай, Жаманкул.

Айдараалыдан – Чонор, Досой. Чонордон – Жуманазар, Жолдош. Жуманазардан бала жок. Жолдоштон – Дайыр, Аркаш, өскөн. Дайырдан – Өмүш, Нурик, Нурсултан.

Жаңыбайдан – Станбек, андан Исабек, Таштан. Исабектен – Курманбек, Темирбек, Артыкбай, Зулумбек, Ооганбек. Курманбектен – Кубанычбек, Уралбек, Бакытбек. Кубанычбектен – Азамат. Уралбектен – Нурдан, Бекназар, Эрназар. Темирбектен – Ырысбек, Мыктыбек. Ырысбектен – Булут. Мыктыбектен – Бекжигит, Бексултан. Артыкбайдан – Клим, Улан, Алмаз. Климден – Эрен. Зулумбектен – Гүлжигит, Нуржигит. Гүлжигиттен – Адилет, Ариет. Нуржигиттен – Нурэл. Ооганбектен – Мирлан, Нурлан. Мирландан – Ислам. Таштандан – Кубатбек, Тилекберди.

Жаманкулдан – Сагыналы, андан Өскөнбай, Үзөнбай, Садыр, Батыр. Аккозунун Байит, Сейит, Токторбай деген уулдарынан тарагандар *Жалал-Абат*

облусунун Аксы районуна караштуу Ак-Жол айыл округунун Ак-Жол айылында турушат.

Рыскул тобу

Рыскулдан – *Беки, Саты, Сарымсак* (Нияз).

Бекиден – Сарыбай, андан Ороз, Үзеке, Мамаш.

Ороздон – Нуралы, андан Сманалы, Жуматай, Калматай.

Сманалыдан – Кадыркул, Алымкул. *Кадыркулдан* – Азизбек, Калысбек. *Алымкулдан* – Улукбек, Жеңишбек.

Жуматайдан – Максат, андан Тилек.

Калматайдан – Калмамат (Какан), андан Жоомарт, Кутман.

Ороздон тарагандар Аксы районунун, Ак-Жол айыл округуна караштуу Кичи-Ак-Жол айылында турушат.

Үзекеден – Жолдошалы, Сейиткул.

Жолдошалыдан – Манас, Намаз.

Манастан – Эдилбек, Адилбек.

Намаздан – Шамшарбек, Асылбек, Марат, Самат.

Сейиткулдан – Өмөр, Асыл кабир.

Өмөрдөн – Талантбек, Эсенбек. *Талантбектен* – Байаман, Байэл. *Эсенбектен* – Эмирхан.

Асыл кабирден – Эрмек, Шеримбек, Жолборсбек, Эгенбек.

Мамаштан – Мурат, андан Соорон. *Соорондон* – Кимсан, Кимбилет.

Кимсандан – Бекболсун, Дастан.

Кимбилеттен – Нуржигит, Гулжигит, Бактилек.

Үзеке менен Мамаштан тарагандар Аксы районунун, Ак-Жол айыл округуна караштуу Жолборсту айылында турушат.

Сатыдан – Эгемберди, Эшмат.
Эгембердиден – Мундузбай, андан Кожобек,
Ботобай.

Кожобектен – Кеңешбек, Рысбек, Бакай, Максат,
Эсен. Кеңешбектен – Уран, Данияр. Рысбектен –
Нурлан. Бакайдан – Рустам, Чынгыз. Максаттан –
Кудайберди. Ботобайдан – Алимбек, андан Дурусбек
(Малай), Чолпонбек, Оморбек, Айдарбек, Султанбек.
Дурусбектен – Чынгыз, Расул, Байтур. Чолпонбектен
– Эрмек, Мелис, Калыс. Оморбектен – Шамшарбек,
Абдыкаар. Айдарбектен – Самат, Байат.
Султанбектен – Сырттанбек, Сыныбек, Бекарстан,
Нурдөөлөт, Сүймөнкул.

Эшматтан – Токтоназар, андан Анатай, Кулатай.
Анатайдан – Адашбек, Советбек, Алтынбек,
Алмазбек, Тынчтыкбек, Жылдызбек. Кулатайдан –
Бекмурат, Келсинбек, Максатбек, Куштарбек,
Нурдинбек, Тынарбек, Нургазы.

*Сатыдан тарагандар Аксы районунун, Ак-Жол
айыл округуна караштуу Кичи-Ак-Жол айылында
турушат.*

*Сарымсактан*³⁹³ – Карача (Карабай), Сарытай
(Сарыбай).

Карачадан – Каратемир, Базарбай.

Каратемирден – Эрбото, андан Бекбоо. Бекбоодон –
Шербек, андан Эшимбек (Жетимбек) калпа, мындан
эркек бала калбаган.

Базарбайдан – Миңбай, андан Базылбек.
Базылбектен – Орозунбек, андан Уланбек, Нуразил,

³⁹³ Санжырачы Казыбаев Кабылбек атасы Казыбайдан жазып алган санжыра боюнча Сарымсактан – Сарытай, Карача, Рыскелди, Эсен деген төрт бала. Биз Кыргыз улуттук академиясында сакталып турган, 1927 жылы Үмөт Молдо жазып, калтырып кеткен санжыра боюнча бердик. Мында Сарытай – Сарыбай, Карача – Карабай деп берилген.

Нурланбек. Уландан – Таалайбек, Нурислам.
Нуразилден – Максат.

Сарытайдан – Бөлөкбай, Ботура.

Бөлөкбайдан – Тургунбай, андан – Казыбай,
Калыбай.

Казыбайдан – Кабылбек, андан Ажибек, Нурбек,
Карабек, Нурдин. Ажыбектен – Ырыскелди.
Нурбектен – Жанарбек, Жанболот. Карабектен –
Абдыкерим, Адахан.

Ботурадан – Эсен, Рыскелди.

Эсенден – Дайырбек, Байкабыл.

Дайырбектен – Шералы, андан Турсунбек, андан
бала калган эмес.

Байкабылдан – Бердалы, Мамаке, Жээналы.
Бердалыдан бала жок.

Мамакеден – Сейдималы, Шаршеналы, Касымалы,
Сейиталы. Сейдималы, Шаршеналы жана
Сейиталыдан бала калбаган.

Касымалыдан – Шайлообек, Жайлообай,
Кенжебек.

Шайлообектен – Алмаз, Султан. Султандан –
Камбар, Акбар.

Жайлообайдан – Улан, Уран. Уландан –
Кожоакмет, Сүймөнкул, Нурэл.

Кенжебектен – Болсунбек, Бектур. Болсунбектен –
Даниэл.

Жээналыдан – Мамыралы, Айталы, Жумалы,
Жекшеналы, Жуманалы (Бечел). Айталы,
Жекшеналы жана Жумалыдан бала калган эмес.

Мамыралыдан – Найзабек, андан да бала жок.

Жуманалыдан (Бечел) – Улукбек, Надырбек,
Кадырбек, Рысбек, Кылычбек (Рыскул), Турусбек
(Мекин).

Улукбектен – Чолпон, Марс.

Надырбектен – Нур, Данияр, Куткелди. Нурдан –
Өмүр, Эмир, Амир. Даниярдан – Сайид.

Кадырбектен – Адилет, Аман.

Рысбектен – Заирбек, Дайырбек, Айтбек.

Кылычбек (Рыскул) – Акимжан, Бектур.

Турусбектен (Мекин) – Максат, Азамат, Самат.

Рыскелдиден – Байбосун, Байалы, Мураталы.

Байбосундан – Кукей, Сүйүналы, Бөкөтай,
Камчыбек.

Кукейден – Батыркул, Баркыбай.

Батыркулдан – Жапаркул, Кожокул, Төрөкул,
Жумагул, Кенжегул.

Жапаркулдан – Улан, Арстан, Замир. Уландан –
Ынтымак, Азамат. Арстандан – Бакыт. Замирден –
Адилет, Улукман.

Кожокулдан – Нурлан, Нургазы, Жангазы,
Шергазы. Нурландан – Азис, Темирлан, Атай.
Нургазыдан – Назар, Кутман. Жангазыдан – Аким,
Курманбек. Шергазыдан – Абай.

Төрөкулдан – Султан, Нуруслан. Султандан –
Чынгыз, Нуркелди. Нурусландан – Илгиз, Дастан,
Суранкелди, Руслан. Русландан – Рыскелди.

Жумагулдан – Бактыбек, андан Сыймык, Айкөл,
Дархан, Дабан, Шерхан.

Кенжегулдан – Нурбек, Исламбек, Искендер.
Исламбектен – Калыбек.

Баркыбайдан – Сатканкул, Асанкул. Сатканкулдан
– Бакыт, андан Бактияр, Айбек, Максат. Асанкулдан
– Асланбек.

Сүйүналыдан – Токтогон, Токтоалы.

Мураталыдан – Дилдебек, андан Кундузбек
(Эркинбек), Акынбек, Эдилбек (Сабырбек).
Эркинбектен – Улан, Уларбек. Уландан – Бексултан,
Намысбек. Акынбектен – Сооткан, Эрлан.
Сабырбектен – Адилет, андан Акылэс.

Сарымсактан тарагандар Талас облусунун Талас районунун Калба айылында жашашат.

Жоокачты тобу

Жоокачтыдан – Жалгап, Жарык баш, Үзүрбай, Бөкө, Буулум деген калмак аялдан – Чулу.

Жалгаптан – Алымкул, андан Канай. Канайдан – Арабай, андан эркек бала калган эмес.

Жарык баштан – Нурбото, Теке (балбан).

Нурботодон – Казы, андан Тажимырза. Тажимырзадан – Эркин, Бектеналы, Бегалы, Азималы, Сулайман, Даанышман, Улукман, Нуркан.

Эркинден – Нурлан, Таалай, Калый, Эрмек.

Бектеналыдан – Алтынбек, Калыйнур, Кубанбек.

Бегалыдан – Эрнис, Мелис, Нурадил, Эмил, Байэл.

Азималыдан – Канболот, Бекболот.

Сулаймандан – Маматрайым, Абдыкарим.

Улукмандан – Байаман.

Нуркандан – Келдибек, Бердибек.

Текеден – Мырзат, андан эркек бала калган эмес.

Үзүрбайдан – Үмөталы, анын биринчи аялынан Мамбеталы, Назар, экинчи аялынан Эсеналы, Эсенгелди, Молдобай.

Мамбеталыдан – Таабалды.

Назардан – Кудаяр, Шады. Кудаярдан – Анарбек, Самарбек (Самаш), Каныбек (Какан), Таалайбек (Кочон). Анарбектен – Алмаз, андан Константин. Самарбектен – Илияз, Азамат. Таалайбектен – Рахман, Нурлан, үзүрбай, Сыймык. Шадыдан – Мааметалы, Токтосун, Токторбай. Мааметалыдан – Кутманалы, Курманалы. Кутманалыдан – Байдөөлөт, Бексултан, Назар. Курманалыдан – Сыймык.

Токтосундан – Азамат. Токторбайдан – Төлөмырза, Элдияр, Жалгап.

Эсеналыдан – Токтогул, Наматай, булардан эркек бала калбаган.

Эсенгелдиден – Акматбек, Ондош, Дооран, Акылбек. Ондоштон – Эмил, Максат. Доорандан – Нурдинбек, андан Эришбек, Ырысбек.

Молдобайдан – Алымбай.

Бөкөдөн – Шорук, андан Акбала. Акбаладан – Орозбек, андан Анаралы, Кадырбек.

Чулудан – Көпөй, андан Асан. Асандан – Абдыраман, Молорбай, Рамбай.

Абдырамандан – Көчүмкул, Төлөгөн, Топчубек, Сакен. Төлөгөндөн – Сагынбек, Сабырбек, Зарылбек. Топчубектен – Абдый. Сакенден – Саламбек, Шайырбек, Дайырбек, Шекербек, Мырзабек.

Молорбайдан – Сейит, андан Алимжан, Бопон, Адый, Абдыбакир.

Рамбайдан – Маданбек, Осмонбек. Маданбектен – Мелис, Эрнис. Осмонбектен – Акжол, Замир.

2. Рыскул

Рыскулдан – Караборчо (Бекемалы).

Бекемалыдан – *Тайлак, Уй тобу, Аккозу, Кеден.*

Тайлак тобу

Тайлактан – Темир, Атаке, Майнар, Азыл, Коон.

Темирден – Нияз, андан Бөкө, Быкы, Аалы, Сатылган.

Бөкөдөн – Эргешбай, андан Керимбек, Кимсан. Керимбектен – Казымырза, Тажимырза. Казымырзадан – Максат, Жыргалбек. Тажимырзадан – Дөөлөтбек, Дүйшөнбек, Панарбек, Нурбек, Султанбек. Дөөлөтбектен – Эрбол, Талгат.

Дүйшөнбектен – Кутман, Шатман, Дастан.
Панарбектен – Амантур. Нурбектен – Ыбырайым.
Кимсандан – Урматбек, Кылычбек, Куштарбек,
Заирбек. Урматбектен – Умарбек, Ысмайыл.
Кылычбектен – Арген, Эген. Куштарбектен –
Канданбек, Шабданбек.

Быкы – Тургуналы, андан Жумалы. Жумалыдан –
Жеңиш, Кеңеш, Самат, Эркин. Жеңиштен –
Дилмурат.

Аалыдан – Арстанбек, Алимбек. Алимбектен –
Ыдырыс, андан Таалай.

Сатылгандан – Анарбай, Азамбек. Анарбайдан –
Доул, андан Кадырбек, Нурланбек, Арапбай.
Азамбектен – Райымбек.

Темирден тарагандар *Аксы районунун Ак-Жол айыл*
округуна караштуу Тегене айылында турушат.

Атакеден – Чыйбыл.

Майнардан – Кошалы.

Атаке менен Майнардан тарагандар *Кызыл-Бейит*
айылында турушат.

Азылдан – Курманалы, Назаралы бий.

Курманалыдан – Далибай, Кадырбай, Апыш,
Өмүркул, Бегалы.

Назаралы бийден – Алибек, андан Бакиржан
(Буудайчы). Бакиржандан – Калмамат, Нурмамат,
Шермамат, Эрмамат, Тургунмамат, Кулмамат.

Коондон – Бараталы, Байзак, Асыл.

Бараталыдан – Өскөн, Токторалы. Өскөндөн –
Калыбай, андан Айбек, Капарбек, Таалайбек, Элнур.
Капарбектен – Айбол. Токторалыдан – Сагынбек,
Байсалбек, Залкар. Сагынбектен – Иманбек.

Асылдан – Чыке, андан Жумабай ажы. Жумабай
ажыдан – Орунбай, Төрөкул, Үмөталы. Орунбайдан –
Бараталы.

Байзактан – Жунусалы, Масалы, Рысалы.

Жунусалыдан – Тургунбек, андан Тынымбек, Жеңишбек, Максатбек, Жумабек, Тагайбек, Таалайбек, Талантбек, Чолпон. Тынымбектен – Бакыт. Жеңишбектен – Алмаз, Алтынбек, Айбек, Макс. Тагайбектен – Талантбек. Таалайбектен – Тынчтык, Талгат, Дастан, Билим.

Масалыдан – Рай, андан Жоробек, Бекен, Дүйшөн, Алым.

Рысалыдан – Мыктар, Жөкөн.

Уй тобу

Уйбактыдан – Атаке, Айдарбек датка.

Атакеден – Жээнбек, андан *Ыман, Назарбек.*

Ымандан – Үмөт, Мамат.

Үмөттөн – Бекберди, Орозалы, Орозбек.

Бекбердиден – Шерип, Эзилбек, Эсенбек, Жумабек. Шериптен – Абдыкерим, Авазбек, Акимжан, Кенжебек. Абдыкеримден – Атабек. Авазбектен – Азамат. Акимжандан – Алинур. Кенжебектен – Азислан. Эсенбектен – Адылбек, Акынбек. Акынбектен – Нурис, Адилет, Нурдан. Жумабектен – Союзбек, Алтынбек, Айбек, Жылдызбек.

Орозалыдан – Чынтемиралы, Тилешалы, Таалайбек, Таттыбек. Тилешалыдан – Мирлан, Курсантбек, Милантбек. Таалайбектен – Азим. Таттыбектен – Абдылда, Бексултан.

Орозбектен – Ташыкул, Жолдошалы, Бейшалы, Туралы. Ташыкулдан – Нурбек, Жанарбек. Жолдошалыдан – Нурлан, Нарын, Нурсултан. Бейшалыдан – Шамшарбек, Залкарбек, Эрмек. Залкарбектен – Нурислан.

Маматтан – Тууганбай, Акмат, Абдыразак, Бекназар, Бекмурат, Оңолбек. Тууганбай менен Абдыразактан эркек бала жок.

Акматтан – Болот, андан Алмаз, Айталы, Манас, Азамат. Алмаздан – Адилет, Ариет.

Бекназардан – Жумакалый, Ырыскалый, Султанкалый. Жумакалыдан – Чынгыз, Улан, Нурлан. Уландан – Эрбол, Нурбол. Нурландан – Эмир. Ырыскалыдан – Эрлан, Бекзат. Султанкалыдан – Мирлан, Руслан, Темирлан, Талант. Русландан – Дастан.

Бекмураттан – Базарбек, Зенитбек, Нурканбек. Базарбектен – Айтбек. Зенитбектен – Бактияр, Данияр. Нурканбектен – Даниэл, Алинур.

Оңолбектен – Жанышбек, Таалайбек, Бакытбек, Кубатбек. Жанышбектен – Адилет, Нурбек, Нурсултан. Нурбектен – Бектур. Таалайбектен – Кубанычбек. Бакытбектен – Тилек. Кубатбектен – Бекболсун, Бекзат.

Назарбектен – Тойкул, андан *Курманалы, Жума, Молдобай, Ырысма*.

Курманалыдан – Ысмайыл, Базарбай, Шайлообай.

Ысмайылдан – Элеман, Эралы. Элемандан – Эрнис, Эмир. Эрнистен – Элим, Аман. Эралыдан – Шералы, Дөөлөталы, Элзар.

Базарбайдан – Төштүк, Мамыт. Төштүктөн – Нурлан, Улан. Нурландан – Мелис. Мамыттан – Бактилек.

Шайлообайдан – Жаныбек, Кадырбек, Мыктарбек. Жаныбектен – Байэл.

Жумадан – Ташболот, Жолой, Жангир, Бекболот. Бекболоттон – Руслан, Курстан, Ислам. Русландан – Элзар. Курстандан – Алинур.

Молдобайдан – Тагай, андан Сагынбек, Төлөгөн. Сагынбектен – Нурсултан, Бексултан. Төлөгөндөн – Ырыскелди.

Айдарбек даткадан – Короочу, андан Кебек бий³⁹⁴. Кебек бийден – Чыныбек, Мамат, Шадыбек, Козубек бий, Саза, Ажыбек, Байдөөлөт.

Чыныбектен – *Ыманкул, Ызабай, Кыдыралы.*

Ыманкулдан – Аттокур, андан Токтобай. Токтобайдан – Кабай, Абай, Тагай, Кадыр, Нурлан. Кабайдан – Мирлан, Каныбек, Азатбек. Абайдан – Мирбек, Жуманалы, Асылбек, Бекназар, Үсөн. Тагайдан – Ороз, Бексултан. Кадырдан – Талгарбек. Нурландан – Жумадил, Нурадил, Нурэлес.

Ызабайдан – Нармырза, Акмырза, Аман. Нармырзадан – Анарбек, Атамбек, Асилбек, Адилбек. Амандан – Наркул, Байысбек. Наркулдан – Уларбек, Максатбек. Байысбектен – Баймырза, Бейшенбек, Ниязбек.

Кыдыралыдан – Султаналы, Орозалы, Наржигит.

Султаналыдан – Жолдош, Эргеш. Жолдоштон – Кочкоралы, Ысмайыл. Кочкоралыдан – Айталы, Азис, Сейиталы. Ысмайылдан – Мураталы, Асаналы, Чыналы. Эргештен – Алишер, Канышер, Момушер, Данишер, Каныбек, Нурлан.

Орозалыдан – Батырбек.

Наржигиттен – Абдыраим, Абдыкерим, Апил. Абдыраимден – Сатыбалды, Керималы. Сатыбалдыдан – Сүйүналы. Абдыкеримден – Тажиналы, Анаралы, Акпаралы, Акманалы, Акималы. Тажиналыдан – Замирбек, Санжарбек. Тажиналыдан тарагандар *Шамалдуу-Сай шаарчасында* турушат. Замирбектен – Арген, Алинур. Анаралыдан – Абдалы, Нурис, Эрнис, Нурдөөлөт. Абдалыдан – Кутманалы. Эрнистен – Нуртемир. Акпаралыдан – Таштемир, Орозбек, Кочкоралы, Жумамидин. Акманалыдан – Нуртилек. Акималыдан – Илимбек, Жалынбек, Жеңишбек.

³⁹⁴ Азыркы Токтогул районунун Токтогул айыл округуна караштуу Кебек бийдин көк жону деген топонимикалык аталыш сакталып келет

Апилден – Шералы, Нуралы, Батыралы, Токталы, Дайырбек. Шералыдан – Уланбек, Кубанбек. Батыралыдан – Талант.

Айдарбек датканын Чыныбегинен тарагандар негизинен *Аксы районунун Үч-Коргон айыл округуна караштуу Кызыл-Жар айылында* турушат.

Маматтан – Кыйгыр, Ормотой.

Кыйгырдан – Айылчы, андан Ракан. Ракандан – Сооронбек, Расбек, Муктарбек.

Сооронбектен – Марат, Самат. Мараттан – Тынчтык, Тилек. Расбектен – Мурат, Урмат, Талгат, Акмат. Мураттан – Кутман, Нурлан. Урматтан – Улукбек. Муктарбектен – Курсант, Аскат.

Ормотойдон – Ысакжан, Исраил. Ысакжандан – Асилбек, андан Алимбек, Алтынбек, Акылбек. Исраилден – Кожобек, Калибек, Акматбек, Сулайман. Кожобектен – Ыманбек. Калибектен – Нурбек, Бакытбек, Заирбек, Исламбек. Нурбектен – Нуркалый. Акматбектен – Медербек. Сулаймандан – Ракымбек, Талантбек, Ибрагим, Муса. *Ормотойдон тарагандар Ноокен районунун Достук айыл округуна караштуу Ынтымак (40 түтүн) айылында* турушат.

Шадыбектен – Жунусалы, андан Жумагул. Жумагулдан – Жээнбек, андан Бектур, Беккал, Бекмурат (Мақы), Бексултан. Беккалдан – Эрбол, Байбол.

*Козубек бийден*³⁹⁵ – Курман, Асан, Кошалы, Осмонбек. Асандан бала жок.

³⁹⁵ Азыркы Токтогул районунун Токтогул айыл округуна караштуу Ак-Булак өзөнүнүн өрөөндөрү Козубек бийге тиешелүү болгон. Буга далил катары Козубектин көк жону, Козубектин төрү, Козубектин кыштоосу деген топонимикалык аталыштар сакталып келетат

Курмандан – Темир, Тилеке, Рысалы. Темирден – Наркул, Калман. Наркулдан – Алмаз, андан Берсинбек. Калмандан – Эдил, Элзар. Эдилден – Мирахимбек, Ислам. Тилекеден – Медеткул, андан Бакыт, Самат. Бакыттан – Нурсултан, Нуртилек. Рысалыдан – Нургазы, Бекказы, Миргазы (Миша). Нургазыдан – Султан, Улан, *булар Канадада* турушат. Бекказыдан – Азис, Чынгыз. Миргазыдан – Артур.

Осмонбектен – Кедейбай, андан эркек бала жок.

Кошалыдан – Жуматай, андан Жапар. Жапардан – Бакыт, Бактыбек. Бакыт *Кемин районун Кызыл-Октябрь айылында* турат.

Сазадан – Орозалы, андан Төрөгелди, Жолдош, Мырзагул.

Төрөгелдиден – Насипбек, Масалбек, Рысбек, Кадырбек, Кенжебек.

Насипбектен – Аскарбек, Мадылбек, Сүйүнтбек, Камчыбек, Чыныбек, Койчубек, Тойчубек, Кеңешбек. Аскарбектен – Болот, Тилен, Майрамбек, Самарбек, Тынчтык, Мирбек. Болоттон – Сыймык, Азизбек. Тиленден – Мирлан. Самарбектен – Мирбек. Тынчтыкбек – Байэл. Мадылбектен – Санжарбек. Сүйүнтбектен – Алмазбек, Урматбек. Камчыбектен – Самыйбек, Турсунбек, Тыныбек, Азат, Мырзабек. Самыйбектен – Нурсултан. Чыныбектен – Жеңиш, Нуржан. Койчубектен – Акылбек, Аман, Рамис, Элдос. Кеңешбектен – Адилет (Калыбек), Талантбек.

Масалбектен – Бакыт, Тилек.

Рысбектен – Кайрат.

Кадырбектен – Майрамбек (Миша), андан Нуртилек, Нурислам.

Кенжебектен – Кубанычбек, Кубатбек, Келсинбек, Келдибек.

Жолдоштон – Тентимиш, Табыш, Батыркул, Байсейит, Сейиткул, Бактыгул. Тентимиштен – Табыштан – Мирлан. Байсейиттен – Азамат, Кубанычбек. Сейиткулдан – Аскат, Жанат. Бактыгулдан – Руслан.

Мырзагулдан – Керезбек, андан бала калбаган.

Ажыбектен – Сарык, андан Айдаралы. Айдаралыдан – Тургун, андан Мелисбек, Нурдин, Жусупбек. Мелисбектен – Калмурат. Нурдинден – Нурфат, Урмат. Жусупбектен – Алмаз.

Байдөөлөттөн – Дуулат. Дуулатан – Өмүралы, андан Нурбай, Мотой, Өмүркул, Коной, Семетей.

Нурбайдан – Конушбай, Сүйүнбай. Конушбайдан – Айты, андан Үсөнкан, Эсен, Эрмек. Үсөнкандан – Курсант, Бекжан. Эсенден – Самат. Сүйүнбайдан – Турсуналы, андан Нурлан, Руслан. Нурландан – Узак, Нууроолу. Русландан – Акылбек.

Мотойдон – Токтосун, андан Кудукбай, Рысбай. Кудукбайдан – Бусурман, Руслан.

Өмүркулдан – Бекбай, Бекболот (Нарбай). Бекбайдан – Эралы, Касымалы, Дүйшөнөалы, Төлөн. Эралыдан – Матен, Мишка, Улан, Кубан, Анарбай. Касымалыдан – Мамарасул. Дүйшөнөалыдан – Эрлан. Төлөндөн – Адил. Бекболоттон – Узакбай, Максатбек, Сардарбек. Узакбайдан – Улукбек, Урматбек.

Конойдон – Токтобай, андан Таштанбек (Акат), Данияр, Акбаралы. Таштанбектен – Турдубек, Жолболду, Рыскелди. Даниярдан – Келдибек, Орозбек, Тилек.

Семетейден – Бузурманкул, андан Калдыбай. Калдыбайдан – Нурлан, Эрлан, Эмирлан. Нурландан – Кайрат, Эрбол.

Кебек бийдин Мамат, Шадыбек, Козубек бий, Саза, Ажыбек жана Байдөөлөттөн тарагандар *Токтогул районунун Кетмен-Төбө айыл округуна* караштуу *Чоң-Арык (73 түтүн) айылында* турушат.

---Мырзайылдадан – Жанузак, андан Улукбек, Элмирбек. Улукбектен – Арген, Мадияр, Байастан, Алинур. Элмирбектен – Ариет. Булар *Аксы районунун Жаңы-Жол айылында* турушат.

Аккозу тобу

Аккозудан – Токой, Токо, Сагын, Бедел.
Токойдон – Эшалы, Эралы, Шералы, Тойалы, Туйалы, Осмоналы, Токтомуш, Базарбай, Ниязалы. Буларды «Токойдун тогуз уулу» деп айтышай.

Эшалыдан – Асанбек, Тагай, Амантай. Асанбектен – өзүбек, Алиаскар, Дүйшөн, Рысбек.

Шералыдан – Төрөгелди, Жантай, Добур, Добулалы.

Төрөгелдиден – Макеналы, Байыз. Макеналыдан – Саскул, андан Чубак, Сыргак. Байыздан – Асан, Азамат. Асандан – Бакыт, Хамза.

Жантайдан – Касым, Мыктар, Келишбек, Кенжебек. Касымдан – Каныбек (Ыкын), Көкүл, Турусбек. Каныбектен – Улан. Турусбектен – Деңизбек, Мырзабек. Мыктардан – Акматалы, Жумабай, Нуралы, Мөлүталы, Дүйшөнбек, Таласбек. Акматалыдан – Жеңишбек, андан Ислам. Жумабайдан – Саматбек, Сталбек. Нуралыдан – Сынчыбек, Тилек. Мөлүталыдан – Узакбек. Дүйшөнбектен – Залкарбек, Заирбек. Келишбектен – Мадалбек, Мадан, Жыргалбек, Урматбек. Кенжебектен – Ызатбек, Айдин, Айжигит.

Добурдан – Турмат, Анарбек. Турматтан – Тилеш. Анарбектен – Туйгуналы, Турдалы, Куттубек. Туйгуналыдан – Байаман.

Добулалыдан – Сагынбек, Туралы. Сагынбектен – Азамат, Мурат.

Ниязалыдан – Тополоң, андан Аден, Мақы, Бектемир, Айбек.

*Сагын*дан – Теке, Бука. Текеден – Биймырза, Бекмырза. Биймырзадан – Абдыраим, андан Эркинбек, Дыйкан, Ыман, Кутманалы (Куту). Эркинбектен – Өмүралы, Райымберди, Абдырасул. Дыйкандан – Алманбет, Аскар. Ымандан – Бектур. Кутманалыдан – Курманбек, Амантур, Уларбек, Артур.

Токодон – Байдөөлөт, Качыке, Сатыбалды.

Байдөөлөттөн – Шамырза, Шабы. Шамырзадан – Арыкбай, Алымбай, Сатымбай. Арыкбайдан – Ашыр, Кадыралы. Ашырдан – Камбарбек, Каныбек, Максатбек, Мейизбек, Букарбек. Камбарбектен – Аскат, Аскарбек, Каныбек, Шамырза. Максатбектен – Адилет, Ислам. Мейизбектен – Ташкара.

Качыкеден – Итибай, Субан, Шакыбай, Одой, Эсенгелди, Чыбыке. Итибайдан – Сабыралы, Андарали. Субандан – Куренкей, андан Жаналы, Жуманалы. Одойдон – Бакана, Койчуман, Нарбай. Бакана – Рысбек, Ороз, Ооган. Койчумандан – Ороз.

Эсенгелдиден – Даңканай³⁹⁶, андан Кыпчакбай, Асилбек (Кедейкан). Кыпчакбайдан – Үсөнбек, Эсенбек, Болотбек, Калыбек. Үсөнбектен – Мухаммед. Болотбектен – Алманбет. Калыбектен –

³⁹⁶ Эсенгелдиев Даңканай – граждандык согуштун баатыры, Арстаналы Осмонбековдун кол башчылыгы астында Кыргызстандын түштүгүндөгү басмачыларга каршы күрөштө көрсөткөн эрдиги үчүн «Кызыл Туу» ордени (Приказ №200, 14.04.1924) менен сыйланган

Ариет. Чыбыкеден – Абылтай, андан Билсинбек, Болот.

Сатыбалдыдан – Өскөнбай, андан Арстанбек, Курстанбек (Купан), Акбаралы, Токторалы, Айталы. Арстанбектен – Замир, Өмүр, Нурбек, Шурубек. Замирден – Арсен, Калыйнур. Өмүрдөн – Арлен, Эрлан. Шурубектен – Алманбет. Курстанбектен – Урмат, Чолпон, Мукан. Урматтан – Бексултан. Мукандан – Арген. Токторалыдан – Ислам. Айталыдан – Хусейин, Дастан.

Беделден – Отор. Отордон – Абди, андан Чөлчүбай. Чөлчүбайдан – Максуталы, Шахматалы. Максуталыдан – Улан, Нурлан. Шахматалыдан – Бекболсун, Нурболсун.

--*Актери, Көктери, Токталы, Топчалы.*
Көктериден бала жок.

Актериден – Кожомалы, андан – Токтомамбет (Мамай), Турдумамет (Туту), Анарбек, Туратбек. Турдумамбеттен – Нуржигит, Гүлжигит. Туратбектен – Нургелди. Булар *Аксы районунун Жаңы-Жол айылында* турушат.

Токталыдан – Турсуналы, андан Келсинбек, Эсенбек, Тынчтыкбек, Курсант. Эсенбектен – Байаман, Сулайман. Топчалыдан – Акималы, Шералы.

Кеденден

Кеденден – Жакып, Суранчы, Тыныбек, Бакы.

Жакыптан – Малай, Токтоназар, Капсалаң, Тотонай. Капсалаңдан – Өмүрбай, Тууганбай. Өмүрбайдан – Мөлкөш, Жолдошбай. Мөлкөштөн – Абдылда, андан Айбек, Тынчтык. Тууганбайдан эркек бала жок. Жолдошбайдан – Сагыналы,

Бейшеналы, Сатымбек, Сейитбек, Нурлан,
Сатыбалды. Сагыналыдан – Максатбек, андан
Бекзат. Бейшеналыдан – Данияр, Эрнис.
Сейитбектен – Калыгул. Сатыбалдыдан – Мелис.

Малайдан – Туткуч, андан Кожомат. Кожоматтан –
Темирбай, андан Нарынбек. Нарынбектен – Урмат,
Нурмат, Чолпон, Шири. Урматтан – Аласкар.

Токтоназардан – Боро, Курманалы. Бородон –
Мамбеталы, Сабыралы. Курманалыдан – Өмүш,
Абдыш, Аvas.

Суранчыдан – Орозбай, андан Бактыбек,
Мыктыбек, Саатбек.

Тыныбектен – Токтосун³⁹⁷, андан Талант, Канат,
Бакыт.

Бакыдан – Токтомат, Жаныбек, Каныбек,
Өмүрбек.

3. Жапаркул

Жапаркулдан – Сур, андан Карачал.

Карачалдан – Арстанкул, Пиримкул, Көкшум.
Арстанкул менен Пиримкулдан эркек бала калбаган.

Көкшумдан – Айдаке.

Айдакеден – Анаркул, андан Бектурсун.

Бектурсундан – Кайрат, Керим, Таалай, Бакыт,
Самый, Нурбек, Бакбур.

Кайраттан – Шааболот, Сымбат.

Керимден – Артур, Тимур.

Таалайдан – Азамат, Адилет.

Бакыттан – Ринат.

Нурбектен – Нурэл.

Бакбурдан – Шерхан, Дастан, Актан.

³⁹⁷ Токтосун Тыныбеков (1927–1982-жж.) – Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген артисти (1960), төкмө, жазгыч акын, темир ооз комузчу, обончу, кыл кыякчы, комузчу, ырчы-аткаруучу

4. Райымкул

Райымкулдан – Чоктуке, Очо. Райымкулдан тарагандар «Турпандыктар тобу» деп аталат.

Чоктукеден – Кудаяр, Карабала (Байсары).

Кудаярдан – Балкыбек, андан Байназар, Чолпонкул, Байаке.

Байназардан – Меңдибай, Карабай, Калмырза, Калыбай, Курмушу.

Карабайдан – Азранкул, Калыгул, Саке (Сакен), Ыманкул. Азранкулдан – Нурманбет, Бешкемпир. Нурманбеттен – Орозкул, Абдыраим, Асанкул. Орозкулдан – Асанбай, Анарбай (Каримжан), Мейманбек (Мекей), Жаныбек, Жумабек (Жумак). Асанбайдан – Самат. Абдыраимден бала жок, согушта курман болгон. Асанкулдан – Тынчтыкбек³⁹⁸, Түгөлбай, Эсенбай, Нурданбай. Тынчтыкбектен – Теңдик, Медер, Азатбек, Кубат. Медерден – Жанаар, Кайрат, Урмат. Түгөлбайдан – Азамат, Самат. Эсенбайдан эркек бала жок. Нурданбайдан – Алинур. Бешкемпирден – Азырар, Турар. Азырардан – Абдысейит, Абдымажит, Абдымомун, Абдыжапар. Абдысейиттен – Чыгыз, Нурсултан, Жакшылык. Абдымажиттен – Кайрат, Азат, булар *Ноокен районуна караштуу Сакалды айылында* турушат. Абдымомундан – Эрнис, Актан. Турардан – Абдыманап, Абдыманаң. Абдыманаптан – Бакыт, Адил, Бекарстан. Абдыманандан – Абдыкадыр, Санжар. Сакеден – Дүйшөнөлы, андан Барпыбай. Барпыбайдан – Абдыкапар, Абдыразак. Абдыкапардан – Жанат. Ыманкулдан – Жандар, андан Согушбек. Согушбектен – Эрмек, Эргешалы, Элдияр.

Курмушудан – Эраалы, андан Шабдан, Анарбай. Шабдандан – Мырзабайыш, андан Таалай, Улан.

³⁹⁸ Нурманбетов Тынчтыкбек (1953-ж.) – акын, агартуучу, КР маданиятына эмгек сиңирген ишмер (1993)

Анарбайдан – Жолдош, Кожош, Мырзакул, Райымкул, Ишенбек. Жолдоштон – Муксумкул, Мукталы, Нарынбек. Муксумкулдан – Аскат, Элдар. Мукталыдан – Илгиз, Эрнис, Азис, Айдар. Эрнистен – Атай. Кожоштон – Шайымбет, Шамбет, Алманбет, Нурбек. Шайымбеттен – Майрамбек, Айбек, Зайырбек. Майрамбектен – Искендер. Шамбеттен – Нуртилек. Алманбеттен – Бакай. Нурбектен – Эржан, андан Байназар. Мырзакулдан – Таласбек, Жаныбек, Жанузак, Замир. Таласбектен – Айбек, андан Нурбек. Жаныбектен – Каныбек. Жанузактан – Өмүрбек. Райымкулдан (Алышбек) – Дамирбек, Болсунбек. Дамирбектен – Элдияр, Ариет. Болсунбектен – Эмир. Ишенбектен – Сатыбалды.

Чолпонкулдан – Калмырза, андан Акмат. Акматтан – Турдубай, Жетибай. Жетибайдан – Аман, Жумагул, Артык, Бактыгул, Жамбыл. Амандан – Аскар. Артыктан – Марлен. Бактыгулдан – Марсел. Турдубайдан бала жок. Калмырзадан тарагандар *Талас облусунун, Талас районуна караштуу Калба айылында* турушат.

Байакеден – Деркенбай, Жаркынбай. Деркенбайдан – Кыдыралы молдо.

Карабаладан (Байсары) – өмүр (Кашкары), андан Кулуке, Шамбет, Арыкбай.

Кулукеден – Кулназар, Ысмайыл. Кулназардан – Турдукул, андан Иса, Умар.

Шамбеттен – Мамеке, андан Токтогон, Токтогул, Ыкынбек.

Токтогондон – Сыйдалы, Шералы, Өмүралы, Кубаталы. Сыйдалыдан – Эрлан, Нурлан, Бексултан. Эрландан – Ислам. Шералыдан – Анарбай. Өмүралыдан – Бектурган, Марлен.

Токтогулдан – Базаралы, Кадыралы, Акиналы, Камбаралы (Чопош), Музалы, Жаныш, Байыш.

Базаралыдан – Абдымырза, Абдыназар, Ыманалы.
Кадыралыдан – Нурмамат, Нургазы, Эрдана.
Акиналы – Нурмырза, Баймырза, Элмырза.
Камбаралыдан – Сыймык, Сүймөнкул, Сарыгул,
Бекбол. Музалыдан – Шернияз.

Ыкынбектен – Абил, Темиралы, Расул.

Арыкбайдан – Итибай, андан Азенбек, Кушубак.

Азенбектен – Тилепалды. Тилепалдыдан –
Сабырбек, андан Илияз, Ыманбек.

Кушубактан – Арстаналы, Көпө, Атеналы,
Абдыманап, Эсен. Арстаналыдан – Аллаберди,
Кудайберди, Элеман. Булар *Аксы районунун, Ак-Суу*
айылынын Шаа-Тыт участкасында турушат.

Очодон – Кудайберген, андан Таабалды.
Таабалдыдан – Айткулу, булардан тарагандар *Талас*
облусунун, Талас районуна караштуу Калба
айылында турушат.

Айткулудан – **Жээнбек, Кайназар.**

Жээнбектен – *Сейит, Кожомберди, Байтору.*

Сейиттен – Курман, Тураалы, Мүзүр.

Курмандан – Казакбай, андан Азимбай, Назаркул.
Азимбайдан – Асан, Үсөн. Асандан – Азим. Үсөндөн
– Илгиз. Назаркулдан – Базарбек, Таалай, Нурлан,
Мирлан. Таалайдан – Айдар, андан Амир. Нурландан
– Нурадил. Мирландан – Кутман.

Тураалыдан – Султаналы, Изабай.

Султаналыдан – Сатыбай, андан Асан, Арстаналы.

Асандан – Акыналы, Талант, Акылбек, Таалайбек.
Акыналыдан – Бообек, андан Эрмек. Таланттан –
Байзак. Акылбектен – Жаныбек, Эмилбек, Чынгыз.

Арстаналыдан – Алтынбек, Алмаз. Алтынбектен –
Алишер, Алихан.

Изабайдан – Чиркей, Жолдош. Жолдоштон бала калбаган.

Чиркейден – Нуга (Калыс), Рысбай, Замирбек (Барис), Мелис, Нурдин, Орунтай, Кубанычбек, Жылдызбек, Өмүркул (Өмкөтай).

Нугадан – Рүстөм, Дастан. Рүстөмдөн – Жетиген.

Рысбайдан – Нурлан, Улан. Нурландан – Бакай.

Замирбектен – Бактияр, Элдияр.

Мелистен – Мирлан, Мекен.

Нурдинден – Руслан, андан Актан.

Орунтайдан – Нурсултан, Нуржигит.

Кубанычбектен – Урмат, Чаткал.

Жылдызбектен – Бердибек, Чынгыз, Аскар, Болотшер.

Өмүркулдан (Өмкөтай) – Тилек.

Мүзүрдөн – Темир, Өмүрзак, Макеш. Темирден эркек бала жок.

Өмүрзактан – Көпүш, андан Ислам, Нурлан, Аманбек, Нуржан. Исламдан – Мирлан, Сыргак, Талант. Нурландан – Миржан. Аманбектен – Чубак, Бекжан.

Макештин – 1-чи аялынан: Токтосун, 2-чи аялынан: Элүүбай, Бейшенкул, Жумагул, Жумабек, Бейшеналы.

Токтосундан – Жекшен, Искендер, Өскөн, Нурбек, Жайнак. Жекшенден – Мирбек, Айбек. Мирбектен – Максат. Айбектен – Ариет. Өскөндөн – Жанарбек, Сыймык. Нурбектен – Сатылган, Марсел. Жайнактан – Арлен.

Искендерден – Азамат, Адилет, Каниет. Азаматтан – Сабирдин.

Элүүбайдан – Фархат, андан Нурэл.

Бейшенкулдан – Нуркалый, андан Бек, Алишер.

Жумагулдан – Марлис, Мелис, Нурлис. Марлистен – Ариет.

Жумабектен – Руслан, Мирлан, Максат. Русландан – Байэл, Тариэл.

Бейшеналыдан – Алмаз, Бузурман, Расул. Алмаздан – Билал.

Кожомбердиден – Дүйшөбай, Бейшебай, Тоймат.

Дүйшөбайдан – Чынарстан, Чыналы, Бөкөтай.

Чынарстандан – Турсунбек, Кенжебек.

Турсунбектен – Бакыт, Рысбек, Таласбай.

Кенжебектен – Афтандил, Нурадил, Жанадил, Жумадил. Нурадилден – Анзар. Жанадилден – Айдар. Жумадилден – Аскар.

Чыналыдан – Жакшылык, Токтоболот. Жакшылыктан бала калбаган. Токтоболоттон – Кеңешбек, Жеңишбек, Жеңишалы, Асан, Үсөн, Үзөнкул, Үзөналы.

Кеңешбектен – Улан, андан Бектур.

Жеңишбектен – Айбек, Нурбек. Айбектен – Улукман, Кутман.

Жеңишалыдан – Мурасбек, Мелисбек, Медилбек, Жаныбек, Акылбек. Мурасбектен – Бектур.

Асандан – Мирлан, Эрлан. Мирландан – Марлен, Арген.

Үсөндөн – Нурлан, Нуржан, Нургазы. Нурландан – Шумкар, Кайрат. Нуржандан – Марат, Айдар, Адыл.

Үзөнкулдан – Султан, Бекжан. Султандан – Нуртилек, Элдар, Абдысамат. Бекжандан – Нурэл.

Үзөналыдан – Русланбек, Марлен. Марленден – Азамат.

Бөкөтайдан – Добулбек, Асанбек.

Добулбектен – Жумабек, Үзөн.

Жумабектен – Абдылда, Эрнис. Абдылдадан – Байэл. Эрнистен – Нурэл.

Үсөндөн – Бакберген, Арген.

Асанбектен – Кыштообай, Бообек³⁹⁹, Үзөнбек, Эсенбек.

Кыштообайдан – Бакыт, Жаныбек, Олжобай, Ажыбай, Ажыбек, Дилмурат. Бакыттан – Таласбек, Арсен. Жаныбектен – Нурсултан, Нуржан. Олжобайдан – Анаркул, Нурбай, Рай. Ажыбайдан – Эламан.

Бообектен – Нуртазим, Аскарбек, Руслан, Нурлан, Мирлан, Миржан.

Үзөнбектен бала жок.

Эсенбектен – Абдырасул, Элдияр, Эмилбек. Абдырасулдан – Абдысалам. Элдиярдан – Раул.

Бейшебайдан – Кубат, андан Жолдошалы, ал согуштан кайтпай калган.

Тойматтын – 1-чи аялынан Солтон, 2-чи аялынан Бекарстан.

Солтондон – *Алакай, Темир, Өмүрбек.*

Алакайдан – Рахмадилде (Апыш), Актал (Рахматалы).

Рахмадилдеден – Узарбек, Акылбек, Рысбек, Замирбек.

Узарбектен – Азамат.

Акылбектен – Бекболсун, андан Али.

Замирбектен – Бекзат.

Акталдан – Төлбашы, Алтынбек, Кубандык, Дүйшөнкул, Таалай.

Төлбашыдан – Максатбек, Эмилбек, Тынчтыкбек, Талантбек, Эрлан. Эмилбектен – Эрнис, Урмат, Иринат. Тынчтыкбектен – Жамалбек, Дастан, Раатбек. Талантбектен – Бексултан, Бекназар. Эрландан – Амантур.

Алтынбектен – Нурлан, Улан, Расул. Уландан – Сыймык.

³⁹⁹ Бообектин кызы – атактуу эстрада жылдызы Айчүрөк Иманалиева

Кубандыктан – Тилек, андан Адилет.
Дүйшөнкулдан – Айбек.
Таалайдан – Шаршенбек, Шамил.

Темирден – Төлөгөн, Абаскан, Абалкан.
Төлөгөндөн – Кумарбек, андан Алишер.
Абаскандан – Узакжан, Искендер, Калыбек,
Жаныбек.

Узакжандан – Фархат, андан Нурсултан, Данияр.
Искендерден – Нуркан, Султан, Руслан. Нуркандан
Дастан, Улук. Султандан – Алихан.
Калыбектен – Бекболсун, Кутболсун, Рамазан,
Эламан.

Жаныбектен – Азирет.
Абалкандан – Таалайбек, Нурбек, Чынгыз.
Таалайбектен – Бектур, Бекзат, Бекнур. Нурбектен –
Бексултан, Эржан. Чынгыздан – Амантур, Эрбол,
Даниэл.

Өмирбектен – Мырзакул, Асанкул. Мырзакулдан
бала жок. Асанкулдан Анарбек, Замирбек, Сабырбек,
Куткелди. Анарбек Ооган согушунда курман болгон.
Замирбектен – Азизбек. Сабырбектен – Бектур.

Бекарстандан – Малабек, Итикул.

Байторудан – Кошаалы, Эшаалы, Үмөталы,
Жумабай.

Кошаалыдан – Токторбай, Токторалы, Тургун.
Токторбай менен Токторалыдан балдар калбаган.

Тургундан – Эсенбек, андан Руслан, Султан,
Эржан. Русландан – Искат, Инсан. Эржандан –
Нурислам. Султандан – Актан, Дастан.

Эшаалыдан – Эшейбек, Ташыбек. Эшейбектен бала
жок.

Ташыбектен – Бакыт, андан Кайнар, Элдар, Айтемир. Кайнардан – Байэл.

Үмөталыдан – Мырзабек, андан Кушубак. Кушубактан – Өзгөрүш, Өскөн, Илияз. Өзгөрүштөн – Афтандил. Өскөндөн – Марлис, Байтур.

Жумабайдан – Садырбек, андан Субаналы (Койчуман), Субанкул (Чокул), Субанбек (Бөкөн).

Субаналы (Койчуман) – Нурлан, андан Нурсултан.

Субанкулдан (Чокул) – Өскөнбек, Сабырбек, Өктөмбек. Өскөнбектен – Бакыт. Сабырбектен – Дилмурат, Рысбек, Мирлан. Рысбектен – Атахан. Өктөмбек – Тынчтыкбек, Урмат, Ниязбек, Марс. Тынчтыкбектен – Бакдөөлөт, Нурдөөлөт. *Чокулдун балдары Токтогул районуна караштуу Ак-Тектир айылында турушат.*

Субанбектен (Бөкөн) – Борончу, андан Айбек, Эрлан, Темирлан.

Кайназардан – Шаамат, Таңат.

Шааматтан – Саркөн, андан Шатман, Осмон.

Осмондон – Жүзбек, андан Анарбек, Замирбек, Саатбек.

Анарбектен – Сагындык. Замирбектен – Тилек. Саатбектен – Эламан.

Шатмандан – Арыкбай, андан Керимбек, Шеримбек, Керимкул (*Аксы районуна караштуу, Ак-Жол айыл округунун Кечүү айылында*).

Керимбектен – Калыбек, Надырбек, Шайлообек, Каныбек, Жаныбек.

Калыбектен – Аманкелди, Ырыскелди. Аманкелдиден – Канат, Жанат, Нурбол, Эрбол. Ырыскелдиден – Эмир, Эдил.

Надырбектен – Султан, Эрнис. Султандан – Нурлис, Алымбек, Даниэл. Эрнистен – Алихан, Ариет.

Шайлообектен – Ыдырыс, Тилек.

Каныбектен – Фархат, андан Айбек, Нуримам.

Жаныбектен – Белек.

Шеримбектен – Кубанычбек, Мурат.
Кубанычбектен – Максат, Бекзат. Мураттан бала жок.

Таңаттан – Токтоназар, андан Каныбек.
Каныбектен – Тынчтык, Таалай. Тынчтыктан – Бакболот, Анарбек.

5. Акматкул

Акматкулдан – Андакул, андан Кедей.

Кедейден – Акмат, андан Көчмурат.

Көчмураттан – Кошкулак, Аксакал.

Кошкулактан – Койош, андан Назарбек, Чечен.

Назарбектен – Эшимбек, андан Ысманалы.
Ысманалыдан – Кубаталы.

Чеченден – Нурманбет, Арзымат.

Нурманбеттен – Нышан, Жуман. Нышандан бала жок.

Жумандан – Жанузак, Жаналы, Тургуналы.

Жанузактан – Элнур, андан Эрбол, Бекбол,
Алинур.

Жаналыдан – Темирлан, Тагай.

Тургуналыдан – Таалайбек, Азиат (Манас),
Тынчтыкбек (Калыс).

Арзыматтан – Акмат, Аким, Өмүрбай.

Акимден – Өмүрбек, андан Баймашбек.
Баймашбектен – Ороз.

Өмүрбайдан – Назир, андан Медер, Бакыт.

Аксакалдан – Сатыбалды, Ыбырайым, Бекназар⁴⁰⁰.

⁴⁰⁰ Кадимки Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы Бекназар баатыр. Бекназар баатырдан бала калган эмес. Бекназардын сөөгү Ак-Жол айылындагы Көл мазарга коюлган

Сатыбалдыдан – Сатылган, андан Сейиталы, Султан. Сейиталыдан – Сабыкан. Султандан – Айтыш.

Ыбырайымдан – Касымбек, Багышбек.

Касымбектен – Кыпчакбай, Төлөгөн⁴⁰¹. Төлөгөндөн Райкан, Абдырасул, Абдымалик, Абдыкылыч, Бекназар.

Райкандан – Исхак, Муса, Иса.

Абдырасулдан – Бексултан, Шер.

Абдымаликтен – Адил, Мырзапаяс.

Абдыкылычтан – Эрдана, Роман.

Бекназардан – Эржан.

⁴⁰¹ КР Эл Баатыры, Кыргыз Эл жазуучусу – Төлөгөн Касымбеков

II. Келдейбайдын Жибек деген аялынан тарагандар

Келдейдин Жибек деген аялынан **Көчүм**, андан тарагандарды Көчүмдөр уругу дешет. Булар негизинен *Жалал-Абат областынын Аксы районунун Тегене айылында* турушат.

Көчүмдөн – Шапак, Жапасур.

Шапактан – *Калыгул, Бооке* (Бобуке), *Казыгул*.

Калыгулдан – Барман, Курман, Алдамөт, Таштанбек, Күреккен, Жангир.

Бармандан – Түлкү, Куржу, Абыл, Калманбет.

Түлкүдөн – Тойчибек, андан Сатканкул. Сатканкулдан – Жакыпбек, Жусупбек⁴⁰².

Куржудан – Наргозу, андан Чал. Чалдан – Тапай, Байтик, Шады. Тапайдан – Токтогул, Кушубак. Токтогулдан – Сулайман, Субаналы. Субаналыдан – Сагынбек, андан Элдос, Рысбек. Кушубактан – Тургуналы, Өскөн. Тургуналыдан – Тагайбек, андан Марат, Самат. өскөндөн – Таалайбек, Бакыт. Байтиктен – Авас, Акмат, Момун. Авастан – Кубат. Акматтан – Касым, андан Токтокүчүк, Сатарбек. Токтокүчүктөн – Илияз, Кыяз, Кичибек, Советбек. Момундан – Ысак, Израил, Актал Израилден – Кочкор. Булар *Таш-Көмүр шаарында* турушат. Сатарбектен – Азамат, Гулмат.

Калманбеттен – Бийназар, Арстанкул, Арстанбек. Бийназардан – Төрөгелди. Арстанкулдан – Өктөмбек, андан Жапар.

Курмандан – Калгай, Таштанбек, Барак, Төлөбек, Шайбыр, Алике.

Калгайдан – Ысакожо, Мырзагул. Мырзагулдан – Айтике, Мурат. Айтикеден – Туткуч, андан

⁴⁰² Тойчубеков Жусупбек – жазуучу, жазуучулар союзунун мүчөсү. “Акжол”, “Жетим” аттуу китептердин автору

Абдыбакир, Абдыманап, Абдысамат (Бапай), Шақы, Акбар, Кенжебек. Абдыбакирден – Алмаз, Азамат. Абдыманаптан – Абдымалик. Абдысаматтан – Аман, Улан, Адам. Акбардан – Алберт. Кенжебектен – Бектур. Мураттан – Темир, Асанкул, Картай. Темирден – Атамырза, Айтмырза, Қалмырза, Акмырза, Әркинбай, Болот, Болсун. Темирден тарағандар *Разан-Сай айылында* турушат. Асанкулдан – Нуржигит, Гүлжигит, Айжигит. Нуржигиттен – Азамат. Айжигиттен – Мурат. Булар *Таш-Көмір шаарында* турушат.

Таштанбектен – Арыкбай, Күңбаш. Арыкбайдан – Кайым, Чөкө, Кубатбек, Асанбай. Кайымдан – Тыныке, Сатыбалды. Сатыбалдыдан – Соорбек, Соротай. Соорбектен – Қалысбек, андан Кайрат. Соорбектен тарағандар *Разан-Сай айылында* турушат.

Соротайдан – Алтынбек. Соротайдан тарағандар *Кара-Көл шаарында* турушат. Чөкөдөн – Кубатбек, андан Ысак. Ысактан – Анаш, Асанкул. Анаштан – Жанашбек, Жанышбек, Қалысбек, Шайлообек, Жоробек. Жанашбектен – Ыманалы, Мураталы. Ыманалыдан – Таалайбек, Тынчтыкбек, Кубатбек. Мураталыдан – Азис, Азамат. Жанашбектен тарағандар *Ақсы районунун Кош-Дөбө айылында* турушат. Асанкулдан – Нуралы, Жуманалы, Орозалы, Курманалы, Кутманалы. Нуралыдан – Кубаталы. Күңбаштан – Турсунбек, андан Нышанбай, Абдырайым. Нышанбайдан – Саламбек, Аманбек, Мейманбек, Арстанбек. Саламбектен – Кубанычбек, Зарылбек, Үсөн, Эсен. Кубанычбектен – Темирлан. Аманбектен – Нурдинбек, Нурланбек. Мейманбектен – Байаман. Арстанбектен – Бексултан, Майрамбек. Нышанбайдан тарағандар *Разан-Сай айылында* турушат. Абдырайымдан – Темирбек, Сейитбек, Сүйүтбек, Талантбек, Мыктыбек.

Темирбектен – Азамат, Арзымат, Асан, Абдысамат. Азаматтан – Азимбек. Арзыматтан – Темирлан, Белек. Абдысаматтан – Байэл. Сейитбектен – Дайыр. Сүйүтбектен – Эрнис. Мыктыбектен – Тилек, Бектур, Артур. Абдырайымдан тарагандар *Таш-Көмүр шаарында* турушат.

Барактан – Кожогелди, Бешкемпир, Молтой. Кожогелдиден – Шатман, андан Калманбет, Алманбет. Калманбеттен – Жуманалы, Батыралы. Алманбеттен – Оруналы, Тургуналы. Оруналыдан – Жеңишалы, Шекералы, Айталы, Мырзалы, Кутманалы. Тургуналыдан – Бакыт, Кукулуй, Касымалы. Бешкемпирден – Асанбек, Кеңешбек (Кекен). Кеңешбектен – Илияз, Адилет. Илияздан – Алимур, Канимет, Аvas, Рыскелди. Кеңешбектен тарагандар *Разан-Сай айылында* турушат.

Алдамөттөн⁴⁰³ – Долонбай, андан Абдыразак, Мааткул. Мааткулдан – Ажыкул, Жүзүп, Зайна. Ажыкулдан – Кулубай, Нышан. Кулубайдан – Нурбай, Нарбай, Алымбай, Аман, Нүкү, Улан, Кенжебек.

Курекенден – Бакей, Жумабек, Жээналы. Бакейден – Акмат. Жумабектен – Ысак⁴⁰⁴, андан Айбек, Нурбек. Нурбектен – Бекжан. Жээналыдан – Айтбай (Таш-Көмүрдө), Жыргалбек. Жыргалбектен – Жылдыз, Марс (Кара), Темир, Керимбай, Келдибек.

Жангирден – Ынтымак, андан Укун, Абдесбек. Укундан – Нурлан, Талант. Укундун балдары

⁴⁰³ Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы Алманбеттин прототиби, Ал балбан жана салмактуу киши болгондуктан ат көтөрө албай, өгүз минип жүрчү. Анын өгүзү күлүк – шүдүнгүт болгон

⁴⁰⁴ Жумабеков Ысак – Жаңы-Жол райисполкомунун председатели (1972), “Ленин жолу” гезитинин редактору

Токтогул кичи-шаарчасында турушат. Абдесбектен – Нурболот, *Таш-Көмүр шаарында* жашайт.

Боокеден – Чокмор, Итбото, Малабай, Сейит.

Чокмордон – Жангарач, Токтомат, Токтоназар, Качыке, Жамантек.

Жангарачтан – Шайдылда, Абдылда, Абайылда⁴⁰⁵, Шадыкан, Берк, Төрө, Осмонбек⁴⁰⁶, Үмөталы.

Шайдылдадан – Музабек, Мырзакан, Ажыкан, Булан, Турсунбек.

Музабектен – Орко, андан Кубанычбек, Кукулай, Базан. Кубанычбектен – Урал, Жамат, Мурат. Уралдан – Кубат. Базандан – Расул, Нурсултан.

Мырзакандан – Ыбрайым, андан Ызраил, Сатымбай, Надырбай, Дөлөн, Бапай. Ызраилден – Сапай, Таалай, Максат, Эрболот, Азамат, Толкун. Сапайдан – Эрмек. Таалайдан – Нурболот. Максаттан – Нурсултан. Толкундан – Деңиз. Сатымбайдан – Динмухаммед, Нурмухаммед, Жумагазы, Нургазы. Надырбайдан – Эдил, Эмил. Эдилден – Элмурат, Эсентур. Дөлөндөн – Эрнис, Кылыч. Бапайдан – Зарлык, Элнур.

Ажыкандан – Тургуналы, андан Акылбек, Мурат, Саатбек, Марат.

Буландан – Аспек, Аскар, Шақы. Аскардан – Жолдошбек, Шакыдан – Дайырбек, Искендер, Айдарбек, Асан.

Турсунбектен – Мамай, андан Курманбек. Курманбектен – Улут, Урмат, Жакшыбек.

Абдылдадан – Айтмырза, Шабдан, Абдыразак.

Айтмырзадан – Ажимат, Эмилбек. Ажиматтан – Казатбек (Опон), Сатан, Эргешбай. Казатбектен –

⁴⁰⁵ Кадимки Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы Абил бий паңсаттын прототиби

⁴⁰⁶ Кадимки Осмонбек болуш

Нутан, Уран. Нутандан – Бакыт. Урандан – Искендер. Сатандан – Алмазбек, Таалай, Асан, Бакыт. Алмазбектен – Али. Таалайдан бала жок. Асандан – Билал. Бакыттан – Ислам, Азамат. Эргешбайдан – Болот, Нурбек. Болоттон – Айтилек. Нурбектен – Азамат. Эмилбектен – Эркиналы, Бектеналы. Эркиналыдан – Мирлан, Руслан, Медер. Бектеналыдан – Гүлжигит, Майрамбек, Бекжигит, Бабанур, Кыдырнур. Гүлжигиттен – Абдынур, Курманбек, Кутманбек. Ажиматтан тарангандар *Аксы районунун Үч-Коргон айыл округунун Нарын айылында* турушат.

Шабдандан – Акимжан, Соорбек, Батыркан. Акимжандан – Алкаяз, Баракан. Алкаяздан – Авазбек, андан Үсөн, Айбек, Мишка. Соорбектен – Самарбек, андан Канат, Малик, Айбек. Батыркандан – Каныбек, андан Алмаз, Марс.

Абдыразактан – Дүр, андан Калый. Калыйдан – Акберди, андан Нуржигит.

Абайылдадан – Шатман, Айтике, Тагай.

Шатмандан – Токтогул, андан Өктөмбек, Сатымбек, Ороз, Мадалбек, Зайырбек, Кенжебек.

Айтикеден – Молдобай, андан Тургуналы⁴⁰⁷, Дербишалы (Бөпөн). Тургуналыдан – Айбек. Дербишалыдан – Эркин, Талант, Нурбек, Саатбек, Нурлан (Тетеш), Алмаз. Эркинден – Бакыт, Мелис, Мыктыбек, Жанарбек, Жанатбек. Таланттан – Чынгыз. Нурбектен – Нурус, Илгиз, Барсбек. Саатбектен – Адахан, Кутман. Нурландан – Нурзаман. Алмаздан – Айжигит.

Тагайдан – Боронбай, Абыш. Боронбайдан – Болот, андан Медербек, Залкар (Топуш), Каухар (Кака), Сыргак. Абыштан – Анарбек, Самарбек, Төлөгөн, Мунак.

⁴⁰⁷ Молдобаев Тургуналы (1933-ж.) – акын, котормочу, жазуучулар союзунун мүчөсү

Шадыкандан – Момун, Сопубек, Мамыт, Мадымар, Абыл.

Момундан – Өмөркан, Байзылда. Өмөркандан – Байысбек, андан Ниймат, Алмаз, Турат, Арслан, Үмөт. Байзылдадан – Темирбай, Анарбай, Дүйшөбай. Темирбайдан – Марат, Мурат, Улан, Азамат, Арзымат, Кадырмат, Тилекмат. Анарбайдан – Акбар. Дүйшөбайдан – Элзар.

Сопубектен – Сатыбалды, Темирбек, Мамен. Сатыбалдыдан – Жеңишбек, Акылбек. Темирбектен бала жок. Маменден – Улан.

Мамыттан – Токон, андан Калысбек, Эмил, Нурлан, Бек.

Мадымардан эркек бала жок.

Абылдан – Токторбай, андан Таалайбек, Абдыкалык, Урмат, Саламбек, Бакытбек.

Осмонбек болуштун биринчи аялынан – Жуманалы, Арстаналы⁴⁰⁸, Атабек, Алым, Азанбек, Жусуп, Юсуп (Акбалбан), экинчи аялынан – Турсуналы, Назирбай, үчүнчү аялынан – Доулбек, Алимбек.

Жуманалыдан – Акмат, Акбар. Акматтан – Ызак, Токторбай. Ызактан – Аныбарбек, Нурдинбек, Надимидин, Самидин, Кутмидин. Аныбарбектен – Замирбек, Адыл, Эдил. Замирбектен – Ислам, Иса. Адылдан – Нурэл. Нурдинбектен – Аскат, Тилек. Надимидинден – Элхан. Самидинден – Марлен, Арген. Акбардан – Нургазы, андан Улан, Кубан, Нурлан. Уландан – Нурислан. Кубандан – Адилхан. Токторбайдан – Марат, Максат, Талант. Булар *Таш-Көмүр шаарында* турушат.

Арстаналыдан – Акматбек, Ооганбек.

⁴⁰⁸ Арстаналы Осмонбеков – Граждандык согуштун баатыры, алгачкы Кыргыз атчандар дивизиясынын түзүүчүсү жана командири, “Кызыл Туу” орденинин ээси

Атабектен – Бааран, Баркан, Домор. Баарандан – Дөөлөтбек, Жолдошбек, Асан, Панарбек. Домордон – Сагын, Эркин, Өскөн, Нуралы, Нурбек.

Алымдан – Тургуналы, андан Эргешалы, Туратбек, Сейитбек, Алмазбек, Нуралы. Эргешалыдан – Нурсейит. Туратбектен – Урматбек. Сейитбектен – Ыманалы, Асан. Нуралыдан – Нарбото.

Юсуптан (Акбалбан) – Азис.

Доулдан – Андашбай, Тажибай. Андашбайдан – Калдар, Чолпонбек, Жолдошбек, Кадыр, Камчыбек. Калдардан – Үмөталы, Сулайман. Үмөталыдан – Данил. Чолпонбектен – Саматбек, Тойчубай, Субаналы. Жолдошбектен – Кудайберди, Алихан. Кадырдан – Жангазы. Камчыбектен – Байаман, Байастан, Нурдөөлөт. Тажибайдан – Кубаныч, Кутман, Нурлан, Нурдинбек, Медербек, Медетбек, Кенжебек, Бакытбек. Кубанычтан – Замирбек. Кутмандан – Нурболот, Бекболот. Нурландан – Бексултан, Ибрагим, Илиясбек, Искендер. Нурдинбектен – Залкарбек. Медербектен – Талант, Жумамидин. Медетбектен – Адилет, Аалы.

Алимбектен – Раимбек, андан Жанайбек, Жаныбек, Таалайбек.

Үмөталыдан – Камчыбек, Өмүралы, Сүйүналы, Кайчыбек, Топчубек. Камчыбектен – Ооган. Өмүралыдан – Молдобек, андан Тилебалды. Тилебалдыдан – Тимур, Элнур, Нооруз. Сүйүналыдан – Туку, Сулайман (Бөпөн), Бектурсун, Бердигул. Тукудан – Бекбай, Шақы, Жапарбек. Бектурсундан – Жалил, Мелис, Расул, Жангарач. Бердигулдан – Үмөт.

Токтоматтан – Станбай, Райымкул.

Станбайдан – Айдаралы, Нуралы, Сатымкул, Кийизбай, Көккөз, Кыпчакбай, Мүзүр, Кыдыралы.

Айдаралыдан – Момуналы, андан Мамиш. Мамиштен – Кубан, Кумаш, булар *Үч-Коргон айыл округуна караштуу Терс участкасында* турушат.

Нуралыдан – Жумабек, андан Мырзабай, Рахман. Мырзабайдан – Коңколой. Рахмандан – Сакыш (Салкынбек), андан Оңолбек, Жаныбек, Каныбек, Тыныбек, Бактыбек, Талантбек.

Сатымкулдан – Мырза, Калыбек. Мырзадан – Ороз, андан Кутбидин, Нурдин. Кутбидинден – Байыстан. Нурдинден – Бекболсун, Али. Калыбектен – Жоробай, Түмөнбай. Түмөнбайдан – Аваз, Курманбек, Тынчтыкбек, Болотбек, Нурбек, Айбек. Аваздан – Нуржигит. Курманбектен – Космос, Элдос, Данияр, Нурасыл. Тынчтыкбектин – Алтынбек, андан Байэл. Болотбектен – Залкарбек, Адилет, Бекбол. Нурбектен – Нуртилек. Айбектен – Азамат.

Кийизбай, Көккөз жана Кыпчакбайдан бала калбаган.

Мүзүрдөн – Калдар, Базарбай, Эргешбай, Карабек. Базарбайдан – Токтоналы, андан Намазбек, Нурлан, Болотбек, Азизбек.

Кыдыралыдан – Атамырза, андан Өмүралы. Өмүралыдан – Каныбек, Кадырбек, Нурлаш.

Токтоназардан – Алдаке, Ыманалы. Алдакеден – Торутай, Сатыбалды. Ыманалыдан бала жок.

Качыкеден – Көбөн (Коён), Тайлак, Койчуман, Сман.

Көбөндөн – Наркул, андан Садык, Сагымбай, Абылай, Аралбай.

Садыктан – Дурусбек, андан Кимсан, Эркин. Эркинден – Мирлан, Эрлан, Исхак, булар *Шамалдуу-Сай шаарчасында* турушат. Сагымбайдан – Рысбек, андан Манас, Таштемир, Мырзамир, Эмил, Эсен. Манастан – Эдил, Адыл, булар *Кочкор-Ата кичи*

шаарчасында турушат. Таштемирден – Тимур. Эмилден – Нуржигит, ал Таш-Көмүр *шаарында* жашайт.

Аралбайдан бала жок.

Жамантектен – Кошалы, Тозай, Жолдош.
Жолдоштон – Жумаш.

Итботодон – Атагелди, Ажы, Найман, Субан, Чоро.
Атагелдиден бала жок.

Ажыдан – Ыса, Жаныбек, Мамат.

Ысадан – Алчикен, андан Анаркул. Анаркулдан – Айтмырза, Ташболот, Сапаралы, Нурболот, булар *Таш-Көмүр шаарында* турушат.

Жаныбектен – Өмүрбай.

Маматтан – Молош.

Наймандан – Карагозу, Рай, Жуманалы, Мураталы. Мураталыдан – Жумабек, Анарбек. Анарбектен – Кубаныч, Эмил, Эдил, Медер, Рыскулбек. Кубанычтан – Айбек, Абитбек. Эмилден – Айтназар, Бекназар. Рыскулбектен – Байастан.

Субандан – Акматали.

Чородон – Мырзагул, Жумабай.

Малабайдан – Тагай, Нияз, Абдилакмат (*Майли-Сай шаарында*).

Сейиттен – Баймат, андан Калмырза. Калмырзадан – Ысак, андан Кочкор. Кочкордон – Бакы, Замир, Нурислам, булар *Таш-Көмүр шаарында* турушат.

III. Келдейбайдын Зулайка (Солойко) деген аялынан тарагандар

Келдейбайдын бул аялынан Разан-Сай айылындагы «Кодол» уругу тарайт. Кодолдун кызы атактуу Бердике баатырдын энеси. Кодол Бердике берендин тайатасы болот.

Келдейден – Тото, андан Кодол.

Кодолдон – *Аргынбай, Итаяк, Таңатар.*

Аргынбайдан – Жанболот, Дуулат.

Жанболоттон – *Майрык, Маматкул.*

Майрыктан – Мырзабай, Келдейбай, Субанкул⁴⁰⁹, Мейман. Акыркы үчөөсүнөн бала калбаган.

Мырзабайдан – Кушубак, Канай, Жуматай.

Кушубактан – Мелис, Тилен, Садыралы. Мелистен – Авазбек, Акылбек, Арслан. Авазбектен – Бактияр, Данияр. Акылбектен – Адилет. Арсландан – Ариет, Каниет.

Канайдан – Сайдылда, Мамен, Орозалы, Ормон. Сайдылдадан – Нурбек, Бакытбек, Айбек, Таалай, Замир. Маменден – Эсен. Орозалыдан – Жылдыз.

Жуматайдан – Эркинбек, андан Оомат, Эрмат, Бегмат, Төрөбек, Оомат. Эрматтан – Руслан.

Маматкулдан – Кенебай, Жолдош, Бапы.

Кенебайдан – Токтомбай, Орозбай. Токтомбайдан – Аскарбек, Алымбек, Каныбек, Салымбек, Болотбек, Абдыбек. Аскарбектен – Марс, Алмаз. Марстан – Абдыразак. Алмаздан – Асан. Алымбектен – Бактыбек. Болотбектен – Жоодар.

Жолдоштон – Өскөн, андан Калыбай, Турдалы, Шералы, Бегалы, Орозалы. Калыбайдан – Айбек, Эмил. Айбектен – Асан, Нурдан. Турдалыдан –

⁴⁰⁹ Майрыков Субанкул – граждандык согуштун баатыры, Арстаналы Осмонбековдун кол башчылыгы астында Кыргызстандын түштүгүндөгү басмачыларга каршы күрөштө көрсөткөн эрдиги үчүн «Кызыл Туу» ордени (Приказ №200, 14.04.1924) менен сыйланган

Кыдыралы, Каныбек, Калыбек, Ырысалы. Бегалыдан – Эламан, Урмат, Эрмат. Орозалыдан – Азимбек.

Бапыдан – Сансызбай, андан Самак, Сымак, Самет. Самактан – Сулайман, Субан, Султан, Сабыр, Сейит, Болот. Сулаймандан – Улан, Дастан. Сымактан – Сайырбек, Сыргак, Сагындык, Саржан, Сардин. Саметтен – Семетей.

Дуулаттан – Саке, Шабыке, Шайбек, Тасма. Тасмадан бала жок.

Сакеден – Сүйүналы, андан Муңайбас. Муңайбастан – Ормонбек, Куттубек, Дөөлөтбек, Марат. Куттубектен – Урматбек, Уланбек. Урматбектен – Байаман, Бекболсун. Уланбектен – Эрмек, Ислам. Дөөлөтбектен – Рустам, Курманбек. Мараттан – Дастан, Байастан.

Шайбекетен – Сартмырза, андан Бейшен. Бейшенден – Бексултан, Аалысултан, Нурсултан, Осмоналы, Ратбек, Асаналы. Бексултандан – Бека, Эрнист, Мелис. Аалысултандан – Самат, Талгат. Нурсултандан – Каниет. Осмоналыдан – Арсен. Асаналыдан – Азирет.

Итаяктан – Дөбөт, андан Акабай.

Акабайдан – *Бөкөш, Көбөш, Көпөс, Абыкен, Доскулу.*

Бөкөштөн – Молдоке, андан Багыш, Базылбек, Турдумамбет.

Турдумамбеттен – биринчи аялынан: Самарбек, Таалайбек, Улан, Жаныбек, Каныбек, Акылбек, Мирсултанбек, экинчи аялынан Жаркынбек, Алтынбек. Самарбектен – Сагынбек, Санжарбек. Таалайбектен – Умарбек, Али. Уландан – Урматбек. Жаныбектен – Жылдызбек, Жанарбек. Каныбектен – Бакытбек, Ырысбек. Акылбектен – Бектур, Калыбек, Максатбек.

Жаркынбектен – Келсинбек, Курманбек, Кылычбек, Канжарбек, Азимбек. Алтынбектен – Эламан, Эсен, Мусулман, Сагынбек.

Көпөстөн – Турдукул, Батыркул.

Батыркулдан – Табылды (Бардай), Токон, Жайлоо, Азиз, Кенжебек. Табылдыдан – Талант, Дөөлөт. Булар *Курп-Сайда* турушат.

Абыкенден – Жүзүп, Карынчы.

Жүзүптөн – Ыманалы, Дүйшөнөалы, Эңишалы, Шералы, Бегалы. Булар *Курп-Сайда* турушат.

Карынчыдан – Максат, Оомат, Бакыт. Максаттан – Нурлан, Эрлан, Руслан. Булар *Тегене айылында* турушат.

Доскулудан – Кожобек, андан Сейиталы, Дербишалы, Мураталы, Төлөкө.

Сейиталыдан – Попо, Отуке, Папыке, Карабала. Отукеден – Кулмырза, Бекмырза, Баймырза. Карабаладан – Темирбай, андан Кадырбай, Кожомберди. Кадырбайдан – Надырбай.

Дербишалыдан – Атакан, Чоткара. Атакандан – Тазабек. Чоткарадан – Калыбай. Калыбайдан – Куралбек, Кумарбек, Касымбек. Булар *Курп-Сайда* турушат.

Мураталыдан – Барсанай, андан Тургуналы, Сагыналы⁴¹⁰, Бердалы. Тургуналыдан – Турдалы, Ырысалы, Шаршеналы (Маршал), Керималы (Коля), Анаралы (Анике), Акпаралы. Турдалыдан – Токталы, андан Бектеналы, Султаналы. Ырысалыдан – Эралы, Миралы, Нуралы. Шаршеналыдан – Нуркалый, Нуразиз, Нурсейит. Керималыдан – Чынгыз, Эсеналы, Аскаралы, Муктаралы. Анаралыдан – Оруналы, Нурсултан, Азим. Акпаралыдан – Манасалы, Нурислан. Сагыналыдан – Султан, андан Темирлан. Бердалыдан – Сапаралы, Кубаталы,

⁴¹⁰ Барсанаев Сагыналы (1933-ж.) – техника илимдеринин кандидаты, КР илим жана техника тармагындагы мамлекеттик сыйлыктын лауреаты (1993-ж.)

Кутманалы. Сапаралыдан – Акималы, Байалы, Ынтымак. Кубаталыдан – Аман.

Таңатардан – Мураталы, Шуруке, Дөөт.

Мураталыдан – Эшбай, андан Качканак, Бекман.

Качканактан – Өмүралы, Жуманалы. Өмүралыдан бала жок. Жуманалыдан – Ызабай, андан Жээнкул, Нурберди, Чолпон, Нургазы, Ленжүзбек, Деңизбек, Сабырбек (Аку). Жээнкулдан – Нуртилек. Нурбердиден – Гүлжигит, Шержигит. Нургазыдан – Наржигит, Бекжигит. Ленжүзбектен – Нурдөөлөт. Деңизбектен – Сыргак, Алибек. Сабырбектен – Бекдөөлөт.

Бекмандан – Туралы, Айбашалы, Мамаш. Мамаштан бала жок. Туралыдан – Тургунбай, андан Орозбай, Эсенбай, Олжобай, Акылбек. Орозбайдан – Тилек, андан Бакдөөлөт, Байаман. Эсенбайдан – Заир. Олжобайдан – Илияз, Теңиз, Бек. Акылбектен – Дастан. Айбашалыдан – Жоробай, андан Нүзүп, Жүзүп. Нүзүптөн – Тилек. Жүзүптөн – Жанат, Канат, Самат, Азамат.

Шурукеден – Раимкул, Бердигул.

Раимкулдан – Турдумат, Рыснат. Турдуматтан – Самаган, андан Абдыбек. Абдыбектен – Нурсултан, Бексултан, Залкарбек, Жанчарбек. Нурсултан – Нуртилек, Бакдөөлөт, Нурдөөлөт. Бексултандан – Арген, Ариет. Жанчарбектен – Адилет, Нурсултан. Турдуматтан тарагандар *Жаңы-Жол айылында* турушат. Рыснаттан – Отунчу, Айтманбет. Айтманбеттен – Батыркан, Көкөн. Батыркандан – Тынарбек, Куштарбек, Сардалбек. Сардалбектен – Келсинбек, андан Эрмек.

Бердигулдан – Түнгатар, андан Сагыналы.

Дөөттөн – Наркул, Курманалы. Наркулдан – Эшалы, Досалы, булардан бала калбаган. Курманалыдан – Султаналы, андан Токтосун (Кара-Көл шаарында).

IV. Келдейбайдын Жаркынай деген аялынан тарагандар

Келдейбайдын бул аялынан Тегене айылындагы
«Шаек» уругу тарайт.

Жанасурдан (Шамансур) – Кыргызтай, Торгултай,
Саргылтай.

Торгултайдан – Арзымат, Маты.

Арзыматтан – Орозали, Кабай, Жабай.

Орозалиден – Коёш, Агыш, Акмат, Жаныш.

Жаныштан – Анарбек, Матиаз. Анарбектен –
Кубан, Заирбек, Шамшарбек, Нурбек, Айбек, Асан,
Үсөн, Төлөгөн. Матиазбектен – Улан, Табылган
(Тапы), Акуля.

Кабайдан – Эсенгелди, Коргол.

Эсенгелдиден – Тилекберди, Тургунбек, Манасбек,
Шербек, Масалбек, Ооматбек. Тургунбектен –
Чолпонбек, *Жаңы-Жол айылында* турат. Манасбектен
– Эрмек. Шербектен – Шергазы, Жангазы, Миргазы,
Дастан, Байастан, Жумагазы. Масалбектен – Элдияр.
Ооматбек – Бактияр.

Корголдон – Авасбек, Анарбек, Самарбек
Авасбектен – Алмазбек, Рыскул. Анарбектен –
Мадиярбек, Бактыярбек, Султанбек. Самарбектен –
Самат, Бекболот. Булар *Ала-Бука районунун Ала-
Бука айылында* турушат.

Матыдан – Эш, Дос, Нур. Эштен – Темир, андан
Абдыраим, Абдыкайым. Абдыраимден – Канатбек,
Талантбек, Бактыбек. Абдыкайымдан – Бердалы,
Толкунбек. Бердалыдан – Кененбек. Толкунбектен –
Тынай, Шералы. Нурдан – Жолдош, андан
Турсуналы, Сары (*Таш-Көмүр шаарында*).

---Чоңмурундан – Ашыралы, андан Токторалы.
Токторалыдан – Адылбек, Сүйүнбек, Калмамат,
Шамамат. Адылбектен – Мунарбек, Бекбосун.

Сүйүнбектен – Бактияр, Данияр, Самат.
Калмаматтан – Бекзат, Жумабек, Элдос. Шамамат –
Нурболот, Бекболот. Булар *Кызыл-Жар* айылында
турушат.

V. Келдейбайдын Каныш деген аялынан тарагандар

Келдейдин бул аялынан тарагандар негизинен *Жалал-Абат* областынын *Аксы районунун Кызыл-Жар, Ак-Суу айылдарында жана Ноокен районунун Момбеков айыл округуна караштуу Коммунизм участкасында* турушат.

Келдейден – Эр Эшим, андан Көкүм бий. Көкүм бийден – **Кабай, Бешим, Жабай.**

Кабайдан – Сары, андан Стам.

Стамдан – *Болотой, Бокой, Жамантай, Жоогачты.*

Болотойдон – *Эшимбек, Сатыбек, Жанболот, Бөлөкбай, Беки, Бердике.*

Эшимбектин 1-чи аялынан – Бузурманкул; 2-чи аялынан Төкөн, Акчеке, Баит, Кенжетай; 3-чү аялынан Чынасыл, Мейманкул, Кулубек, Майрык.

Бузурманкул, андан молдо Абдылда. Молдо Абдылдадан – Нарбото, андан Абдырахман, Абдыраим, Абдилазис, Абдилаким, Абдилакмат, Абдыкадыр.

Абдырахмандан – Бекмурат, андан Рыскул, Асан, үсөн.

Абдыраимден – Баймурат, Акмат. Баймураттан – Бактыбек, Талантбек, Алтынбек, Айбек, Мирланбек. Акматтан – Алтынбек, Токон, Асылбек.

Абдилакимден – Калмат, Нурмат, Нурмырза, Бекмырза, Кулмырза, Алиммырза, Акмырза. Калматтан – Нурбек, андан Орзалы, Бектемир. Нурматтан – Баймырза, Тынарбек, Замир, Максат, Акыл. Нурмырзадан – Бекболсун, Нурболсун. Бекмырзадан – Кеңешбек, Талантбек, Илияз, Элдос. Кулмырзадан – Нурлан, Эрлан, Данияр. Алиммырзадан – Жумакадыр. Акмырзадан – Кудайберген.

Абдыкадырдан – Жакыпбек, Орунбек.
Жакыпбектен – Жапар, Жалын. Орунбектен –
Сүйүнбек, Толкунбек, Урматбек, Мунарбек.
Абдыкадырдан тарагандар *Аксы районунун Кызыл-
Туу айылында* турушат.

Төкөндөн – Камчыбек, андан Сагынбек.
Сагынбектен – Улан, Уран. Уландан – Нурэл.
Акчекеден – Арзы, андан Эркинбек (Мырзан),
Абдымалик (Аден), Мырзакмат. Эркинбектен –
Үмөталы, Үзүпалы. Үмөталыдан – Абдымалик, андан
– Жеңишбек, Турдакмат, Кадыр. Мырзакматтан –
Дөөлөт, Ыман, Мамыр.

Баиттен – Абдыкалил, Абдыкерим, Абдыкамил
(*Чартак кыштагы, Чартак районунда* турушат).

Кенжетайдан – Токтомамбет.

Мейманкулдан – Акматали.

Кулубектен – Барпыбай, андан Мамат, Абдыманап,
Абдымитал, Ашым. Маматтан – Абдымомун,
Абдыкалык. Абдымомундан – Алихан, Адилхан.
Абдыманаптан – Абдымалик, Абдыбаит, Абдысанат.
Абдымиталдан – Чынасыл. Ашымдан – Абдыкадыр,
Нурасыл, Бекасыл.

Майрыктан – Абдыкайым, андан Израил,
Мирсраим, Раимбек, Раимберди. Израилден –
Нурболот, Нурсултан. Мирсраимден – Ыманбек,
Замирбек. Раимбектен – Бекболот, Ариет.
Раимбердиден – Нуржигит.

Сатыбектен – Калча, Сөпө, Стамбек.

Калчадан – Соорбек, Мусабек, Ызабек, Жоробек,
өмүрбек.

Соорбектен – Чонтай, андан Аскарбек, Андашбек,
Туратбек. Аскарбектен – Алым, Арстан,
Бузурманкул, Бекболот, Бектемир, Мусабек.
Алымдан – Орозбек, Азатбек, Максатбек. Арстандан
– Байэл, Эмир, Аскат. Бектемирден – Алберт.

Андашбектен – Батырбек. Туратбектен – Нурсултан, Бексултан, Ислам. Ызабектен – Кубат, андан Кулмырза.

Стамбектен – Сава, андан Акбар, Жунус.

Бекиден – Муса, Иса.

Мусадан – Жумабай, андан Токтомбай. Токтомбайдан – Самарбек, Максатбек. Самарбектен – Алтын, Эрмек. Максатбектен – Чынгыз, Илгиз, Жумадыл, Элмирбек. Булар *Кызыл-Туу* айылынын *Ак-Жар* жана *Жол-Сай* маалесинде жашашат.

Исадан – Кыдыралы, андан Мырзатай, Чомой (*Таш-Көмүр шаарында* турушат).

Бердикеден – Бердалы, Картай.

Бердалыдан – Кошалы, Байалы, Үмөталы, Жаманкул, Торубай, Эсеналы. Кошалы менен Байалыдан бала жок.

Үмөталыдан – Темиркул⁴¹¹.

Эсеналыдан – Таласбай, Айтике. Таласбайдан – Абдыраим, Ибраим. Абдыраимден – Сатар, Жапар, Капар, Асанкан. Сатардан – Эрмек, Болсунбек, Жаркынбек. Жапардан – Турат. Капардан – Самат, Табылды, Нуртилек. Асанкандан – Асылбек, Адылбек. Ибраимден – Кайыпберди, Уланберди. Кайыпбердиден – Нурсултан. Уланбердиден – Жумалдил.

Жаманкулдан – Абдымомун, андан Эмил, Эдил, Ороз. Эмилден – Чыныбек, Каныбек, Бактыбек. Чыныбектен – Нурбек, Нургазы. Жаныбектен – Акылбек, Асылбек. Бактыбектен – Жылдызбек, Чынгызбек, Бексултан, Элмирбек. Эдилден –

⁴¹¹ Темиркул Үмөталиев (1908–1991-жж.) – Кыргыз Эл акыны (1968), КР Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын ээси (1982)

Максатбек, Талантбек, Курсантбек, Канатбек.
Ороздон – Уланбек, Айбек, Нурланбек.

Торубайдан – Токтомамбет.

Картайдан – Андаш, Көчмөн.

Андаштан – Ибрайым, андан Садир.

Көчмөндөн – Турдубай, андан Жумалы, Өмүралы,
Бейшен. Өмүралы *Аксы районунун Кош-Дөбө айылында* турат.

Бөлөкбайдан – Бердияр, андан Эгемберди.

Эгембердиден – Анаке, Жээнтай.

Анакеден – Шертай, Атай, Сарыбай, Керимбай,
Алимбай, Жыргалбай.

Шертайдан – Алмаз, Алтынбек.

Атайдан – Төлөн, Нурлан, Жуман.

Сарыбайдан – Апсамат, Эрмамат.

Керимбайдан – Залкар, андан Жумалидин.

Алимбайдан – Мунарбек, Мырзабек.

Жыргалбайдан – Тойчу, Толкунбек, Чолпонбек,
Элшан.

Жээнтайдан – Канатбек, Абдесбек, Урматбек,
Жылдызбек, Ыманбек.

Канатбектен – Кубанычбек, Элнур, Сүймөнкул.

Абдесбектен – Темирлан.

Урматбектен – Учкун, Уран, Бексултан.

Жылдызбектен – Каныбек, Жаныбек.

Ыманбектен – Нурсултан, Нурислам, Медеткан.

Жанболоттон – Садыр, андан Атанай, Турдукул,
Ормон, Мала, Жанай.

Атанайдан – Мырза, Сейдеакмат, Нарбай.

Мырзадан – Тургунбек, андан – Жеңишбек,
Акматбек, Ырысбек, Мыктыбек, Жалгашалы,
Андашалы, Таалайбек. Жеңишбектен – Алмаз,
Артур, Шамшибек. Акматбектен – Мирлан, Руслан,

Илияз. Ырысбектен – Нурлан. Мыктыбектен – Анаралы, Абдыганы. Жалгашалыдан – Арнэл. Андашалыдан – Митхун, Нурсултан, Арнас. Таалайбектен – Ислам, Рамазан.

Сейдеакматтан бала жок.

Нарбайдан – Ооган, Омор, Исмаил, Израил. Оогандан – Мейманалы, Темиралы. Мейманалыдан – Тынчтыкбек, Уланбек, Мирбек. Омордон – Арстаналы, Табылды. Арстаналыдын – Рахим. Табылдыдан – Рахман, Молдокан, Эрбол. Исмаилдан – Бакытбек, Талантбек. Бакытбектен – Артык, Элес. Израилден – Абдылда, Байдылда, Шайырбек, Дайырбек. Абдылдадан – Мухамедзакир. Байдылдадан – Муса, Али. Мырзадан – Тургунбек.

Турдукулдан – Токтосун, Кожобек, Мырзакмат (*Саз-Сайда* турушат). Токтосундан – Мамет, Акматжан. Маметтен – Ибрагим, Алимжан, Салимжан, Ороз. Акматжандан – Абдыраим, Мадраим, Касым, Өскөн.

Ормондон – Кийикбай, андан Шайлоо. Шайлоодон – Алимбек, Азилбек, Жаныбек, Калыбек, Полот. Алимбектен – Эрнис. Азилбектен – Эмек. Жаныбектен – Нурбек. Булар *Мичурин колхозу, өзбекстанда*.

Жанайдан – Батыркул, Төрөкул, Кубан, Бабаш.

Батыркулдан Жээнбай, андан Төлөбек. Төлөбектен – Сулайман, Матай. Сулаймандан – Жаркынбек, Акынбек, Калыбек. Жаркынбектен – Максат. Калыбектен – Эрнис. Матайдан Абдырахман.

Төрөкулдан – Кенжекул, андан Назим. Назимден – Каныбек.

Кубандан – Жээнбек, андан Ысман, Ормон, Кадыр, Үсүпжан, Ысак, Момун, Эмил. Ысмандан – Жанарбек, Жаныбек. Жанарбектен – Муса, Иса. Ормондон – Самарбек. Кадырдан – Алтынбек, Жылдызбек, Ырысбек, Каримбек. Каримбектен –

Курсант. Үсүпжандан – Сапарбек, андан Нурэлес. Ысактан – Улан. Эмилден – Залкарбек. Булар *Кош-Дөбө айылында* турушат.

--- *Султан, Эшбай*. Султандан – Топчубек, андан Жолчубай, Жайлоо, Бакыт, Азимбек, Урмат. Жолчубайдан – Дайырбек, Нурбек, Байысбек. Жайлоодон – Жолодар. Бакыттан – Эмир.

Бокойдон – Кутманбет, Орозбай.

Кутманбеттен – Жүндүбай, Жүзүпалы.

Жүндүбайдан – Алымкул, Миңбай.

Алымкулдан – Керимбек, андан Кеңешбек, Кубанычбек, Каныбек, Жаныбек.

Кеңешбектен – Замирбек, Нурбек. Замирбектен – Залкарбек, Нурмухаммед. Нурбектен – Аруун, Элмар.

Кубанычбектен – Улан, андан Рысбай, Нурак.

Каныбектен – Адылбек, Эрнис, Илгиз. Адылбектен – Канатбек. Эрнистен – Диар. Булар *Шамалдуу-Сай шаарчасында* турушат.

Жаныбектен – Арзыбек.

Миңбайдан – Күзөбай, Анатай.

Күзөбайдан – Акназар, Тажибай, Сатымбай, Дилдебай, Чолпонбай.

Акназардан – Бөрүбай, Замирбек.

Тажибайдан – Максат, Эмил, Таалай, Кабылбек, Медербек.

Чолпонбайдан – Байзак, Жанузак.

Анатайдан – Өкүмбек, Советбек. Өкүмбектен – Алимбай, Турдукул, Азимкул. Турдукулдан – Мирланбек. Советбектен – Улан, Уран, Үсөн.

Жүзүпалыдан – Мамбеталы, Мураталы. Мамбеталыдан – Арзыкул, Мырзакул, Абакул. Арзыкулдан – Каныбек, Жаныбек, Кадырбек, Садырбек. Каныбектен – Марат, Майрамбек, Марлен.

Мараттан – Тариэл. Жаныбектен – Руслан, Илияз. Русландан – Улан. Кадырбектен – Байаман. Садырбектен – Байэл. Мырзакулдан – Азим, андан Эрнис, Мелис. Абакулдан – Замирбек, андан Урмат, Жоомарт. Мураталыдан – Төлөгөн, андан Өмөржан, Өмөржандан – Самат. Насипжандан – Тынчтык, Кайрат. Кабылжандан – Руслан, Арстанбек, Дастанбек. Булар *Ноокен районунун Кыпчак-Талаа айылында* турушат.

Орозбайдан – Наанай, Чыкый.

Наанайдан – Арзыбай, Ажикул, Субанкул, Айдаке, Маматай.

Арзыбайдан – Малай, андан Жолдошбек. Жолдошбектен – Талант, Кылыч.

Ажикулдан – Жолдубай, андан Мейманалы, Нурбай, Аскарбек, Асилбек. Аскарбектен бала калбаган. Нурбайдан – Анарбек, Тилекберди. Анарбектен – Нурбек. Тилекбердиден – Гүлжигит, Бекжигит. Асилбектен – Нургазы, андан Эмирлан, Элмирбек.

Субанкулдан – Диар, андан Эргеш.

Маматайдан – Калбай, андан Кутберди, Кутмамбет.

Чыкыйдан – Чыналы, Майлыбай, Дөөлөталы.

Чыналыдан – Кошалы, андан Умар, Мамий, Кыдыр, Сыдый, Бердалы, Шералы. Умардан – Жолдош. Мамийден – Назар.

Майлыбайдан – Биймырза, Айты. Биймырзадан бала жок. Айтыдан – Акмат, Жаныбек, Тыныбек, Таалайбек, Тынарбек, Медербек.

Дөөлөталыдан – Эрназар, андан Өскөн, Орозбай, Камал, Нияз. Өскөндөн – Мирбек, Нуралы. Орозбайдан – Нурмамат, Нуржанат. Камалдан – Курбаналы. Нияздан – Султан.

Жамантайдан – Жансейит, Ормош.

Жансейиттен – Айдаралы, андан Ажы, Асан, Кубатбек, Акмат.

Асандан – Айтмырза, Бекмырза.

Бекмырзадан – Биримкул, Алымкул, Төрөкул, Райымкул, Керимкул.

Биримкулдан – Медербек, Дайырбек, Эмирбек. Медербектен – Адилет, Элдос, Дастан, Дуулат. Дайырбектен – Нурэл.

Алымкулдан – Уланбек, Мунарбек, Кумарбек.

Төрөкулдан – Уларбек, андан Кадырбек, Артур.

Керимкулдан – Сүймөнкул, Анаркул.

Кубатбектен – Нуркул, андан Оңолбек, Тынарбек, Бактыбек. Оңолбектен – Амангелди.

Ормоштон – Наркозу, Нарбек.

Наркозудан – Төрөгелди.

Нарбектен – Кадыркул, андан Төлөбай, Төлөгөн, Чыныбек. Төлөбайдан – Тургун, Көчкөнбай. Тургундан – Сапар, Асан. Сапардан – Нургазы, Шергазы, Байастан. Асандан – Дастан. Көчкөнбайдан – Кадырбек, Атайбек. Кадырбектен – Тилек. Атайбектен – Арзыбек, Азамат.

Жоогачтыдан – Аалы, Аттокур (Токтор).

Аалыдан – Казыгул, андан Телтай. Телтайдан – Топчу (*Шамалдуу-Сайда*).

Аттокурдан – Назар, андан Таштанбек, Атабек. Таштанбектен – Авасбек, Эсен. Таштанбектен – Авасбек, андан Зарлык, Дөкү, Сагын, Абдыназар. Атабектен бала калган эмес.

Жабайдан – Кошалы, Кошой, Казы.

Кошалыдан – Чоро. Кошойдон – Чондук.

Чондуктан – Күчүк, Эсенбай. Күчүктөн – *коют тобу*, Эсенбайдан – *беш кемпир*, ал эми Казыдан – *чаар баш топтору* тарайт.

Коют тобу

Күчүктөн – Асанбай, Жайчибек.

Асанбайдан – Турдубай, Тойалы, Тойгонбай.

Турдубайдан – Кошалы, Исаке.

Кошалыдан – Муктар, андан Раимбек, Алимбек, Субан, Ниман, Нурмамат. Раимбектен – Нургазы, Абылгазы, Шергазы. Нургазыдан – Байжигит. Абылгазыдан – Гүлжигит. Алимбектен – Жеңиш. Субандан – Канжарбек, Жанчарбек, Санжарбек. Нимандан – Өмүралы, Бегималы, Нуржигит. Нурмаматтан – Барсбек.

Исакеден – Калыбек, андан Жаныбек, Жоробек, Илязбек, Кожобек, Муратбек. Жаныбектен – Кубат, Кыланбек, Курманбек, Бексултан. Жоробектен – Чынгыз. Кожобектен – Илгиз. Муратбектен – Нурэл.

Тойалыдан – Ымаке, андан Акматжан. Акматжандан – Нурбек, Куштарбек.

Тойгонбайдан – Бөкүш, Шабыралы, Сүйүналы.

Бөкүштөн – Өзүбек, андан Канат, Баатыр, Мурат. Канаттан – Кубан. Баатырдан – Руслан, Эрлан. Мураттан – Байсалбек.

Шабыралыдан – Болотбек, Абдыманап (Акин), Абдылда. Болотбектен – Улан. Акинден – Курсант, Максат. Абдылдадан – Мирлан.

Сүйүналыдан эркек бала жок.

Жайчибектен – Токтомбай, андан Кошой, Эсеналы, Эсенбай, Токбай.

Кошойдон – Бабатай, Мамет, Үмөт. Бабатайдан – Алимырза, Каныбек, Жаныбек. Алимырзадан – Нурбек, Асан, Үсөн, Кыял. Нурбектен – Акыл, Адилет. Үсөндөн – Кайрат. Каныбектен – Тураталы, Мараталы, Манас, Медер. Жаныбектен – Мирлан, Эрлан, Арген, Разак. Маметтен – Атамырза, андан Бактыбек, Бектурсун, Замирбек, Дайырбек,

Эрнисбек, Кенжебек, Токтомбай. Бактыбектен – Азамат, Арзымат. Бектурсундан – Улан. Замирбектен – Элмирбек. Дайырбектен – Темирлан. Кенжебектен – Жылдызбек. Үмөттөн – Арстаналы, Алимбек, Алтынбек. Арстаналыдан – Касымбек, Асылбек, Калыйнур. Алимбектен – Алмаз, Кыяз, Сыймык. Алтынбектен – Нурсултан, Нуржигит, Нурсейит.

Эсеналыдан – Мамбеталы, андан Базарбай, Акматалы, Орозалы, Ырысалы. Базарбайдан – Азрет, Ноёнбаатыр. Азреттен – Бек. Акматалыдан – Нуралы, Султан, Сагын, Кыдыралы, Капаралы. Нуралыдан – Билал, Абубакир. Орозалыдан – Расул. Ырысалыдан – үзүпалы, Мелис, Садыралы.

Эсенбайдан бала калбаган.

Токбайдан – Камчыбек, согуштан кайтпаган.

Бешкемпир тобу

Бешкемпирден – Эсенбай, андан Нуралы, Куткожо, Каке, Курбаналы.

Нуралыдан – Асыран, Стамбай, Кенже. Асырандан – Медетбек, андан Сырдыбек, Чолпон, Айбек, Байбек.

Куткожодон – Назаралы, андан Анаке, Токтогул. Анакеден – Жолой, Нургазым, Тургумбай, Дүйшөн. Жолойдон – Келсинбек. Токтогулдан – Самарбек. Булар *Таш-Көмүрдө* турушат.

Какеден – Тиленбай, андан Дубанакул, Жолдош, Тургун. Дубанакулдан – Өмүш, Адан, Адыл, Азим, Касым. Өмүштөн – Сагын, Тажи. Адандан – Алтын. Азимден – Ыманбек, Тынарбек, Мунарбек, Рысбек. Касымдан – Чынарбек, Манас. Жолдоштон – Бактыбек. Тургундан – Марат, Замир, Калдар.

Курбаналыдан – Сооронбай, Талканбай, Атакул, Алымкул.

Чаар баш тобу

Казыдан – Таабалды, андан Качыке.

Качыкеден – Ыңырчак, андан *Баястан, Беки, Байжигит.*

Баястандан – Шамурза, Кулмурза, Кулманбет.

Шамурзадан – Ташполот, андан Жумабай. Жумабайдан – Керимбай, Жоробай, Ызабай, Төрөбай, Орозбай, Өскөнбай, Ташкенбай, Ырысбай, Салибай, Кенжебай. Керимбайдан – Касымалы, Дөөлөт. Жоробайдан – Нургазы, Байгазы. Нургазыдан – Билал. Ызабайдан – Мураталы, Уланбек, Эламан, Орозалы. Мураталыдан – Умар. Уланбектен – Мирлан. Төрөбайдан – Талгат, Үсөн. Орозбайдан – Токтогул, Дүйшөнкул, Бекарстан. Өскөнбайдан – Кожомкул. Ташкенбайдан – Нуртилек. Ырысбайдан – Жаныш, Байыш, Ислам, Рүслан. Салибайдан – Илияз, Азимбек. Кенжебайдан – Рамазан.

Кулмурзадан – Сүйүтбек, Өмүрзак, Орунбай. Сүйүтбектен – Эркин, Жоробек. Эркинден – Алмаз, Эрнис. Жоробектен – Замир, Залкар, Кыяз, Элчибек, Бактыбек, Бердибек. Замирден – Адилет. Залкардан – Барсбек. Өмүрзактан – Тынарбек (Чөмөл), Жанышбек. Тынарбектен – Ырыс, Тажен, Алмаз. Жанышбектен – Жеңишбек. Орунбай – согуштан кайтпаган.

Кулманбеттен – Сарыгул, Чокмор. Сарыгулдан – Султаналы, андан Жээмырза. Жээмырзадан – Тажимырза, Алимырза, Төлөмырза, Ашыр. Тажимырзадан – Улан. Төлөмырзадан – Асан, Үсөн, Жуман, Ыман. Чокмордон – Дооронкул, Анаркул, Айдаркул. Дооронкулдан – Абилазим, андан Бейшеналы, Нуралы. Анаркулдан – Асилбек, Козу. Айдаркулдан – Акин, Жөкү, Акбар, Дүйшөналы,

Өмүралы. Чокмордон тарагандар *Таш-Көмүр* шаарында турушат.

Бекиден – Нышаналы, Сапаралы, Жээналы, Тоялы. Нышаналыдан бала жок.

Сапаралыдан – Кулубек, Анарбай, Кутман, Кушубак. Кулубектен бала калбаган. Анарбайдан – Эргешбай, Жолдошбай. Эргешбайдан – Нурмамат, андан Нурлан, Руслан. Кутмандан – Байысбек, Акылбек. Байысбектен – Дурусбек, Кубанычбек. Дурусбектен – Акматбек, Азамат, Бекмамат. Акматбектен – Алихан, Эрмек. Акылбектен – Тургунбек, Турсунбек (Анарбек), Замирбек. Тургунбектен – Иса, Апген. Турсунбек – Адилет. Замирбектен – Ислам, Алмазбек. Кутмандан тарагандар *Аксы районунун Жаңы-Жол айылында* турушат.

Жээналыдан – Шадыбек, Боронбай, Койчике. Шадыбектен – Жээнбай, андан Ооган, Ормонбек, Токторбай, Жыргалбек. Оогандан – Батырбек, Курманбек (Кочон), Бакытбек, Медер. Батырбектен – Руслан, Нурзаман. Курманбектен – Тынчтыкбек, Урматбек, Кубатбек. Бакытбектен – Ырысбек, Улукбек. Ормонбектен – Нурбек. Токторбайдан – Кубаныч, андан Белек, Ыманалы Касымалы, Жумалы. Боронбайдан – Бекбоо, андан Асанбек, Асылбек, Адылбек, Заирбек, Таалай, Максат. Асанбектен – Алтынбек, Бакыт. Асылбектен – Замир. Адылбектен – Нурлан, Белек. Заирбектен – Улан. Таалайдан – Зирек, Бекназар. Максаттан – Амантур, Бекзат, Кадырбек.

Тоялыдан – Барпыбай, Мазел, Соорон, Сопу. Барпыбайдан – Анарбай, Субаналы. Анарбайдан – Мурат, Машрап. Мураттан – Исхак. Субаналыдан – Сейит, Бекназар. Мелистен – Азимбек. Сейиттен – өмүрбек. Мазелден – Анаралы, Чолпоналы,

Акматалы, Урматалы. Анаралыдан – Алимжан, Акбаралы, Аскаралы. Алимжандан – Алимухамбет, Бекнур. Чолпоналыдан – Талант, Нургазы, Арген. Акматалыдан – Азрет. Урматалыдан – Жоодар. Соорон менен Сопудан бала калбаган.

Байжигиттен – Осмон, Ормон.

Осмондон – Молдоке, Бекмырза, Биймырза. Молдокеден – Тургуналы, Досалы. Тургуналыдан – Бейшен, Тынарбек, Улан, Замир. Бейшенден – Нурсултан, Бакдөөлөт. Тынарбектен – Нурэл. Уландан – Мухаммед. Замирден – Руслан, Элдияр. Досалыдан – Жеңишбек, Алтынбек, Акылбек, Асилбек, Кылыч. Жеңишбектен – Исламбек, Русланбек, Нурдөөлөт, Нуртилек. Бекмырзадан – Мурат, Кубаталы. Мураттан – Тургунбек, Байдөөлөт. Кубаталыдан – Исламбек, Руслан, Эрмек. Биймырзадан – Акматалы, Акпаралы, Камбаралы, Бектеналы. Акматалыдан – Төлөгөн, андан Нургазы. Акпаралыдан – Элдияр, Байжигит, Нуржигит, Рахманалы, Азиз. Камбаралыдан – Тилек, Азамат, Ратбек. Бектеналыдан – Бердалы, Шердалы, Мырзалы, Турдалы, Нуралы.

Ормондон – Токобай, андан Байысбек. Байысбектен – Мамадали, Мадан. Мамадалидан – Кубанычбек, Асан, Үсөн, Нургазы. Кубанычбектен – Бекзат. Асандан – Бекжан. Үсөндөн – Али. Нургазыдан – Бекнур. Мадандан – Шергазы, андан Жумадил.

Бешим (Кочкор-Аталык келдейлер).

Бешимден – туулуу Бабаш, андан Коозбала.

Коозбаладан – Шарше, андан Жээнбай

Жээнбайдан – Абылгазы, Шергазы.

Шергазыдан – Кулкиши, Козу.

Кулкишиден – Акмат, Жедигер, Кайып.

Акматтан – Исмадияр, Осон, Исман, Арзымбай. Осондон – Мамасалы, Жума. Исмандан – Айдар, Кумаш. Арзымбайдан – Сапар, андан Жеңишбек, Чынгыз, Кубанычбек, Камбар. Жеңишбектен – Курманбек. Чынгыздан – Искендер.

Жедигерден – Өмүрзак, андан Акылбек, Төрөбек.

Акылбектен – Жакшыбай, Садырбай, Ураим. Жакшыбайдан – Маматжан, андан Майрамбек, Жыргалбек, Азамат. Садырбайдан – Абдыкарим, Маматкарим. Абдыкаримден – Нурсултан. Маматкаримден – Асылбек, Азизбек, Оморбек, Аскатбек, Саматбек, Нурислам. Ураимден – Жаныбек, андан Бекболот, Нурболот.

Төрөбектен – Турсункул, андан Сайпидин, Эркин, Бакытбек, Таалай, Алмаз. Сайпидинден – Азизбек. Эркинден – Нурбек, Кубаныч, Айбек. Бакытбектен – Бекболот. Таалайдан – Дастан. Алмаздан – Канат, Мирлан.

Кайыптан – Мавлян, андан Сайпидин.

Сайпидинден – Абдынаби, Талант, Бакыт. Абдынабиден – Алтынбек. Калыбек, Изатбек, Санат. Таланттан – Тынчтык, Гүлжигит. Бакыттан – Азамат.

Козудан – Маатали, Бабаиш.

Мааталиден – Султан, Мурат, Молдобай, Асанбай. Молдобайдан – Мейман, Мадан, Сансызбай. Меймандан – Табылды, Мамасабыр, Мамадали, Ниязбек. Табылдыдан – Нурлан, Нурбек. Мамасабырдан – Акылбек, Актан. Мамадалиден – Адил. Ниязбектен – Самат, Талант, Жоомарт.

Султан, Мурат жана Асанбайдан бала калбаган.

Бабаштан – Амиракул, Нышанбай, молдо Камбар. Амиракулдан – 1-чи аялынан Эрмен, Эргеш; 2-чи аялынан Жапар, Капар, Адиш.

Эрменден – Мамыт, Мундуз, Дыйкан. Мамыттан – эркек бала жок.

Мундуздан – Арстаналы, Замирбек, Тайирбек, Каныбек, Залымбек, Медетбек. Арстаналыдан – Данияр, Элдияр. Даниярдан – Алдомөт. Замирбектен – Бактияр, Бекулан. Бактиярдан – Арсен. Тайирбектен – Эралы, Бегалы, Нарбото. Каныбектен – Шералы, Темирлан. Залымбектен – Бекболсун, Нурсултан. Медетбектен – Бабаш, Дастан, Султан.

Дыйкандан – Далилбек, Алимбек, Зайирбек, Момун, Тынычбек. Далилбектен – Сагын, Акмат, Султан. Зайирбектен – Максат, Анарбек, Камчыбек. Момундан – Байэл.

Эргештен – Абдымомун, Абибилла, Курманбек. Абибилладан – Сардарбек, Элчибек, Сейитбек. Сардарбектен – Залкарбек, Шумкарбек. Элчибектен – Элмирбек. Сейитбектен – Арген. Курманбектен – Бектур.

Жапардан – Жумабек.

Капардан – Нооман, Самидин, Камил. Ноомандан – Асан, Үсөн, Эрнис, Мелис, Дады. Асандан – Нурсагын, Нурзаман, Нурэл. Үсөндөн – Байжигит. Мелистен – Нуржигит. Самидинден – Өмүрзак, Элбек, Бакыт. Өмүрзактан – Нурдин. Элбектен – Майсалбек, Бекмурат. Бакыттан – Калил. Камилден – Тиркеш.

Адиштен – Темирбек, андан Ботош.

Нышанбайдан – Малик, андан бала жок.

Молдо Камбардан – Кошалы, атасы экөө ажыга кетип, кайтпай калган.

Байсолу, мыдан тарагандар өздөрүн Келдейбиз дешет, бирок Байсолудан жогору жагын билишпейт, балким булар *Абылгазынын* балдары болушу мүмкүн.

Байсолудан – Эрбото, андан *Эши, Төрөгүл, Карагул. Эшиден* – Мамыр, Калмурат, Арзыкул.

Мамырдан – Молош, Сали. Молоштон – Адылбек, Калдарбек, Надырбек. Адылбектен – Сүйүнбек, Айбек, Дооран. Сүйүнбектен – Байэл, Бекбол. Айбектен – Раатбек. Калдарбектен – Рустамбек, Султанбек, Мунарбек, Кутманбек. Надырбектен – Данияр, Нурсейит, Медетбек.

Калмураттан – Шамши, Аттокур. Шамшиден – Эмилбек, Темирбек. Эмилбектен – Акылбек, Батырбек. Темирбектен – Өмүрбек, Асылбек, Сыймык. Аттокурдан – Жаныбек, Жеңишбек. Жаныбектен – Бектур, Тимур, Руслан. Жеңишбектен – Артур, Амантур.

Арзыкулдан – Сабырбек, андан Абдилла, Алымбек. Абдилладан – Кубаныч. Алымбектен Кубатбек, Актан.

Төрөгүлдан – Абдыраман, Рустам, Мамажан.

Абдырамандан – Тагай, андан Кадырбек, Каныбек. Кадырбектен – Дамир, Азамат. Дамирден – Улукбек, Уланбек. Каныбектен – Замирбек, Дооранбек.

Рустамдан – Жусуп, андан Эркин, Санжар, Данияр, Асан, Манас.

Карагулдан бала калган эмес.

Жогорудагы Бешимден тарагандар *Жалал-Абат облусунун Ноокен районунун Момбеков айыл округуна караштуу Коммунизм айылында* турушат.

Баяндоочу-айтуучулардын тизмеси

№	Фамилиясы, аты	Туулган жылы	Жашаган жери	Келдей
1.	Абдыраманов Кадырбек	1956	Коммунизм а., Ноокен р-ну	сары
2.	Ажиматов Сатан	1935	Кызыл-Жар а., Аксы р-ну	көчүм
3.	Ажиматова Гулбара	1951	Таш-Көмүр шаары	көчүм, бооке
4.	Азанбеков Илияз	1974	Разан-Сай а., Аксы р-ну	көчүм
5.	Азимжанова Зымырат	1963	Разан-Сай а., Аксы р-ну	кодол
6.	Айтмырзаев Бектеналы	1960	Райкомол а., Аксы р-ну	көчүм, бооке
7.	Акматов Аныбарбек	1957	Тегене а., Аксы р-ну	көчүм, бооке
8.	Акматов Сапарбай	1949	Коммунизм а., Ноокен р-ну	сары
9.	Акчекеев Бакай	1966	Ак-Жол а., Аксы р-ну	жалпак тобу
10.	Алибеков Бакиржан	1930	Жазы-Кечүү а., Кара-Көл шаар/б	караборчо
11.	Алымов Эргешалы	1955	Кызыл-Жар а., Аксы р-ну	көчүм
12.	Алымов Туратбек	1962	Кызыл-Жар а., Аксы р-ну	көчүм
13.	Амиракулов Абибилла	1953	Коммунизм а., Ноокен р-ну	сары
14.	Амиракулов Сардарбек	1978	Коммунизм а., Ноокен р-ну	сары
15.	Анатаев Өкүмбек	1942	Кызыл-Жар а., Аксы р-ну	орозбай тобу
16.	Арыкбаев Ашыр	1934	Жазы-Кечүү а., Кара-Көл ш/б	аккозу
17.	Асанбеков Кыштообай	1941	Калба а., Талас р-ну, Талас обл.	райымкул
18.	Асанов Биримкул	1948	Кызыл-Жар а., Аксы р-ну	стам тобу
19.	Аттокуров Илияз	1981	Ак-Жол а., Аксы р-ну	сарманбет
20.	Аттокуров Токтобай	1944	Кызыл-Жар а., Аксы р-ну	караборчо

21.	Барсанаев Тургуналы	1937	Тегене а., Аксы р-ну	кодол
22.	Барсанаев Сагыналы	1932	Бишкек шаары	кодол
23.	Батырбеков Көлбай	1936	Ак-Жол а., Аксы р-ну	балапан тобу
24.	Батыркулов Кожокул	1937	А.Огонбаев а., Талас р-ну	рыскул тобу
25.	Доулов Андашбай	1931	Кызыл-Жар а., Аксы р-ну	көчүм
26.	Жантаев Келишбек	1939	Жазы-Кечүү а., Кара-Көл ш/б	караборчо, аккозу
27.	Жантаев Мөлүталы	1967	Жазы-Кечүү а., Кара-Көл ш/б	караборчо, аккозу
28.	Жээналиев Надырбек	1952	Калба а., Талас р-ну, Талас обл.	рыскул тобу
29.	Жолдошев Асан (Мелс)	1974	Бишкек шаары	балапан тобу
30.	Жолдошев Эрнс	1974	Москва шаары	балапан тобу
31.	Жолдошев Асан	1975	Ак-Жол а., Аксы р-ну	балапан тобу
32.	Жолдошев Үсөн	1975	Ак-Жол а., Аксы р-ну	балапан тобу
33.	Жуманалиев Алмаз	1964	Ак-Жол а., Аксы р-ну	сарманбет
34.	Жуманалиев Ызабай	1929	Тегене а., Аксы р-ну	кодол
35.	Жуматаев Эркинбек	1951	Разан-Сай а., Аксы р-ну	кодол
36.	Жүндүбаев Турат	1953	Ак-Жол а., Аксы р-ну	балапан тобу
37.	Жээнбеков Сатымбай	1955	Таш-Көмүр шаары	жалпак тобу
38.	Жээнбеков Кадырбай	1965	Ак-Жол а., Аксы р-ну	жалпак тобу
39.	Исакеев Калыбек	1932	Кызыл-Жар а., Аксы р-ну	коют тобу
40.	Казыбай уулу Кабылбек	1946	Калба а., Талас р-ну, Талас обл.	рыскул тобу
41.	Качыбеков Сагынбек	1954	Кызыл-Жар а., Аксы р-ну	болотой тобу
42.	Кенебаев Аскербек	1956	Разан-Сай а., Аксы р-ну	кодол
43.	Керимбеков Кубанычбек	1951	Кызыл-Жар а., Аксы р-ну	бокой тобу

44.	Кожоматов Темирбай	1926	Жазы-Кечүү а., Кара-Көл ш/б	караборчо, кеден
45.	Кошалиев Разылбек	1949	Таш-Көмүр шаары	караборчо, тайлак
46.	Кошоев Атамырза	1952	Кызыл-Жар а., Аксы р-ну	коют тобу
47.	Кошоев Жаныбек	1967	Кызыл-Жар а., Аксы р-ну	коют тобу
48.	Кутманов Дурусбек	1965	Жаңы-Жол а., Аксы р-ну	чаар баш тобу
49.	Кудаяров Анарбек	1946	Таш-Көмүр шаары	жоогашты
50.	Курманалиев Эралы	1965	Кара-Көл шаары	караборчо
51.	Кыдыралиев Турсун	1949	Ак-Жол а., Аксы р-ну	сарманбет
52.	Мамырбаев Мамат	1974	Ак-Жол а., Аксы р-ну	сарманбет
53.	Машаев өскүлөңбек	1955	Ак-Жол а., Аксы р-ну	балапан
54.	Молдокеев Жаныбек	1978	Разан-Сай а., Аксы р-ну	кодол
55.	Музабеков өмөраалы	1961	Ак-Жол а., Аксы р-ну	сарманбет
56.	Мүзүралиев Акчеке	1924	Ак-Жол а., Аксы р-ну	жалпак тобу
57.	Мырзаев Ороз	1948	Тегене а., Аксы р-ну	көчүм, бооке
58.	Нарбаев Исмаил	1946	Кызыл-Жар к/ш, Таш-Көмүр ш/б	стам тобу
59.	Наржигитов Тажиналы	1954	Шамалды-Сай п., Таш-Көмүр ш/б	караборчо, уй тобу
60.	Нуралиев Алымкул	1968	Ак-Жол а., Аксы р-ну	рыскул тобу
61.	Орозбеков Ташкул	1956	Кара-Көл шаары	караборчо
62.	Ормотоев Кожобек	1947	Ынтымак а., Ноокен р-ну	караборчо
63.	Раканов Сооронбек	1951	Чоң-Арык а., Токтогул р-ну	караборчо
64.	Садыков Кимсан	1957	Тегене а., Аксы р-ну	көчүм, бооке
65.	Сатканкулов Бактыбек	1966	Ак-Жол а., Аксы р-ну	сарманбет
66.	Султамуратов Акматбек	1951	Ак-Жол а., Аксы р-ну	балапан

67.	Таласбаев Абдисатар	1957	Кум а., Аксы р-ну	стам тобу
68.	Токтогулова Уулбүбү	1959	Тегене а., Аксы р-ну	көчүм, калыгул
69.	Тоялиев Анаралы	1963	Кызыл-Жар а., Аксы р-ну	чаар баш тобу
70.	Төлөбаев Асан	1976	Кызыл-Жар а., Аксы р-ну	стам тобу
71.	Ыбрайымов Надырбай	1958	Таш-Көмүр шаары	көчүм, бооке
72.	Эгембердиев Жээнтай	1932	Ак-Сай а. Аксы р-ну	стам тобу
73.	Эргешбаев Керимбек	1930	Тегене а., Аксы р-ну	караборчо, тайлак
74.	Эрменов Арстаналы	1960	Коммунизм а., Ноокен р-ну	сары
75.	Эсеналиев Базарбай	1950	Кызыл-Жар а., Аксы р-ну	коют тобу
76.	Абасов Төлөгөн	1950	Райкомол а., Аксы р-ну	бош моюн
77.	Айталиев Сабырбай	1931	Жолборсту а., Аксы р-ну	мундуз
78.	Айтикеев Таштаналы	1959	Жолборсту а., Аксы р-ну	мундуз
79.	Бөков Темирбек	1952	Райкомол а., Аксы р-ну	бош моюн
80.	Жөнөтбаев Бообек	1953	Калба а., Талас р-ну	колпоч
81.	Жуманазаров Адылбек	1932	Разан-Сай а., Аксы р-ну	мачак
82.	Калназаров Тургуналы	1939	Жолборсту а., Аксы р-ну	мундуз
83.	Кошалиев Жээмырза	1927	Кечүү а., Аксы р-ну	мачак
84.	Күзөбаев Төлөбек (Төкөн)	1942	Ак-Жол а., Аксы р-ну	кырк уул
85.	Мырзагулов Сейиталы	1965	Эчкили а., Аксы р-ну	боркемик

Ак-Жол айыл округунун этнографиясы

Ак-Жол айыл округу Жалал-Абат облусунун Аксы районуна карайт. Бул округ Кичи-Ак-Жол, Жолборсту, Кара-Тыт, Райкомол, Кечүү, Тегене, Разан-Сай, Күрп-Сай, Кызыл-Бейит айылдарынан куралган. Округдун борбору Кичи-Ак-Жол айылы, райондун борбору Кербен шаарынан 70 км. чыгыш тарапта орун алган. Таш-Көмүр шаарынан жана темир жолунан 30 км түндүктө. Бишкек шаарынан 530 км. түштүктө жайгашкан. Калкы – 6549 (2008-ж.) адам.

Аталган айыл округдун айылдарында негизинен саруу уруусунун жана аз санда мундуз уруусунун өкүлдөрү турушат.

Кичи-Ак-Жол айылы: келдей (данбагар), сакоо, боркемик, оготур, кырк уул, бош моюн.

Жолборсту айылы: мундуз (музбурчак, коулчу, аюугак, элчибай, кеңешбес), келдей (данбагар), сакоо (байчагар), бөлөк чал (кабели), күркүрөө.

Кара-Тыт: мачак.

Кечүү айылы: мачак (бегилдик: таакы, котур, көк дөлөн), теңечим.

Күрп-Сай: келдей.

Кызыл-Бейит: сатыкей, келдей (караборчо, кодол)

Райкомол айылы: сакоо (байчагыр, шапак, назар, ормош, көнөй), мундуз (атбасар), мундуз (атбасар), бош моюн (ыңырчак), сатыкей, келдей.

Разан-Сай айылы: келдей (кодол), мачак, оготур.

Тегене айылы: келдей (көчүм, кодол, шаек), оготур, мачак.

Боркемик

Санжыра боюнча Саруудан – Тубай, андан Мураталы. Мураталыдан – Боркемик.

Кубатбек Жакыповдун берген маалыматтары боюнча боркемиктер «Таластын Манас районунун Май айылында 120 түтүн, Токтогулдун Сары-Камышында 250 түтүндөн ашуун, Жумгал районунда 120 түтүн, Токтогул районунун Үч-Терек аймагында 80ден ашуун түтүн, Аксыда 50 дөй түтүн, Чүй облусунун Москва районунун (Сретенка, Петровка, Спартак, Национальный айылдарында) аймагында 250 түтүн, Сокулук районунун Заря, Учкун, Жаңы-Жер айылдарында 200гө жакын түтүн, Бишкекте жана анын айланасында 100дөн ашуун түтүн, Ысык-Ата жана Кант райондорунда 15 түтүн. Ал эми калган аймактарда бирин-серин жашоо тирилигин өткөргөндөрдү кошкондо жалпы саны 2000 түтүнгө чамалаш»⁴¹².

Тарыхый маалыматтарга таянсак, эсеп боюнча болжолу 1600-жылдары, боргемик Муратаалы бий азыркы Талас облусуна караштуу Бакай-Ата аймагындагы Ак-Дөбө, Кара-Коюн айылдарында агатуугандары менен олтурукташкан экен. Анткени далил катары «боргемиктердин коргондору» деп эсептелген коргон дубалдар ушул кезге чейин сакталып турат. Кийинчерээк боргемиктер замандын ар кандай оош-кыйыштарына байланыштуу Аксы, Кетмен-Төбө жана Жумгал өрөөндөрүнө тарап байырлашып, тукум улантышкан. Ал эми калгандары азыркы Манас районуна караштуу Таш-Башат айылынын төмөн жагындагы Таш-Рабат деген жерде жана Казак республикасына караштуу Бес-Агач айылы турган, ал кездеги Көк-Камыш деп аталган жерди байырлап калышкан. Алгач Таластан Кетмен-Төбөнүн Сары-Камыш айылына барып турмушун уланткан боргемиктердин тарых-таржымалына кыскача токтолуп, маалымат бере кетели.

⁴¹² Жакыпов К. Боркемиктер санжырасы.-Б.,2011.-8-б

Боргемиктин баласы Бақыбек Таластан ооп барып, Саяк Сары боргемик Назарбектин баласы катары жүрүп, анын жесир келинине үйлөнүп, андан Аташ, Жакаш, Карабаатыр атуу үч уулдуу, кийинчерээк үйлөнгөн аялынан Арык аттуу бир уулду болуп, алар Кара боргемик деген ат менен Сары боргемиктер менен жек-жаатташ жашап калышкан. Бул окуя болжол менен он жетинчи кылымдын аягына туура келет.

Ал эми Токтогулдун Үч-Терегине он сегизинчи кылымдын ортосунан кийин Бақыбектин уулу Карабаатырдын баласы Кожобердинин балдары көчүп барып отурукташкан. Ал кезде Үч-Терек менен Сары-Камыштын ортосунда Нарын дарыясында көпүрө болгондуктан элдин катнашы тыгыз эле болгон.

Ак-Жол айыл округунун Кичи-Ак-Жол айылынын Эчкили участкасында негизинен боркемик уругунун Кебек, Кулубай жана Жанболот дегендеринен тараган өкүлдөр (65 түтүн) турушат. Төмөндөгү боркемик уругунун таралышы Күзөбаев Төлөбек (Төкөн) жана Мырзагулов Сейиталылар (атасы Мырзагулов Жуматайдан (Жумабек) жазып алган) берген маалыматтардын негизинде жазылды.

Мураталыдан – Боркемик.

Боркемиктен – Сазай, андан Басыл.

Басылдан – Рай, андан 1.Кебек, 2.Кулубай, 3.Жанболот, 4.Байболот, андан бала калбаган.

1.Кебек

Кебектен – *Айты, Тойчу, Жаныбек.*

Айтыдан – Райымкул, Төрөкул, Шамырза, Арык, Нияз, Болот.

Райымкулдан – Мырзакул, Өмүркул, Темиркул, Курман, Ормон. Мырзакулдан – Сагынбай, Жумабек.

Жумабектен – Сейиталы, Бердалы, Темиркулдан – Укай, Токтобай.

Төрөкулдан – Дубана, Бакен. Бакенден – Кошой, андан Эзен, Бейшен, Сатканбай, Сатыбай.

Шамырзадан – Каримырза, Кулмурза. Кулмурзадан – Нүзүп, Төрө. Нүзүптөн – Алымкул, Камчыбек, Топчукул. Алымкулдан – Жоодарбек, Шамшарбек, Артык. Төрөдөн – Эркинбек, Эмилбек, Темирбек, Өмүрбек, Жамилбек. Эмилбектен – Медербек.

Арыктан – Тиленбай, Чоткара, Текебай, Молдобай. Тиленбайдан – Шаршен.

Тойчудан – Досмат, Ырысмат, Тойкулу.

Досматтан – Сатыкул, Атай, Өскөн. Сатыкулдан – Сман, Токтокүчүк. Токтокүчүктөн – Анарбай, Анаркул, Калыбай, Кулубай, Жаанбай, Айткулу. Атайдан – Осмон, андан Жолдубай, Чымырбай, Чылыбай. Жолдубайдан – Базаралы, Бегалы, Жумалы. Чымырбайдан – Замирбек, Эсенбек, Жыргалбек, Орунбек, Шайлообек, Кенжебек. Чылыбайдан – Алтынбек, Элзарбек. Өскөндөн – Төлөгөн, андан Райымбек, Нарбай, Нурбай, Райымбек.

Ырысматтан – Эшалы, Калык.

Тойкулудан – Абды, Ороз, Чорош, Коёш, Калназар. Чороштон – Мамытбек, Аттокур. Мамытбектен – Тургунбек, андан Асанбек, Нурлан, Шамшар, Дайыр (Ак-Суу айылында). Аттокурдан – Канат, Жетибай, Нурболот. Коёштон – Сүйүналы, андан Жакыпалы, Эсеналы, Бейшеналы (Үч-Коргон айылында). Калназардан – Собурбек, андан Базаркул, Болотбек, Кубанычбек, Талантбек.

Жаныбектен – Калмат, Жаңыбай, Калыбай, Толубай.

Калматтан – Ниязбек, андан Сапаралы, Алыбай, Ажыкан, Шадыкан. Сапаралыдан – Калмырза,

Бекмырза, Баймырза, Эшмырза. Баймырзадан – Сатыкей, Каныбек, Мырзабек, Максатбек. Эшмырзадан – Эсен. Алыбайдан – Алимбек, андан Жуманалы (Жумак), Эсеналы, Үзөналы, Мамбеталы, Үмөталы, Акылбек. Жуманалыдан – Таалайбек, Бузурманкул. Таалайбектен – Сардарбек. Үзөналыдан – Сүймөнкул, Улутбек, Асылбек. Сүймөнкулдан – Саян. Мамбеталыдан – Нурсултан. Үмөталыдан – Кыялбек, Нурислам. Ажыкандан – Кубаталы, андан Эрмек, Элдияр (Эпен), Азимбек, Кыдыралы, Илгиз. Эрмектен – Элмурат.

Жаңыбайдан – Канай, андан Асылбек. Асылбектен – Меңдалы, андан Ташыбек. Ташыбектен – Кадырбек, Надырбек, Абжалбек. Кадырбектен – Тургунбек, Зулумбек, Калыйнур. Надырбектен – Элзарбек, Арген.

Толубайдан – Сман, Султан. Смандан – Темиралы, андан Аманбек, Ажыбек, Адылбек. Аманбектен – Жаныбек, Жыргалбек, Бектур. Султандан – Сүйүналы, андан Самат, Акмат, Арстан, Рүстөм.

2.Кулубай

Кулубайдан – Сөлпү, Сарыбай. Өмүралы, Абдырахман, Төлө, Токтогул, Табылды.

Сөлпүдөн – Таштемир, андан Сатканкул, Бабан, Бапан. Сатканкулдан – Кангелди, андан Эргеш, Жалгаш, Ырыс, Бакай. Эргештен – Сагынбек. Жалгаштан – Мирлан. Бабандан – Анарбек, Шаршен, Мадыш. Анарбектен – Дарчибай, Дайырбек, Бактыбек, Кылычбек. Дарчибайдан – Нурлан. Кылычбектен – Ислам, Нурис. Мадыштан – Мыктыбек, Санжар.

Сарыбайдан – Өмүралы, Табылды, Токтогул, Абдырахман, Төлө (Кудайберди).

Өмүралыдан – Дүйшөбай, андан Ташмат.

Табылдыдан – Күзөбай.
Токтогулдан – Мамырбай.
Төлөдөн – Кыдыралы, Назаралы. Кыдыралыдан –
Арзыбай.

3. Жанболот

Жанболоттон – Муса, Станбай.
Мусадан – Аманбай, Эрмекбай, Найманбай,
Ыманалы, Субан. Эрмекбайдан – Эшимбай.
Ыманалыдан – Сатыбек, Курманалы. Сатыбектен –
Анаралы. Анаралыдан Шамед, Илич. Субандан –
Шадыкан, андан Термечик, Рыскул, Оросбай,
Оросбек.
Станбайдан – Жуман, Сейиталы. Жумандан –
Жолдошбай, андан Тентей, Бепен.

Бош моюн

Тамгасы – «/»⁴¹³ же «|»⁴¹⁴.

Санжыра боюнча Саруудан – Тубай, андан
Мураталы. Мураталыдан – Боркемик. Боркемиктен –
Солдогой, Бош моюн. Бошмоюнга кичинесинде көпкө
чейин мойну токтобой койгондуктан «Бошмоюн» деп
ат коюшуптур. Өзүнүн чын аты Жээнбай экен.
Биринчи вариантта аны «Мураталынын кызынын
баласы дешет. Атасынын аты – Аскар, чоң багыш
уруусунан болот»⁴¹⁵. Экинчи вариантта «Катагандын
кан Турсунун саруунун уулу Эр Эшим баатыр
чапканда, катагандын көрүнүктүү адамдары Агынай,

⁴¹³ Абрамзон С.М. Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии/ТКАЭЭ.-
Т.ИВ.-М.,1960.-С.103

⁴¹⁴ Гродеков Н.И. Киргизы и Каракиргизы Сыр-Дарьинской области.-Т.1.-Ташкент,1889.-
Приложение№2.-С.8

⁴¹⁵ Абрамзон С.М. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.66

Жоолук, Накай, Койайдар, Койбагар деген жаш жигиттер колго түшөт. Койайдардын тукумдары Боркемиктердин ичинде калат. Койайдардан Бошмоюн деп айтылат»⁴¹⁶. Казак элинин курамында койайдар деген урук бар, казактын XIX кылымдагы тогатай деген уруусунун урааны «Бошмоюн» болгон⁴¹⁷. Мураталынын жалгыз баласы Боркемик Бошмоюнду өзү асырап баккан.

Этнонимдин параллелдери кандуу моюн – багышта, сары моюн – жетигенде, карамуюн – нойгутта, моюн – төбөйдө. Түркмөндөрдүн *ёмут, сарык, эрсары, мүжөвүр* урууларынын курамында *гарабоюн жана гарабойнак* уруктары⁴¹⁸, каракалпактарда – *карабойын, тогмойын*⁴¹⁹, ал эми Тажикстандагы карлук уруусунун курамында *карабоюн* уругу катталган⁴²⁰.

Бошмоюндан – Календер, Учей. Учейден – Караке, Кутуке, Култан. Каракеден – Коңурбай андан Эсентүгөл. Эсентүгөлдөн – **Ыңырчак**, Кодор. Кутукеден – *кесек таздар* тараган. Кодордон тарагандар – кодорлор деп аталат, аз түтүн. Култандан – Теңирберди, Сатыбалды. Теңирбердиден – Ботоной, Сары. Ботонойдон – Рыскул, Андакул. Сарыдан – Бозайгыр, андан Туума, Чонон, Эшим, Кенже. Булардын ар биринен тарагандар өз аталарынын атынан аталышат.

Бош моюн уругунун өкүлдөрү Ак-Жол айыл округунун Райкомол (50 түтүн), Кичи-Ак-Жол (10 түтүн), Жолборсту (8 түтүн) айылдарында турушат. Райкомол айылында негизинен бош моюн уругунун

⁴¹⁶ Кыргыз элинин санжырасы. Жыйнаган М.Байгаринов/Кыргыз улуттук академиясы. Кол жазмалар фонду. Инв. № 564,111,130 б.; Нусувалиев Д., Жаманкулов К. Агынай санжырасы.-Б.,2004.-12-б

⁴¹⁷ Гродеков Н.И. Көрсөтүлгөн эмгек.-Приложение.-С.3

⁴¹⁸ Атаниязов С. Шежере.-Ашгабат,1992.-103б.

⁴¹⁹ Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпакков. Родо-племенная структура и расселение в XIX – начале XX века.-М.-Л.,1950.-С.164,167

⁴²⁰ Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории Южных районов Таджикистана и Узбекистана.-М.,1976.-С. 80

ыңырчагынын Чоту жана Жалгап дегендеринен тарагандар жашашат. Төмөндөгү бош моюн уругунун таралышы Абасов Төлөгөн жана Бөков Темирбектердин берген маалыматтарынын негизинде жазылды.

Ыңырчактан – Чоту, Жалгап.

Чотудан – Байдөөлөт, Балтабай.

Байдөөлөттөн – Нияз, Акыл, Жайлоо, Батай, Алике, Чыны, Кенжебай.

Нияздан – Жусупалы, Чотмон. Жусупалыдан – Таштай, Миңбай. Миңбайдан – Калназар, Бекназар, Олпок. Калназардан – Абдывахап, Шафкат. Бекназардан – Бекболот. Чотмондон – Атанай, Беки. Атанайдан – Эсенжан. Бекиден – Аскералы, Шаршеналы, Кыдыралы.

Акылдан – Шалак, Байзак, Өмүрзак, Дооран, Добул, Чоюбек. Шалактан – Карабек. Байзактан – Топчубек, андан Токтосун, Кулдан. Токтосундан – Калдар, Жоодар, Мирлан, Кыялбек. Доорандан – Узак, Акматкан. Акматкандан – Марат, Эржигит, Нуржигит. Добулдан – Собурбек, Төлөмырза. Собурбектен – Жумабек, Жолдошбек, Нурлан. Жумабектен – Тагай, Болот. Нурландан – Нурсултан, Шумкар. Төлөмырзадан – Нуртилек, Муса, Медет.

Жайлоодон – Ыса, Долонбай. Ысадан – Мырзакан, Аскар. Аскардан – Азимбек, Разилбек, Надырбек, Сонунбек, Мырзабек. Азимбектен – Ахат. Разилбектен – Насирдин, Байастан, Байэл. Надырбектен – Дөөлөт, Элеман, Байаман, Бекзат. Сонунбектен – Усубаалы, Бектур. Мырзабектен – Али.

Батайдан – Орозбай, Керимбай, Боронбай. Орозбайдан – Эргеш, андан Нурдинбек, Урматбек. Нурдинбектен – Уларбек, Исламбек, Мунарбек, Бектур. Урматбектен – Шергазы, Байгазы, Байалы.

Аликеден – Субан, Бөк. Субандан – Алыбай, Батырбек, Шайыбек, Белек. Алыбайдан – Кангельди, Эркин. Кангельдиден – Тургунбек, Токторбек, Майрамбек. Батырбектен – Кубатбек, андан Райымбек, Дайырбек, Касымбек, Кожобек. Шайыбектен – Самаш, Коңурбай, Койчубек, Ултаңбай, Дөөлөтбай, Чолпонбай. Бөктөн – Атамырза, Тажимырза. Атамырзадан – Арыкбай, андан Алишер, Мыктыбек. Тажимырзадан – Темирбек, Саматбек, Сардарбек, Алтынбек. Темирбектен – Памир, Ынтымак, Теңдик. Памирден – Нурмухаммед, Ахмад, Абдулла. Саматбектен – Азамат, Калыбек, Бек. Алтынбектен – Арген, Дастан, Таңдабек.

Чыныдан – Эсеналы, андан Малабай.

Кенжебайдан – Саки, Бабаназар.

Балтабайдан – Калмырза, Калыгул, Бокой.

Калыгулдан – Дубана, Турдукул, Жандаралы. Дубанадан – Меңдалы, Турдалы. Меңдалыдан – Мадибар, Темирбай, Куттубай, Шерипбай. Турдукулдан – Үсөн, Мырзалы, Сыйдалы, Токтогул, Асанбай, Акматкул. Үсөн, Мырзалы жана Сыйдалыдан бала калбаган. Жандаралыдан – Бегалы, Деңизалы, Култай, Тилекберди, Тотой.

Калмырзадан – Борош, Байбото, Шербото. Булардан бала жок.

Бокойдон – Бакен, Анарбек, Султанбек. Бакенден – Нарыбай, Сарыбай, Аманбай. Нарыбайдан – Мирбек, Майсалбек, Мелис. Анарбектен – Жээнкул, Субанкул, Нуркул. Султанбектен – Сулайман.

Жалгаптан – Айдар, Ачек.

Айдардан – Өмүралы, Жунус, Курман, Кыдыр, Жуман.

Өмүралыдан – Таштанбек, Ташкул. Таштанбектен – Батыралы, Жакшыбек, Дурусбек. Батыралыдан – Темиркул, Үмөткул. Жакшыбектен – Жакыпалы, Кубаналы. Дурусбектен – Тургуналы, Базаралы, Үмөталы, Касым, Садык, Акиналы, Керималы, Кенжалы, Токтоналы. Ташкулдан – Отунчу, андан Бекболсун, Бекмамбет.

Жунустан – Кедей, Ыман, Камчыбек, Назаралы. Назаралыдан – Назир, Төлөгөн.

Курмандан – Байыт, Сопу. Байыттан – Бабакул, Жапаркул, Сапаркул. Жапаркулдан – Сагыналы. Сапаркулдан – Нуржанбек, Салмоорбек, Санжарбек, Жайдарбек, Алтынбек, Мээримбек. Сопудан – Ташполот, Байболот, Сокон. Ташполоттон – Калганбек. Байболоттон – Канатбек. Сокондон – Өскөн.

Кыдырдан – бала жок.

Жумандан – Ырыс, Калыбек, Мамыт. Ырыстан – Аскаралы, Анаралы, Кудайберген, Урмат. Калыбектен – Муратбек, Шералы. Мамыттан – Акыш, Акылбек.

Ачектен – Алимбек, Орос.

Алимбектен – Төлөш, Шады, Ормонбек.

Оростон – Абас, Самарбек. Абастан – Төлөгөн, андан Жаныш, Байыш. Жаныштан – Жумаамидин, Нурак. Байыштан – Бекжан. Самарбектен – Айты, Алмаз. Айтыдан – Калмырза. Алмаздан – Таштемир, Нуртемир, Акжол.

Кыркуул

Кыркуул саруу уруусуна кирген эң ири уруктардан болуп саналат.

Кыркуул «кырк» жана + «уул» деген эки сөздөн турат. *Кырк* түрк тилинде 40 санды билдирип,

байыркы арий тилинде *гурк* (гург) – «бөрү», «карышкыр» маанисин туюнтат, ал эми «уул» же *оул*, *оулан* деген сөздү түрколог-чыгыш таануучу, этнограф В.В.Радлов⁴²¹ «жоокер» деп которсо, В.Томсен⁴²² – «шахзаада» деп которот. Ошондой эле «*оул*» деген сөз «*огуз*, *ок* – «*уруу*» деген сөздөн келип чыгышы мүмкүн. Демек жогорудагы айтылгандардын негизинде «кыркуул» деген этнонимдин негизинде: 1. «*кырк жоокер*», «*кырк эр*», же «*кырк шахзаада*»; 2. «*кырк бөрү*» же «*бөрүңүң уулдары*»; 3. «*кырк огуз*» же «*кырк уруу*» деген түшүнүктөр жатат.

Кырк уулдан – *Байсу*, *Кулчу* (*Кулчуке*), *Кулсейит*.

Кырк уул

Тамгасы — 𐰉𐰺.

Кулсейиттен – Кырк уул.

Кырк уулдан – Көчпөс (*Жылбас*), андан Октогор кашка.

Октогор кашкадан – Кээ Бука.

Кээ Букадан – *Кабай*, *Жабай*, *Солтонсейит*, *Мамаяр* (Мамадияр).

Кабайдын – биринчи аялынан Токтоназар, Кожомберди, экинчи аялынан Кансарык. *Токтоназардан* – *Итибай*, *Жанкулу* (Жаманкул), *Дөөлөталы*, *Бердалы*. Итибайдан тарагандарды «*сары калпак*», Жанкулудан тарагандарды «*кезек таз*», Дөөлөталыдан тарагандарды «*узун бут*», Бердалыдан тарагандарды «*кооп чычар*» кыркуулдар деп аташат.

⁴²¹ АТИМ, I.-С.8

⁴²² Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon//MSFO.-Helsingfors,1896.-P.114

Кожомбердиден – Сарыболот, Караболот. Сарыболоттон – Калча баатыр. **Кансарыктан** – Кожомкул, Кожояр. **Кожомкулдун** – биринчи аялынан Сатыке, Садык, Акбото, Адыл, экинчи аялынан Эшбото, Бозтумак. Сатыкеден тарагандарды «бака» кырк уулдар деп аташат. Эшботодон – Эсенбай, Токтомуш. Эсенбайдын – биринчи аялынан Кожомурат датка, Субанкул, Султан, Чынасыл, экинчи аялынан Төрө датка, Токол мырза, үчүнчү аялынан Нүзүп миң башы. **Кожоярдан** – Кулубек, Базылбек. Базылбектен **Бешкендер**, андан **Бешанги** урук бөлүкчөлөрү тарайт. Буларды «таз» кырк уулдар дешет.

Жабайдан – **Бешкарын**, андан Аккозу, Наргозу, Ак ат, Куба ат, Коңур, Тогуз токмок.

Солтонсейиттен – **Акчубак**, андан Шерали, Иттыйбас.

Мамаярдан (Мамадияр) – Арык баатыр, Райымкул баатыр.

Жогоруда айтылгандай Кырк уулдан Кабай, андан Токтоназар. Токтоназардан – Бердалы, мындан тарагандарды «*кооп чычар*» кыркуулдар дешет. **Кичи-Ак-Жол** айылында ушул **Бердалыдан** тараган өкүлдөр турушат, «кырк уул» уругунун таралышы Күзөбаев Төлөбектин (Төкөн) маалыматтары боюнча жазылды.

Бердалыдан – Байсары, Жансары.

Байсарыдан – Бердалы, Бектен.

Бердалыдан – Мусулманкул, андан Дөөлөталы. Дөөлөталыдан – Кабай, Тыныстан, Молдоке.

Кабайдан – Ызабай, Күзөбай, Ызак. Ызабайдан – Кимсан, андан бала калбаган. Күзөбайдан – Ооган, Төлөбек (Төкөн). Оогандан – Марат, андан Адилет. Төлөбектен – Талантбек, Урматбек, Максатбек, Аскатбек. Талантбектен – Азамат, Арзымат, Жоомарт. Урматбектен – Аслан. Максатбектен –

Курсантбек. Аскатбектен – Гүлжигит. Ызактан – Авазбек, андан Нурбек.

Ал эми Тыныстан менен Молдокеден тарагандар *Аксы районунун Ак-Суу айылында* турушат.

Аталган кырк уулдардын Кичи-Ак-Жол айылына келип калышынын себебин ушул айылдын тургуну Күзөбаев Төкөн агай мындайча түшүндүрөт: «Биздин чоң энебиз – Шербет боркемик кызы эле, ал Кабай деген кырк уул жигитине турмушка чыгат. Анын күйөөсү – Кабай көп узабай эле каза болуп калат. Буга байланыштуу Шербет эненин Мырзагул, Өмүр, Темиркул деген агалары, аны балдары менен өздөрү жашаган Кичи-Ак-Жол айылына көчүрүп келишет. Ошентип биз бул жерге келип калганбыз. Бул окуя 1930-жылдары болгон».

Жети уруу

Тубайдын экинчи уулу – Менди баатыр. Муну эл ичинде Кара Менди дешчү экен. Анткени ал киши албеттүү, кайратуу жана өңү кара киши экен. Ошондуктан ал «Кара Менди» деп аталып калыптыр. Менди баатырдын жети уулу болуптур. Кара Мендинин калмакка каршы көргөзгөн баатырдыгы тууралуу мындай санжыраны көрсө болот.

«Тарыхчылардын болжолу боюнча 1683-жылдары кыргыз жерин каратаандай каптап калмактар басып кирет. Эл тоо-тоону аша качып, качууга үлгүрбөгөндөрү калмактын колунда калат. Далай кыргыздын башын кесип, денесин казып койгон чункурга таштай беришкен. Ошол мезгилде Тубайдын уулу Менди баатыр 70 жаштан ашкан курагы экен. Кезек Менди баатырга жеткенде, ээрчитип бараткан жети баласына мындай деп айтат: «Калмак антынан тайса керек, кароолду күч коюптур. Кирген кайра чыкпай

жатыры, бир шойком бар. Этият болуп ушундай тургула. Мен барайын, канкор калмакка. Жакшылыктын жышааны болсо тебетейимди, булгалап чакырам, ошондо келгиле. Жамандыктын түрү байкалса, чоң чатырдын бир өңүрүн булгаймын, ошондо силер туш тарапка качып, жаныңарды куткаргыла” деп четтеги дөңсөөгө балдарын калтырып, бастырып кетет.

Ак сакалы багжайган, албеттүү Меңди баатыр чоң ак чатырга кирээри менен калмактын өкүмдары “бул дардайган чоң кара далай калмактын канын ичкен экен, алгыла башын” дейт. Койнуна шамшарын ката барган Меңди калмактын өкүмдарын шилтей бергенде желдеттери жеткирбей кармап калат. Эшикке чыга бергенде чоң чатырдын бир капталын жулкуп өткөн экен. Меңдинин башы алып, денесин чункурга ташталат. Калмактын өкүмдары эси чыгып калгандыктан түнү менен “Кара Меңдини кармагыла” деп, жөөлүп кыйкырып жатып жан берген экен. Меңдинин балдары түн жамынып келип калмактын күзөтчүсүн өлтүрүп, атасынын денесин, башын уурдап барышып, Каракоюн чаты деген жерге коюшат да, туш-тарапка көчө качышып, жан сакташат»⁴²³.

Меңди баатырдын жети баласынан жети уруу эл тарап, жети уруу эли деп айтылат. Булар: *балыкчы, бөлөкчал, кашкатаман, кызылкурт, кызылкулак, оготур, сакоо* уруктары. Жети уруунун өкүлдөрү Талас жана Аксы аймактарында турушат.

⁴²³ Кара: Сол канат кыргыз. 3-чү китеп. Иштеп чыккан Эсенкан Төрөкан уулу. Б.: “Көкө-Тенир”, 1995

Оготур

Тамгасы – ☉.

Тегене айылындагы жашаган оготурлар **Эркетай баатыр**дын урпактары.

Эркетайдын – 1-чи аялынан Дайырбек, 2-чи аялынан Чапай.

Дайырбектен – Мырзабек, Субан бий. Субан бийден – Алымкан, Мейликан, Уулкан. Алымкан – Токтогул ашык богон сулуу. Мейликан келдей уруусунан чыккан Осмонбек болуштун Акбалбан (Юсуп) деген баласынын аялы, ал эми Уулкан атактуу Арстаналы Осмонбековдун жубайы.

Чапайдан – **Табалды, Шабото.**

Табалдыдан – Жантемир-Гантемир, андан Ысман. Ысмандан – Турдукул, Медеркул, Сүйөркул. Турдукулдан – Жуманазар, андан Бабаназар, Байназар. Бабаназардан – Улан, Уран. Байназардан – Байыш, Байаман, Эламан. Байыштан – Байэл, Бекназар. Байамандан – Мунар. Медеркулдан – Орокчу, андан Жолборс, Арстан, Алмаз.

Шаботодон – *Эрбото, Нарбото.*

Нарбото тобу

Нарботодон – Талканбай, Ысман ажы, Болот.

Талканбайдан – *Токтогул, Кошой.*

Токтогулдан – Чоңмурун, Беки, Назаралы, Орозалы.

Чоңмурундан – Калмырза, Тагай.

Калмырзадан – Абдесбай, Абдырайым. Абдесбайдан – Таалайбек, андан Элдияр, Элмар. Абдырайымдан – Темирбек, Жолдошбек, Салибай, Нурлан. Темирбектин 1-чи аялынан – Мирбек, 2-чи аялынан – Жеңишбек, андан Элмирбек. Тагайдан –

Анарбек, Тажимырза, Сапаш, Ажыке. Жолдошбек-тен – Рыскелди. Нурландан – Нуртилек, Нурсултан.

Бекиден – Жуманалы, Жумабай, Коңурбай.

Жуманалыннын 1-чи аялынан – Арыналы, Жүнүсали, Узакжан, 2-чи аялынан – Токталы. Арыналыдан – Өмүралы, Сүйүналы, Молдалы. Өмүралыдан – Нурбек, Айбек, Аязбек. Сүйүналыдан – Сыймык. Жүнүсалидан – Нуралы, Тыналы. Нуралыдан – Мырзалы, Сагыналы, Даниэл. Тыналыдан – Эсеналы. Токталыдан – Шералы, Бегалы. Шералыдан – Байалы, Ыманалы. Бегалыдан – Аалы.

Жумабайдан – Абиде.

Коңурбайдын 1-чи аялынан – Ыбрайым, 2-чи аялынан – Абдырахман. Ыбрайымдын 1-чи аялынан – Гапар, 2-чи аялынан – Ысмайыл. Гапардан – Сагыналы, Ыманалы, Сыдыгалы, Султан. Сагыналыдан – Аскар. Сыдыгалыдан – Бейшеналы. Абдырахмандан – Сапаралы, Тууганбай, Абдыбалы, Эсеналы, Кутманалы, Дүйшөналы. Сапаралыдан – Алмаз. Тууганбайдан – Жанболот, Байдөөлөт, Нурдөөлөт, Осмонбек. Абдыбалыдан – Сыйдалы, Асан, Үсөн, Сайдали. Кутманалыдан – Бектен. Дүйшөнөналыдан – Момуналы, Абдыкадыр.

Орозалынын 1-чи аялынан – Итибай, 2-чи аялынан – Ташбай.

Итибайдан – Сатан, Эргеш, Азий. Сатандан – Бекмурат, Муратбек. Бекмураттан – Элдияр, Эрмек. Муратбектен – Кален, Берен. Эргештен – Мамыт, Мамырбай, Темирбай, Шералы. Мамыттан – Таалай, Бакыт, Урмат, Белек. Мамырбайдын 1-чи аялынан – Мукаш, Максат, 2-чи аялынан – Тургунбек, Эркинбек. Мукаштан – Азилет. Максаттан –

Майсалбек. Темирбайдан – Самат, Азат, Айбек, Байаман. Шералыдан – Данияр, Бактияр, Алияр.

Ташбайдан – Ысмайыл, андан Нуржигит, Нуркалый, Нуркалбек, Нуртилек, Нурадыл, Нурсейит, Нуртемир. Нуржигиттен – Нурсултан, Нурдөөлөт, Нуркелди.

Кошойдон – Арстанкул, Кырбаш.

Арстанкулдун 1-чи аялынан – Акай, 2-чи аялынан – Кулубай, Токсонбай.

Акайдан – Бекбоо, Жыргалбек. Бекбоодон – Алтынбек. Жыргалбектен – Сейит, Тимур. Кулубайдан – Бектур, Сашка (Жылдыз). Бектурдан – Утарбек, Мунарбек, Жанарбек. Утарбектен – Элмирбек. Мунарбектен – Эмирбек. Токсонбайдан – Айбала, Нурбала.

Кырбаштан – Дыйканбай.

Ысман ажыдан – Артыкбай, Эралы, Сарыбай.

Артыкбайдан – Алтыбай, андан Амантай, Атантай. Амантайдан – Өскөнбай, Жапар. Өскөнбайдан – Умтул, Турар, Бекен. Умтулдан – Топчубек, Нурдан. Атантайдан – Панарбек.

Эралыдан – Турдубай, андан Акматжан, Темиш. Акматжандан – Уланбек, Жолдошбек. Уланбектин 1-чи аялынан – Темирлан, 2-чи аялынан Илим.

Болоттон – Козу, андан Кулкара, Жолдош.

Кулкарадан – Осмоналы, андан Анаркул, Алакуш. Алакуштан – Канатбек, Турат, Азамат.

Эрбото тобу

Эрботодон – Тиленбай, андан Токтогон.

Токтогондон – Мырзалы, Чылыбай, Рыскул.

Мырзалыдан – Рысбай, андан Ыманалы, Субаналы, Анарбек, Жоробек. Субаналыдан – Өскөнбай, андан Тилек. Анарбектен – Керимбай, Сагыналы. Керимбайдан – Марат. Сагыналыдан – Замирбек, Нурбек, Мирбек, Ырысбек, Айбек. Жоробектен – Жаныбек, Каныбек. Жаныбектен – Азат, Нурсултан, Байэл. Каныбектен – Илияз, Нурпаяз.

Чылыбайдан – Ажыбай, Асеке, Анарбай, Курманбай. Ажыбайдан – Жүсүпбек, андан Нүзүрбек, Базарбек, Ислам, Дүйшөнбек. Нүзүрбектен – Айдарбек. Базарбектен – Назарбек, Байастан. Исламдан – Эрасыл, Эрсултан. Дүйшөнбектен – Даниэл, Растан. Анарбайдан – Алымбай, Макен. Алымбайдан – Турат, Мурат, Жаныш. Тураттан – Марсел. Курманбайдан – Токтобай, Бердибай. Токтобайдан – Айбек, Мирлан, Русланбек, Эрланбек. Бердибайдан – Бексултан.

Рыскулдан – Оңолбай, Рахманберди. Оңолбайдан – Надырбек, Дайырбек, Саламбек, Эркинбек, Таалайбек. Надырбектен – Тынчтыкбек, Бакытбек, Муктарбек, Азылбек. Тынчтыкбектен – Аскатбек. Дайырбектен – Куштарбек, Максатбек, Жеңишбек, Мирланбек. Эркинбектен – Эрнис, Мелис, Калыс, Марис. Таалайбектен – Талантбек.

Ак-Жол, Караган-Сай, Мал-Калды айылдарында жашаган Оготур уругунун өкүлдөрүнүн таралышы Айттикеев Кеңешбек, Сагинов Айты, Абдылдаев Зулпукор, Абасов Кадыр, Калыгулов Оруналылардан алынган маалыматтардын негизинде жазылды.

Оготур (Токтоболот) – Токтогул, андан Чанкан.

Чанкандан – Абдый, Ботояр, Ташкоюн, Кимбилди.

Абдыдан – Боталы, Байым, Кудайберди.
Боталыдан – *Жаңы-Жолдук* оготурлар,

Кудайбердиден – Кичи-Ак-Жолдук жана Караган-Сайлык оготурлар тарайт.

Кудайбердиден – *Качканак, Манканак, Жапалак, Баканак, Кожомкул - Сары манжа.*

Качканак

Качканактан – Кубат, Мамат.

Кубаттан – Акбий, андан Калыке, Калыбай.

Калыкеден – Түлөкө, андан Айылчы, Токтомуш.

Айылчыдан – Кабылбай, Чиркей, Бүргө.

Кабылбайдан – Боронбай, Топчалы.

Боронбайдан – Эргеш, андан Орозалы. Орозалыдан – Таштаналы, Бектеналы. Таштаналыдан – Нурлан, Мирлан, Рахман, Боронбай, Рахим. Бектеналыдан – Талант, Алмаз. Кубаталыдан – Сабыр, Мырзаболот. Бейшеналыдан – Азамат, Нуртилек, Нурэл. Советбектен – Азизбек. Дайырбектен – Улан, Кожон, Мирис.

Топчалыдан – Күчүк, Жолдош, Оңдош. Күчүктөн – Таштан. Жолдоштон Абдыназар, Абдыжапар. Абдыназардан – Турсунбек, Бектур. Абдыжапардан – Мыктыбек, Бактыбек, Төлөнбек, Жылдызбек.

Чиркейден – Өмүрбек, Кыдыралы, Бузурманкул.

Өмүрбектен – Айдакул, Абдылда, Сейиталы, Айтыкул. Абдылдадан – Зулпукор, Кубанычбек, Замир, Канжарбек, Кылычбек. Зулпукордон – Дамир, Нурбек, Руслан, Тынчтык, Максат. Кубанычбектен – Илияз, андан Олжо, Оомат. Замирден – Алмаз, Талант. Канжарбектен – Тимур, Темирлан. Кылычбектен – Нурланбек, Нурчик.

Кыдыралыдан – Малаш, андан Жолборс. Жолборстон – Эсенбай, Дүйшөн, Тойчу, Алимырза, Кенжебек. Эсенбайдан – Мирлан, Нурлан, Азамат. Мирландан – Марлен, Элмирбек, Илимбек.

Нурландан – Элдар. Дүйшөндөн – Улан, Эрлан, Нурсултан, Ыдырыс. Тойчудан Ныязбек, илиязбек, Манас, Марс. Алимырзадан – Дастан, Арген. Кенжебектен – Бердалы.

Бузурманкулдан – Айтике, Абдыразак, Жээнбек. Айтикеден – Ороскул, андан Кеңешбек, Куштарбек, Төлөгөн, Медетбек, Кыязбек, Ниязбек, Кенжебек. Кеңешбектен Эрлан, Токтосун, Данияр, Жаныш, Байыш. Токтосундан – Байэл. Төлөгөндөн – Тилек. Медетбектен – Адилет. Кыязбектен – Молдокасым, Адил, Изат. Ниязбектен – Бексултан, Бекболот. Кенжебектен – Кайрат. Абдыразактан – Амантай. Жээнбектен – Атабек, Орунбек. Атабектен – Шаукат, Эмил, Эдил. Орунбектен – Медер.

Бүргөдөн – Сатыбек, Султаналы.

Сатыбектен – Калыгул, Акылбек. Калыгулдан – Аттокур, андан Оруналы, Туралы. Оруналыдан – Сагынбек, Касымбек. Сагынбектен – Бекболсун. Туралыдан – Бектур, Амантур, Эсентур. Акылбектен – Азамбек.

Султаналыдан – Тургун, андан Дөөлөталы, Канаталы, Маматалы, Урматалы. Дөөлөталыдан – Тагайбек. Маматалыдан – Нурак, Чубак.

Токтомуштан – Меңди, Нарманбет, Калманбет. Нарманбеттен – Молош, Эркеян. Калманбеттен – Жумаш.

Калыбайдан – Жаныбек, Алдаберди.

Жаныбектен – Тагай, Курманалы, Таласбай, Жуманалы.

Тагайдан – Кулназар, Калназар, Майна, Коко. Кулназардан – Сатымбай, Молдомамыт, Асаналы. Сатымбайдан Сабыр, андан Тимур. Молдомамыттан – Тынчтыкбек, андан Топчубек. Калназардан – Рай,

андан Дүйшөн. Дүйшөндөн – Улан, Нурлан. Майнадан – Анарбай, андан Арстанбек, Жолчубек, Асылбек. Арстанбектен – Нурбек, Нуржигит, Кенжебек. Нурбектен – Элдос, Амандос, Алимбек, Адил. Нуржигиттен – Нуртилек, Даниел. Кенжебектен – Арлен. Жолчубектен – Марат, Эдуард, Асхат. Асылбектен – Мирбек, Эдилбек, Кемелбек, Тагайбек, Жаныбек. Кокодон – Жузубалы, Турдукул, Сүйүналы. Жузубалыдан – Мырзакан, андан Бактыбек. Сүйүналыдан – Абдымалик, Калыбек, Кылычбек, Мыктыбек. Абдымаликтен – Кабылбек. Калыбектен – Кайыпбек, Касымбек, Каныбек, Курсантбек. Кылычбектен – Умар, Улук. Мыктыбектен Калыбек.

Таласбайдан – Бөрүбай, Күзөбай. Күзөбайдан – Райымкул, Райымбек, Садырбек. Райымкулдан – Максаталы, Үмөталы, Бакытбек, Акылбек, Нурланбек, Жантемир, Исламбек. Максаталыдан – Абдымухамбет. Нурланбектен – Эмир. Жантемирден – Нурболот, Шерболот. Исламбектен – Нурсейит. Райымбектен – Алманбет, Нурманбет. Садырбектен – Кутуалы, Алмаз, Мирланбек. Кутуалыдан – Бектур. Алмаздан – Таалайбек, Алтынбек. Мирланбектен – Абай, Дастан.

Жуманалыдан – Койчуман, Сооронбек, Добулбек, Эшенкул, Шабдан, Шадыбек, Молдобек. Койчумандан – Бокой, андан Ыбырайым (Анаралы), андан Бектурсун. Сооронбектен – Айты, Анаркул. Добулбектен – Абас, андан Апсамат, Кадыр. Апсаматтан – Акбар. Кадырдан – Сонунбек, Нуркемел, Кыдыр. Эшенкулдан – Мырзакерим, андан Медер, Дамир. Шабдандан – Сатыбалды, андан Абдырайым, Садыралы, Аалы, Акуналы, Урусалы. Абдырайымдан Жумадил, Урматбек, Автандил. Урматбектен – Кайрат, Самат, Курсант. Садыралыдан – Илияз, Мүнөсбек, Турдубек.

Мүнөсбектен – Нурсултан. Аалыдан – Темиралы. Акуналыдан – Эмирлан, Толкунбек. Урусалыдан – Эрнис.

Алдабердиден – Кубат (Сазык).

Кубаттан – Жоруп, Рысалы, Темир.

Жоруптан – Бокош, Суранчы. Бокоштон – Жапаркул, Сапаркул. Сапаркулдан – Дүйшөбай, андан Мизирайым (Мырзан). Мырзандан – Жыргалбек, Бекболсун, Ырыскелди. Рысалыдан – Чокмор, андан Ырыс. Темирден – Өмүрбай, андан Токтомат, Калдык. Токтоматтан – Тажибай, Эзен.

Качканактын Мамат уулунан

Маматтан – Тынай, Жанай, Жолой.

Тынайдан – Качкын, андан Акмат, Мадумар, Каратай. Акматтан – Ажымат, Жумабек. Жумабектен – Сагынбек, Турсунбек, Кубанычбек, Асан. Сагынбектен – Медетбек, Келсинбек, Бекболсун. Турсунбектен – Айдарбек, Тынарбек. Кубанычбектен – Куралбек, Шерикбек, Маралбек. Асандан – Самат. Мадумардан – Өмүркул, Сүйөркул, Кадыркул, Алымбай. Өмүркулдан – Абдымамбет, Кубанычбек. Сүйөркулдан – Калыс, Жетиген. Кадыркулдан – Урматбек, Алмазбек, Уланбек. Алымбайдан – Казат.

Жанайдан – Аалы, андан Дүйшөбай, Тилекбай. Дүйшөбайдан – Жамгырчы. Тилекбайдан – Атакул.

Манканак

Манканактан – *Чынмолдо, Сатыбалды.*

Чынмолдодон – Кашкармолдо, андан *Эсенкул, Чанкан.*

Эсенкулдан – Мамбеталы, Үмөталы, Эсеналы, Дөөлөталы, Эзенбай.

Мамбеталыдан – Нурболот, андан Таштанбек, Станбек, Анарбек, Тургуналы, Айталы. Таштанбектен – Жуманалы, Ырысалы, Ашыралы. Жуманалыдан – Жолдошбек, Советбек, Канжарбек. Ырысалыдан – Канатбек, Болотбек, Талантбек. Ашыралыдан – Равшан, Нурлан. Тургуналыдан – Бексултан, Нурсултан, Шерсултан, Толкун, Шамбет. Айталыдан – Кансултан, Дуулат, Оомат, Адилет, Нуриет.

Үмөталыдан – Сатымбай, Кайым, Чодон. Сатымбайдан – Шакан, Үсөн. Үсөндөн – Сабыр, Дайыр, Самат.

Эсеналыдан – Осмонбек, Асанбай. Осмонбектен – Айтিকে, Айтмырза, Бекбай. Айтмырзадан – Анаралы, Жолчубек, Үсөналы, Базаралы, Жунусалы. Бекбайдан – Кубанычбек, Темирбек, Акылбек, Жеңишбек, Асылбек, Садырбек, Тилекбек. Асанбайдан – Атамырза, Кынатай.

Дөөлөталыдан – Мырзакул, Мырзабек. Мырзабектен – Ырыс, Анаркул.

Эзенбайдан – Сыдык.

Чанкандан – Шералы, Тоялы.

Шералыдан – Молдомурат, Кожомурат. Молдомураттан – Кудайназар, Мырзамамыт. Кожомураттан – Молдобай.

Тоялыдан – Кудаяркул, Өмүрзак. Кудаяркулдан – Эгемберди, Анарбай. Эгембердиден – Үркүнбай, Асан, Урмат. Үркүнбайдан – Замирбек, Мирбек, Нурбек. Өмүрзактан – Сагын, андан Айтмамбет, Аттокур, Абдымамбет, Турдубай, Туратбек, Муратбек, Кенжебай. Айтмамбеттен – Бактыбек, Дөөлөтбек, Султанбек, Алтынбек, Нурбек, Мырзабек. Аттокурдан – Уланбек, Уранбек, Майрамбек, Атабек. Абдымамбеттен – Эламан, Эрмек, Бакбур, Наркул.

Туратбектен – Мырзагул, Мирбек. Муратбектен – Рысбек. Кенжебайдан – Кубаналы.

Сатыбалдыдан – Райымбай, андан Бектен, Бегалы, Орозалы.

Бектенден – Кулманбет, Меймаш.

Бегалыдан – Тургунбай, Чонор, Жоробек, Токтобек. Тургунбайдан – Сатылган, андан Канаталы, Тилекберди, Кудайберди, Акылбек, Арстаналы, Таштаналы.

Орозалыдан – Таштанбек, андан Турсунбек. Турсунбектен – Алымсейит, Нурсейит, Шекербек.

Жапалак

Жапалактан – Тоголок, андан Кийизбай.

Кийизбайдан – *Муса, Матай*.

Мусадан – Ташмат, андан Жаныбек, Доорон, Собурбек. Собурбектен – Добулбек, Табылды. Добулбектен – Өктөмбек, Масалбек, Асылбек. Өктөмбектен – Марат. Асылбектен – Касым, Насым. Табылдыдан – Рысбек, Мелис, Сыйдалы.

Матайдан – Эшмурат, Өмүрбек, Бердигул. Өмүрбектен – Райымкул, андан Жолдошкул, Арзыкул.

Кожомкул – Сары манжа

Кожомкулдан – Каратеке, Кожомкул.

Каратекеден – Тыналы, андан Меңдибай. Меңдибайдан – Бердигул, Жумагул, Балтабай. Бердигулдан – Орозбек, Тагайбек, Абдылдабек, Кенжебек, Жекен. Орозбектен – Улан. Абдылдабектен – Эмил, Шамил. Кенжебектен – Медер, Данияр, Айдар.

Кожомкулдан – Байкулу, Тайкулу.

Байкулудан – Айталы, Мүзүралы, Кыдыралы. Айталыдан – Мамытбек, Райымбек, Көкөлөй. Мамытбектен – Райымкул, Ален, Дарчыбай, Казак, Чигитай. Райымкулдан – Малыбай, Жылкыбай. Аленден – Сагынбек, Сейитбек. Казактан – Уйлубай, Айбек, Максат, Бектур. Чигитайдан – Жолдошбек, Жаныбек. Мүзүралыдан – Ныязбек, Арстанбек. Арстанбектен – Каныбек, Орозалы.

Тайкулудан – Боталы, Курманалы, Жуман. Боталыдан – Дүйшөбай, Өмүрбек. Өмүрбектен – Козубай, Мыктыбек, Акматбек, Рахматулла. Козубайдан – Тагайбек.

Бураштан – *Даңканай, Баястан.*

Даңканайдан – Борук, андан Жээналы. Жээналыдан – Эшимкул, Сүйөркул, Рыскул, Эшкожо. Эшимкулдан – Таштан, Накен, Каратай. Накенден – Толгонбек, Замирбек, Нурланбек. Сүйөркулдан – Дыйканбай, Талканбай. Дыйканбайдан – Айылчы. Талканбайдан – Токтосун, Мамыржан, Алимжан, Момунжан. Токтосундан – Уларбек, Медербек. Мамыржандан – Нурлан, Нурсултан. Алимжандан – Нурлан, Нурсултан. Момунжандан – Максатбек. Рыскулдан – Беккос, Дайырбек. Беккостон – Собурбек, Мырзаян. Эшкожодон – Ыбрайым, андан Топчалы, Алмаз.

Баястандан – Байыш, андан Кулназар. Кулназардан – Анарбек, Анаркул. Анарбектен – Айтбай, андан Бердибек.

Жунусбайдан – Рысбай, андан Кашкабаш, Баймурат.

Кашкабаштан – Кулмурза, андан Баймырза. Баймырзадан – Эргешалы, андан Улукбек, Дайырбек, Болотбек.

Баймураттан – Калмурат, андан Арыкбай. Арыкбайдан – Айткулу, Сарыбай, Израил. Айткулудан – Жээнбек, Асылбек, Ооганбек. Сарыбайдан – Максатбек, Панарбек, Чынарбек, Тынарбек, Айдарбек, Кырдалбек, Шамшарбек. Израилден – Талантбек, Бакытбек, Советбек, Рысбек.

Сакоо

Тамгасы – 

Сакоо – «жети урууга» кирген ири уруктун бири. Сакоо «сак» жана +оо деген мүчөдөн туруп, этнонимдин аталышы байыркы «сак» элинин барып такалат. Сак [са:к] – байыркы көчмөн, б.з.ч. I миң. жылдарында Борбордук Азияда жашаган, кийин түрк тилдүү элдердин курамына кирген уруу⁴²⁴.

Тажикстандын түштүгүндө жашаган *локай* жана *катаган* урууларынын курамында *сакау*⁴²⁵ уругу катталган.

Сакоодон (Токтоназар) – Шаа, Мамелдей, Акжол, Жангир. Шаа, Акжол, Жангирден тарагандар Таласта. Мамелдейден тарагандар Ак-Жол айыл округунун айылдарында турушат.

Мамелдейден – Үкү (Чоку), Кошаалы (Кашкулак).

Үкүдөн (Байчагыр)⁴²⁶ – Кедейбай, андан Сүттүбай.

Сүттүбайдан – Борсук, Күчүк.

Күчүктөн – Байастан, андан Нуралы, Мүзүр, Кыдыр, Айдар, Мейман.

Нуралыдан – Нурумбай, Сман. Смандан – Азимбек, Алимбек, Райымбек, Мамен.

⁴²⁴ БСЭ.-Т.37.-С.603

⁴²⁵ Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории Южных районов Таджикистана и Узбекистана.-М.,1976.-С.99,105

⁴²⁶ Үкүнүн алты баласы болгон экен, тарынычтан ал беш баласын алып Жети-Өгүзгө кетип калган дешет

Мүзүрдөн – Арстанбек, Коңгайты. Арстанбектен – Молдобек, Үзөн, Муса. Молдобектен – Итибай. Үзөндөн – Тотой. Коңгайтыдан – Курмушу.

Кыдырдан – Бечей, Ажыбек.

Айдардан – Кайнар, андан Жээмырза.

Меймандан – Козубек.

Кошаалыдан (Кашкулак) – Мамыт, андан Коңурбай, Шапак.

Коңурбайдан – Эркетай, Куткатай.

Эркетайдан – Жумабай, Көнөй, Назар, Ормош, Дөөлөн.

Жумабайдан – Сарпбек, Сарымсак, Токтомуш.

Сарпбектен – Келдей, Алымкул. Келдейден – Ажы, Момун, Үрүс. Ажыдан – Жалел, Назир. Момундан – Сүйүтбек.

Сарымсактан – Табылды, Токторалы.

Токтомуштан – Үзөркул, Садыркул, Кадыркул. Үзөркулдан – Сатыкул, андан Сагымбек. Кадыркулдан – Роман, Жүзүпбек. Жүзүпбектен – Сагымбек.

Көнөйдөн – Түлө, Алчынбай, Сырдыбай, Жарыке.

Түлөдөн – Андабек, Субан. Андабектен – Төкө, Карача, Эзеналы. Төкөдөн – Өмурбек, Медет. Өмурбектен – Алтымыш (Дадай), андан Аскат, Искат, Сыргак. Медеттен – Каманбек, Өктөмбек. Карачадан – Доулбек, андан Турсуналы, Таштемир. Турсуналыдан – Нурлан, Мирлан. Нурландан – Артур, Бекжан. Мирландан – Данияр, Бактияр. Таштемирден – Элмурат, Бектур. Элмураттан – Азамат, Амантур. Эзеналыдан – Ташы.

Алчынбайдан – Азыл, Жапар, Араке, Сазыкул, Калыгул. Азылдан – Айталы, Осмон, Ормон, Абылгазым. Айталыдан – Керимбек, Назарбек. Керимбектен – Өмүрбай. Өмүрбайдан – Мыктыбек,

Куштарбек, Канжарбек, Асылбек. Осмондон – Кутманалы, Барпыбай, Тажибай. Кутманалыдан – Кеңеш, Тургунбай, Турдубай. Барпыбайдан – Базаралы. Сазыкулдан – Азыран, андан Кубат.

Сырдыбайдан – Саңса, Жанузак. Саңсадан – Арзымат, Бодуке, Мырзабай. Арзыматтан – Канай, андан Райымбек. Райымбектен – Койчуке, Кожобек, Абакир, Асанкан, Касымбек. Бодукеден – Эдилбек, андан Тиленбай. Мырзабайдан – Абдылда, андан Сонунбек, Анарбек, Куралбек. Жанузактан – Мамат, Тайлак, Ташбай. Маматтан – Момунбек, андан Абаскан. Абаскандан – Айтманбет (Сокоң), андан Бакытбек, Нурланбек, Тынчтыкбек. Тайлактан – Алыбай, андан Жолчубек. Жолчубектен – Конуш, Анарбек. Ташбайдан – Арстанбек, Сейитбек, Тусунбек, Акылбек (Коңколой). Сейитбектен – Жуманалы. Акылбектен – Нарыбай.

Жарыкеден – Кипи, Шалак, Сүйүнбай, Азан. Шалактан – Күзөбай, андан Жумақан, Атай, Төлөгөн. Жумақандан – Нурдинбек, Шеркул, Бердалы, Рыспай. Азандан – Жумабек, Жоробек. Жумабектен – Талантбек, Бактыбек, Таалайбек, Бердибек.

Назардан – Чыңкоё, Бердиқоё, Эшқоё.

Чыңқоёдон – Чыныкбай, Дүйшеке, Танике. Чыныкбайдан – Азаналы, Ормон, Дооран, Арзы. Дүйшекеден – Токтобай, андан Тажибай. Таникеден – Каратай.

Бердиқоёдон – Сартмырза, андан Атамек. Атамектен – Байысбек.

Эшқоёдон – Шабдан, андан Мейманалы. Мейманалыдан – Жоробек.

Ормоштон – Карга, Ширге, Тентей, Ныша.

Каргадан – Жаңыбай, Түлкү, Төпө. Жаңыбайдан – Арстанбай, Ботобай. Арстанбайдан – Анарбай, Танабай. Анарбайдан бала жок. Танабайдан – Абдылдабек, Кадырбек. Түлкүдөн – Козу, Нуралы. Козудан – Тургун. Нуралыдан – Сатай. Төпөдөн – Станбек, Алибек. Станбектен – Кошалы, Туралы, Калыгул. Кошалы, Туралыдан бала жок. Калыгулдан – Кушубек. Алибектен – Токтобай, Токтогул. Токтобайдан – Акматбек. Токтогулдан – Абасбек.

Ширгеден – Молдочал, Сатыбалды, Майрык, Сүйөркул. Молдочалдан – Сатыбек. Сатыбалдыдан – Качкынбек. Майрыктан – Ооган. Сүйөркулдан – Разак, андан Калназар, Акназар.

Тентейден – Сурап, андан Сатканкул, Ыманкул, Сманкул. Сатканкулдан – Озоке. Ыманкулдан – Арзыбай, Артыкбай, Жээналы, Токталы. Сманкулдан – Азаналы.

Куткатайдан – Кулуш, Бердиш, Бай, Эшим.

МУНДУЗ

Тамгасы – 0.

Мундуз уруусу Сол канатка кирген ири уруулардын бири.

Азыркы убакта алтайлыктардын ичинде мундуз уруусунун келип чыгышы туралуу төмөндөгүдөй уламыш бар. Кыпчак уруусунан чыккан бир аял эркек бала төрөйт, андан баланын атасы ким? - деп сурашса «мен үч мус бурчак жутуп жиберип, төрөдүм» дейт, анын атын Мундуз коюшат.

Ошондуктан «мустан чыккан тоң мундус» деген макал алтайлыктарда азырга чейин бар⁴²⁷.

Ушундай эле уламыш б.з. II кылымда кытай булактарында кездешет. Сяньбилердин империясын негиздеген Таньшихайдын төрөлүшү ушул уламыш менен байланышкан⁴²⁸.

В.П.Тадыйкин мундуз этнониминин этимологиясын мындайча түшүндүрөт: «Мундус (мундуз) этноними үч сөздөн келип чыгышы мүмкүн: 1. «мен» 2. «туу (тоо)», 3. «аз» деген VIII кылымда Борбордук Азияда жашаган түрк элинин атынан, башкача айтканда «мен+туу+ас» «мен тоолук асмын» дегенди билдирет. «Мен+туу+ас»=мундус⁴²⁹.

Тарыхчы Б.Турал мундуз этнонимин «миң+гуз» деп чечмелеп, аны «огуз» – «бука» менен байланыштырат.

Мундуз уруусунун таралышын С.Абдырахмановдун Абдышарип аванын өз оозунан угуп, жазып алган санжырасын келтирели: «Мундуздун үч аялы болгон экен, алардан тогуз уулдуу болуптур. Мундуздун кыргыз байбичесинен *Зулум, Зуркай, Зултай, Шыгай, Лакай, Калдык*. Ал эми *Заамин* менен *Шердар* өзбек аялынан. Тогузунчу баласы *Зулдуз* уйгур аялынан.

Зулум менен Зуркайдан тарагандар Ноокен, Базар-Коргон, Сузак райондорунда, Өзбекистандын Анжыян облусунун Канабад, Жалал-Кудук, Айым райондорунда, Токмоктун Кегетисинде, Таластын Кырк-Казык, Миң-Булак деген жерлеринде, Кара-Кулжа районунун Ажыке, Алайкуу өрөөн- дөрүндө жашайт.

⁴²⁷ Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев.-Л., 1969.-С.38

⁴²⁸ Потапов Л.П. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.149-150

⁴²⁹ Тадыйкин В.П. Этимология этнонима мундус//Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность.-Т.1.-Казань, 1992.-С.120-122

Зултайдан тарагандар көл айланасындагы Жети-Өгүз, Ак-Суу, Түп райондорунда, Кеминде, Кочкордо жайгашкан.

Шыгайдан тарагандар Жаңы-Жол (Аксы) районунун Мундуз сай, Ак-Суу, Ак-Жол айылдарында, Чаткалда.

Лакайдан тарагандар Тажикстандын Гисар, Гөлөп, Лакшы өрөөндөрүндө турат.

Калдыктан тарагандар Тажикстандын Жерге-Тал өрөөнүндө жашашат. Мына ушул жерде Калдык атага бир аз токтолуп кетебиз. Калдыктан эки бала бар. Биринчи баласы Кара, экинчи баласы Чабыр. Ошол маалда Орто Азияны кара-кытай басып турган экен. Чабыр бала-чакасын алып, Эне-Сай жээгиндеги Абакан шаарына көчүп кеткен. Ошол жактагы мундуздар мына ушул Чабырдан тарагандар.

Карага Калдык атабыз тажиктин Тегин деген кызын алып берген. Кара менен Тегин Чон кыргыз деген бир балалуу болушкан. Ал бала жүгүрүп жүргөн маалда чоң атасы Калдык небересин алып жайлоого көчүп кетет. Ошол күндөрдүн биринде көнөктөп жамгыр төгүп, жамгыр селге айланып кыштоодо дыйканчылык кылып калышкан Кара менен Тегинди алып кеткен экен. Ошол күндөн ушул күнгө чейин экөөнү сел алган өрөөн Кара-Тегин өрөөнү деп аталып калган.

Эми Мундуз атабыздын өзбек аялынан төрөлгөн эки уулдан тараган тукумдардын жайгашкан жери тууралуу айта кетели. Бул эки уулдан тараган балдар ошол кездерде Оро-Төбө, Зааминде жана Санзар дарыясынын боюнда, Макмал тоолорунда жайгашкан. Шейбаны хан Самаркандан Анжиянга келип Бабур ханды кууганда Зааминдин балдары менен Шердардын балдары Бабур хан менен сүйлөшүп, булардын тең жарымы каракалпактарды аралап, Арал денизинин боюна туруп калышкан. Тең

жарымы Бабурга кошулуп, Кара-Тегин тоолору аркылуу Ооган жерине өтүп кетип, жергиликтүү эл менен аралаш, Кундуз деген жерге жайгашышкан. Азыр тегин унутуп оогандык болуп калышы да мүмкүн.

Бабур Оогандан Индияга өтүп кеткенде ээрчип кеткендер Индиянын Агра шаарына жайгашкан деп айтылат. Уйгур аялынан төрөлгөн Зулдуздан тарагандар Кытайда. Кытай кол алдында тогуз уруу сол канат Куу уулдун балдары бар деп айтылат. Бирок булар небере балдары. Чоң багыштын жети уулу: Азгаалы, Кандабас, Мачак, Пинчин, Кулун, Сарык, Килет. Кутчунун Кутубай, Мундуздун Зулдуз деген уулу. Булардын жайгашкан жери Кытай кол астындагы Кызыл-Суу, Кулжа, Текес, Тарбагатай өрөөндөрүндө. Ушуну менен Мундуз атабыз тогуз уулунан тарагандардын жайгашкан жерлери айтылып бүттү»⁴³⁰.

Мундуз уруусунун өкүлдөрү Ак-Жол айыл округунун Жолборсту (60 түтүн), Кичи-Ак-Жол (20 түтүн), Райкомол (40 түтүн) айылдарында турушат. Жолборсту негизинен мундуз уруусунун музбурчак уругунан жана Райкомол айылында атбасар уругунан тарагандар жашашат. Мундуздан – Музбурчак, андан Аюукак, Бакы тобу, Күрөң, Элчибай тобу.

⁴³⁰ Абдырахманов С. Доор аяны.-Б.,2008.-150-152-б

Калба айыл округунун этнографиясы

Калба айыл округу Талас облусунун Талас районуна карайт. Бул округ Балбал, Калба, Кара-Дөбө, Эркесары, А.Оогонбаев атындагы айылдарынан куралган. Округдун борбору А.Оогонбаев айылы, райондун борбору Көк-Ой айылынан 24 км. Жамбыл темир жол станциясынан 140 км. Бишкек шаарынан 300 км. алыстыкта жайгашкан.

Балбал айылында: алакчын (беш берен), тогунай, Кара-Дөбө айылында: беш берен, кушчу, Эркесары айылында: келдей, мачак, беш каман, күркүрөө, аз санда саяк, А.Оогонбаев айылында: келдей, мачак, колпоч, беш берен, кушчу, теңечин, Калба айылында: келдей, мачак, копоч, куулек аз санда күркүрөө уруктарынын өкүлдөрү турушат.

Мачак уругунун таралышы боюнча Кайнаев Түрктүн «Таластык мачактар» деген китебинде кеңири берилген.

Беш каман

Тамгасы: □.

Беш каман уругу келдей, мачак уруктарындай эле байыркы «байсу» уругунан чыгат. Төмөндө Калба айыл округунда жашаган беш каман уругунун таралышы, санжырачы Казыбай уулу Кабылбектин материалдарынын негизинде берилди.

* * *

Дооул, андан Байгозу. Байгозудан – Аккозу, андан Осмоналы.

Осмоналыдан – Эсенбай, Бөлөкбай.

Эсенбайдан – Казакбай, андан Баялы. Баялыдан – Жуматай, Мандек, Андабек.

Жуматайдан – Карынбай, Өмүржан. Карынбайдан – Абдыжалил, Абдыжапар. Абдыжалилден – Алмаз, Шергазы, Нургазы, Бийгазы. Алмаздан – Максат, Марат, Кайрат. Абдыжапардан – Нургелди, Азиз, Бакыт. Азизден – Канат. Өмүржандан – Таалай, Болотбек, Жамбул. Таалайдан – Азамат, Аскат. Азаматтан – Нурэл. Болотбектен – Нурдөөлөт. Жамбулдан – Адилет, Актилек.

Мандектен – Саалы, андан Токтоназар, Беренбек, Бекназар, Жуманазар. Токтоназардан – Нурдин, Ислан, Нурбек. Нурдинден – Ырыскелди, Баккелди, Бекмырза. Беренбектен – Израил. Жуманазардан – Абдыислам.

Андабектен – Аманжол, андан Кумарбек, Сапарбек, Самарбек, Нурбек. Кумарбектен – Рустам.

Бөлөкбайдан – Табылды, андан Сүйүналы. Сүйүналыдан – Токтогул, Арзыкул.

Токтогулдан – Абдан, Нурсултан, Чынарбек, Аман. Абдандан – Жаныбек, Аманбек. Жаныбектен – Шералы, Шербол. Аманбектен – Кыяз, Калыс. Нурсултаннан – Тилек, Жаныбек, Жакып. Чынарбектен – Кубанычбек. Амандан – Айбек, Актилек.

Арзыкулдан – Анаркул, Нуркан, Кубанычбек, Кубатбек. Анаркулдан – Турусбек, Мусурман. Нуркандан – Нургазы, Элеман, Жылдызбек. Кубанычбектен – Чолпон. Кубатбектен – Тынчтык.

Колпоч

Тамгасы: || же //же ||.

Саруу уруусунун ири уруктарынын бири Колпоч. Санжырачылар бирде Колпоч уругун Төңтөрттүн

тонсуз, Жанчакты аттуу баласынан чыгарышса, бирде Эр Эшимден таратышат.

Оозеки тарыхта жана санжырала «Турсун хан менен болгон согушта, хан Турсундун иниси Шамай Султандын баласы, Эр Эшимдин колуна түшөт. Шамейдин чачпактуу шуру бермет тагынган токолу, бала колго түшкөндө, баланы алып кетиш үчүн тогуз ичик, малдан тогуз, адамдан хан Турсундун кызын, Агынай деген он эки жашар баласын кошо ала келген экен. Эшим баланы бермек турсун чачпактуу аялын баш кылып, келгендерди колго түшүргөн. Чачпактуу аялды, Төңтөртүн жакшы аты согушта окко учуп, ошонун ордуна берген экен. Алты айлык боюна келген келин төрөп, чачпактуу аялдан чочоктуу уул төрөлдү деп атын Чакчакты (Жанчакты) койгон⁴³¹. Чанчактыдан – Табылды. Табылдыдан – Кудайберди деген бала төрөлөт. Кудайбердиден – Аккийиз. Аккийизден – Колпоч⁴³². Бул айткандарга таянсак, Саруу ичиндеги Колпоч уругу Эр Эшимден эмес, Шамей султандын боюнда келген токолуна таралып жатат.

Балким ушул себептен санжырачылар бирде Колпоч уругун Төңтөрттүн тонсуз Жанчакты аттуу баласынан чыгарышса, бирде Эр Эшимден таратышат.

Колпоч урук атын колпоч уругундагылар чечмелеп бере алышбады.

Кыргыз тарыхчысы Т.Акеров *колпоч* этнониминин *козлоч*, *олоч*, *алаш* деген варианттарын берүү менен бирге, колпочту «халадж» уруусу менен жакындаштырып окшоштурат⁴³³.

Төмөндө Калба айылында келдей, мачак уруктары менен чогуу жашаган колпоч уругунун таралы-

⁴³¹ Рахманкулов М. Төңтөрт баатырдын урпагы.-Б.,2008.-17-6

⁴³² Мукашева К. Кыргыздын санжырасы.-Б.,2008.-21-6

⁴³³ Акеров Т. Древние кыргызы и великая степь.-Б.,2005.-С.31

шы, санжырачы Казыбай уулу Кабылбектин кол жазмасынын жана санжырачы Эсенбай молдо Мамбет уулунун өз оозунан жазып алган Жөнөтбаев Бообектин материалдарынын негизинде берилди.

* * *

Колпочтон – Токо (Төкө), Быры, Баба, Чүнү, Кубулук, Алаш.

Алаш

Алаштан – Абыке, Байаш.

Абыкеден – Болот, Олот. Олоттон – Козубек, андан Чочой, Токтук.

Байаштан – *Тыныбек, Чыныбек.*

Тыныбектен – *Мамай, Мамбет, Кутумбет.*

Мамайдан – Байдөөлөт андан, Жаманбала, Карабала.

Жаманбаладан – *Кебек, Келдибек, Эшимбек.*

Кебектен – Карабай, Байкабыл, Кул, Субаналы.

Карабайдан – Качкыналы, андан Жүкөш.

Байкабылдан – Алыбай, андан Шаршенбай, Өмүрбек, Сагынбек. Өмүрбектен – Нурлан, Алмаз.

Кулдан – Мамбеталы, Мамадалы. Мамбеталыдан бала жок. Мамадалыдан – Жолунбек, Жолдош, Кеңеш, Жеңиш. Жолунбектен – Аслан, андан Билал, Хамит, Нурак.

Субаналыдан – Орунбай, Ниязалы, Айталы. Орунбайдан – Кенжалы, андан Мика, Улан, Султан, Болот. Ниязалы, андан Ырысалы. Ырысалыдан – Сарпек, Болотбек, Шерилбек. Айталыдан – Кыдыралы, Сыдыкалы. Кыдыралыдан – Эмил.

Карабаладан – Токо, Табылды.

Токодон – Суранчы, анда Сурап, Кашка.

Сураптан – Тезекбай, Сатыбалды. Тезекбайдан – Токтогул, андан Рыскелди, Рыспай. Сатыбалдыдан – Апил, андан Дүйшөн. Дүйшөндөн – Бообек, Жайлоо, Жаныбек, Каныбек.

Кашкадан – Токтоной, Мамыралы. Токтонойдон – Болдой (Мураталы), андан Казакбай, Темиркул. Мамыралыдан – Абданалы, андан Медеркул, Тилек, Нурлан.

Табылдыдан – Келдейбай, Тосток, Кенжебай, Качыке, Ороз. Келдейбайдан бала жок. Тостоктон – Аманкул, Рыспек. Кенжебайдан – Кукулуй, Айбек. Ороздон – Абыш, андан Масалбек, Муктарбек, Эсенбек, Аманкул.

Келдибектен – Бүргө, Күрүч, Батырбек.

Бүргөдөн – Чойбек, Иманалы, Төлөмүш. Чойбектен – Сыйдалы, Садыралы. Сыйдалыдан – Жумалы, Асан. Садыралыдан – Бозай, андан Мелис, Үзөнбек, Ырысбек, Ипи. Иманалыдан – Асылбек, Докдурбек, Алтынбек, Дилдебек. Төлөмүштөн – Кабылбек, Кара. Карадан – Коргол, Айылчы, Жылкыбай, Арзыкул.

Күрүчтөн – Аттокур, андан Канатбек, Корчубек. Канатбектен – Аскар, Нурбек. Корчубектен – Сагындык, Кубандык.

Батырбектен – Шекербек, андан Кадырбек, Тобокел. Тобокелден – Кумарбек.

Эшимбектен – Сооронбай, Чоңой.

Сооронбайдан – Качкын, андан Сопубек. Сопубектен – Таалай, Самырбек, Темирбек.

Чонойдун 1-чи аялынан – Казыбек, Бейшембек, Жузупбек. Казыбектен – Саманчы, Имаш. Саманчыдан – Райкан, Бобка, Жекин. Имаштан – Искен, Өскөн. Жузупбектен – Аман.

Чонойдун 2-чи аялынан – Коңушбай, Жанышбай. Жанышбайдан – Тургунаалы, Ботаалы, Оморбек, Жумабек. Ботаалыдан – Кыдырма, андан Бакыт,

Үсөн, Бико, Бата. Оморбектен – Кунанбай, андан Ноорузбек.

Мамбеттен – Олжочук, Буйлачык, Кара күчүк, Сары күчүк.

Олжочуктан – Токтомат (Жарты аяк), Токтоназар (Таранчы), Токтогон (Баты).

Токтоматтан (Жарты аяк) – Атаке, Акынбек, Адылбек, Торутай.

Атакеден – Отунчу, Айталы. Айталыдан – Алымкул, Шабданкул Шабданкулдан – Түркмөн, Айдаркан, Сулайман, Иманкул. Түркмөндөн – Качкын. Айдаркандан – Майрамбек. Иманкулдан – Алмаз.

Акынбектен – Жүндубай, Кулжабай, Алыбай, Булан, Мыза. Кулжабай менен Алыбайдан бала жок. Жүндубайдан – Бердике, анын 1-чи аялынан – Ташыбай, Бегимкул. Бегимкулдан – Кеңешбек, Тукун, Чолпон. 2-чи аялынан – Кушчубай, Кушчубек, Жеңишбек. Буландан – Осоке, Мураталы. Осокеден Биримкул, андан Колпоч. Мураталыдан – Наскул, андан Кеңешбек, Анарбек. Мызадан – Абжалбек, андан Тургунбек, Дүйшөнбек, Базарбек.

Адылбектен – Арыкбай, Ыбыралы, Макеш. Арыкбайдан – Молдокул, Кадыркул. Молдокулдан – Биримкул. Кадыркулдан – Букун, Алтынбек, Батырбек, Болсунбек, Аскан, Какыбай.

Торутайдан – Көкүл, андан Абсейит. Абсейиттен – Нуржан.

Токтоназардан (Таранчы) – Айылчы, Рүстөм, Байаз, Чүрөк, Төрөгелди.

Айылчыдан – Ташыбек, Шадыбай, Асыл. Ташыбектен – Шүкү. Шадыбайдан – Кеңчималы, андан Токтогул. Асылдан – Атабек, андан Айбаш.

Айбаштан – Кубанычбек, Талантбек, Улукбек, Чынарбек, Кундузбек.

Рүстөмдөн – Шадыкан, Арстанбек, Молдалы, Адигине, Рыскулбек, Ажыкан, Абылай. Шадыкандан – Стамбек, андан Дөөлөталы, Абдыманат, Абдылда. Дөөлөталыдан – Тургунбек, Кеңеш, Шайлан, Нарынбек. Молдалыдан – Акжолтой, Кушубак. Кушубактан – Зарыл. Адигинеден – Көкөн, Эсен. Эсенден – Борончу. Рыскулбектен – Орос, Анарбек. Ажыкандан – Казымбек, Субанбек. Казымбектен – Муктарбек, андан Акмат. Абылайдан – Шабданбек, Курманбек, Жумабек.

Байаздан – Койчу, Коңгайты. Койчудан – Эсенбай, Абдымут, Тагай. Абдымуттан – Нурлан. Тагайдан – Берлин, Үрмөн, Эшболот. Коңгайтыдан – Береналы.

Чүрөктөн – Алымбай, Бекжан, Ысмайыл, Тилешалы, Салымбай. Салымбайдан – Оморбек, андан Кубатбек, Токтогул.

Төрөгелдиден – Темирбай, Мамырбай. Мамырбайдан – Турар, Акин, Шакин.

Токтогондон (Баты). – Атантай, Көкө, Акбучук.

Атантайдан – Сакебай, Үкүбай, Саадабай, Кенжебай. Саадабай менен Кенжебайдан бала жок. Сакебайдан – Айтбай, Асанкул, Эсенкул, Кожокул. Айтбайдан – Ажыгул, андан Батыр, Чолпон, Арал, Талант. Үкүбайдан – Кулмурза, Кенжегул, Сарыгул. Кулмурзадан – Аман, Өскөн. Кенжегулдан – Калыбек. Сарыгулдан – Мирлан, Марлен, Дастан.

Көкөнүн 1-чи аялынан – Бекибай, Дандыбай, Сурап. Дандыбайдан – Алмат, Асанбек. 2-чи аялынан Сатыбай, Асымбай, Орозбайдан, Кенжебай. Сатыбайдан – Оморбек, Жакшылык, Мундуз. Оморбектен – Аксылык. Жакшылыктан – Өмүрзак, Молдосан, Каныбек, Жаныбек. Мундуздан – Сүйүнтбек, Урман, Максат. Асымбайдан – Токтогул,

Асан. Токтогулдан – Бопо, Аңай, Чонтой, Бакыт. Асандан – Муктар, Алмаз, Акмет. Орозбайдан – Алым, Жылкыбай. Алымдан – Байболсун, Байсултан, Нурсултан. Жылкыбайдан – Каленбай, Мунарбай, Эсенбай, Анарбек.

Акбучуктан – Чыналы, Багышбек, Айдаралы.

Чыналыдан – Жоробек, Шейшен, Жолдошалы, Бекетай, Шаршенбай, Иманкул. Жоробектен – Үлүшбай, Базарбай. Шейшенден – Кыштообай, Манапбай, Аманбай, Кадыр. Жолдошалыдан – Алымкул, Кулмат, Бөкөл. Кулматтан – Керимкул. Бекетайдан – Сүйүнт. Иманкулдан – Турум.

Багышбектен – Көчкөнбай, Медетбек. Көчкөнбайдан – Меңдибек. Медетбектен – Сүйүнтбек, Жекшенбек, Сүйүнтбектен – Нурбек. Жекшенбектен – Бакыт.

Айдаралыдан – Шыргелди, Абылгазы, Коргонбай. Абылгазынын 1-чи аялынан – Турусбек, Шакылдак. Шакылдактан – Ташыбек, Ишебек. 2-чи аялынан – Асанбек, андан Амангелди, Иманбек (Бекин). Амангелдиден – Зукурап. Коргонбайдан – Камчыбек.

Үмөт уулу (кара күчүк) Жаманкарадан – Ачакей, Алчыкен, Байжигит, Карытай. Ачакейден – Субан, андан Сыргак. Сыргактан – Эрмек, Бакыт. Алчыкенден – Жума, андан Ыбрайым. Ыбрайымдан – Кубанычбек, Улан, Турарбек. Байжигиттен – Качкынбай, андан Кабылбек, Кадырбек. Кабылбектен – Аманбек, Жолунбек, Жаныбек, Каныбек, Тыныбек. Кадырбектен – Орозбек, Шакин, Ыкын, Мекин. Карытайдан – Койгелди, Молдобек. Молдобектен – Коңурбай, Жамаке.

Өмөкеден (кара күчүк) – Бекалы, Жаналы, Баймырза, Сотогул, Короз. Бекалыдан – айтике, Жээналы, Токтоназар. Жаналыдан – Турдубай, андан

Турдубек. Баймырзадан – Байболсун, андан Мамыр. Мамырдан – Казымалы, Жүзбек. Жүзбектен – Бейшенбек, Таалайбек.

Кутумбеттен – Бөрүгаз Арзыма, андан *Акбай, Бекбай, Адылбек*. Кутумбет баатырдан тарагандарды «*мөңкөлөр*» деп аташат.

Акбайдан – Нияз, андан Бийсерке, Бейшеба, Байсаба, Такеней.

Бийсеркеден – Маматбай, Сырдыбай, Орозбай, Тургунбай, Жөнөтбай.

Тургунбайдан – Кудайберген, Эген. Кудайбергенден – Курманбек, андан Улан, Кулан, Улук. Уландан – Данияр.

Жөнөтбайдан – Төрөкул, Асанкул. Төрөкулдан – Бообек, Сопубек, Мыктарбек. Бообектен – Расул, Бактыбек, Кутман. Расулдан – Канимет, Бакдөөлөт. Бактыбектен – Өмүр. Сопубектен – Бакыт. Муктарбектен – Султан. Асанкулдан – Беренбек, Эсенбек, Мурат, Адыл, Жуматай, Болот. Беренбектен – Тынчтык, Жанболот. Эсенбектен – Мирлан, Нурлан, Чубак, Жыргал. Нурландан – Байбол, Шербол. Мураттан – Нурбек. Адылдан – Темирлан, Эрлан. Жуматайдан – Адилет.

Бейшебайдан – Сыдык.

Байсабадан – Жолдошкул.

Такенейден – Акмат, Абышка. Абышкадан – Бактыбек ж.б.

Бекбайдан – Сасык.

Сасыктан (1-чи аялынан) – Маамыт, Назарбек, Калыбай. Маамыт, Назарбектен бала жок.

Калыбайдан – Досаалы, Досмат.

Досаалыдан – Сатар, Акматаалы, Макулбек, Кадырбек, Надырбек, Кубанычбек. Сатардан – Абазбек. Акматаалыдан – Өмүрзак, Разак, Узак.

Өмүрзактан – Бектур. Макулбектен – Майрамбек, Таалай, Максат, Талант. Кадырбектен – Акбар, Аттокур. Надырбектен – Урмат, Рысбек. Урматтан – Нурсултан. Кубанычбектен – Расул, Адилет.

Досматтан (1-чи аялынан) – Темир, Дүйшөн, Дилдебек. Темирден – Бает, Акимжан. Баеттен – Султан. Акимжандан – Жеңиш, Айдар. Дүйшөндөн – Жамалбек, Данек, Мирлан, Нурдин, Мейилбек. Жамалбектен – Жыргалбек, Алмазбек. Данектен – Сатыбек, Сатыбалды. Нурдинден – Айбек. Мейилбектен – Азис, Кайрат. Дилдебектен – Азамат, Алмаз, Сталбек. Азаматтан – Нурсултан, Дастан. Алмазтан – Ринат.

Досматтан (2-чи аялынан) – Жапак, Тыныбек. Жапактан – Качкын, Турдугул, Өмүркул, Мелис, Рамис. Качкындан – Айбек, Ырыскелди. Айбектен – Куткелди. Турдугулдан – Максат. Өмүркулдан – Марат, Малик. Мелистен – Адилет, Эрбол, Азамат. Рамистен – Нурбек. Тыныбектен – Кундуз, Жылдыз.

Сасыктан (2-чи аялынан) – Токтосун андан, Солтобек, Керим, Жанызак.

Солтобектен – Акымбек, Сулумбек, Суусарбек, Динарбек. Акымбектен – Нурадил, Айбек. Нурадилден – Айдар. Сулумбектен – Урал, Нурбек. Суусарбектен – Улан, Адилет, Исак. Динарбектен – Айбек, Мирбек, Бекназар.

Керимден – Бекболсун, Бектурсун. Бекболсундан – Кутболсун, Бакконсун, Тилек. Кутболсундан – Ислам. Бектурсундан – Абубакир.

Жанызактан – Бакыт, Бактияр, Ильяз, Турат. Бакыттан – Элдияр, Мадияр. Бактиярдан – Алик, Максат. Ильязтан – Алмаз, Бакдөөлөт. Тураттан – Данияр, Нуриел, Акбай, Бекбай.

Адылбектен – Курансарт, Орус.

Курансарттан (1-чи аялынан) – Шакенбай, Байгазы. Шакенбайдан – Батыркул, Сүйөркул.

Батыркулдан – Байызкул, Базаркул, Айты.
Базаркулдан – Эрзат, Эркеалы. Айтыдан – Элдияр,
Алишер, Айдар. Сүйөркулдан – Жумагул, Бекзат.
Байгазыдан – Асранкул, Айтыкул, Бөрүкул.
Бөрүкулдан – Жекшен, Жоробек, Келсинбек.
Жекшенден – Чолпон, Байкоңур, Анатай, Нуржан,
Улан, Эржан, Илгиз, Жылдыз, Эламан, Алихан.
Жоробектен – Колпоч, Өскөн, Беренбек, Болот.
Колпочтон – Каныбек, Бактыбек, Жаныбек.
Каныбектен – Темирлан, Азирет. Бактыбектен –
Шабдан. Жаныбектен – Байел. Өскөндөн –
Бактыгул, Бает. Беренбектен – Урмат, Улук, Байтик.
Болоттон – Байзак, Султанмурат. Байзактан –
Байсал. Келсинбектен – Руслан, Байжигит, Тилек.
Русландан – Жакшылык. Байжигиттен – Төрөбек,
Даулет.

Курансарттын (2-чи аялынан) – Курман, Барман.
Бармандан – Токон, андан Токтораалы.
Токтораалыдан – Кубаныч, Ырыскелди.

Орустан – Багышбек, Базарчы, Тобоке.

Багышбектен – Назарбек, Доулбек, Арыкбай.
Назарбектен – Анарбек, Казак. Анарбектен –
Сүйүнтбек, Мыктыбек. Сүйүнтбектен – Талант,
Канат. Таланттан – Максат, Даниель. Канаттан –
Азат, Чыңгыз. Мыктыбектен – Эдил, Руслан, Алмаз.
Эдилден – Атай. Казактан – Казыбектен – Адыл
андан Тынчтык. Арыкбайдан – Чыныбек андан
Тетен. Тетенден – Тилек, Тынчтык, Куткелди.
Доулбектен – Төлөгөн андан, Тимур, Ринат.
Ринаттан – Турат.

Базарчыдан – Дүйшөнаалы, Абыке, Аккошой,
Атакара. Дүйшөнаалыдан – Чыныбай, Жума.
Абыкеден – Ташкул, Белек. Ташкулдан – Уларбек,
Замир. Уларбектен – Мамбет, Руслан. Замирден –
Жыргалбек. Ташкул кыз – Мирлан. Белектен –

Уланбек, Нурбек, Нурдин, Нурлан. Аккошойдон – Сагынбек.

Тобокеден – Көчөкө, Чынтемир. Көчөкөдөн – Таштанаалы андан, Алибий, Алайдар. Алайдардан – Беренбек, Семетей. Чынтемирден – Шаршенкул, Бейшенкул. Бейшенкулдан – Рысбек, Таалай. Рысбектен – Талант, Алтынбек.

Чыныбектен – Айдарбек, Шайбек (Кесек сары).

Айдарбектен – Жалгаш, андан Акназар. Акназардан – Орозалы, андан Көчмурат. Көчмураттан – Ыманалы, Жүндубай, Мүзүралы, Тозубай, Уңкул.

Ыманалыдан – Акман, Сакетай, Жылкычы, Алымбай, Алыбай. Акмандан – Алак, андан Алмаз. Сакетайдан – Кишен, Келсинбек. Кишенден – Нурбек, Таалай, Нуржан. Алымбайдан – Салман, андан Бейшеке. Алыбайдан – Садырбай, андан Шакен.

Жүндубайдан – Ашыралы, Береналы. Береналыдан – Абжалбек, Аалы, Аскарбек. Абжалбектен – Мурат, Урмат. Аалыдан – Нуркан, Болбур, Жайлообек, Мирлан, Болотбек, Анаркул. Аскарбектен – Султан, Улукбек, Айбек.

Мүзүралыдан – Байчоро, андан Жанышбек, Жанышалы, Кубаталы, Сатыбек. Жанышбектен – Анаркул, андан Ислан, Эрлан, Эржан, Бекжан. Жанышалыдан – Замир, андан Нурбек, Таалай. Кубаталыдан – Сатканкул. Сатыбектен – Рустам.

Тозубайдан – Ыбыке, андан Жамгырчы, Табышбек. Табышбектен – Алакчын.

Уңкулдан – Үмөталы, андан Коргонбай. Коргонбайдан – Жузуп, Темиркул, Рыскул, Уларбек.

Куулек (Кубулек)

Куулектен – Карагул (Кара куулек), Сарыгул (Сары куулек).

Сарыгулдан – Борсук, Жанкиши, Нооруз.

Борсуктан – Аккозу, андан Шаабото. Шааботодон – Шаамет, андан Сөлпү.

Сөлпүдөн – Баймырза, Эсенкул.

Баймырзадан – Тыныстам, Байсал, Байдөөлөт, Рустам, Жаманбала. Тыныстамдан – Айылчы, Өмүралы, Таласбай. Айылчыдан – Тентимиш, андан Алтымыш, Алтынбек, Ашымбек. Өмүралыдан – Кушчубай, андан Эркинбек, Эмилбек, Аман. Эркинбектен – Мирлан. Эмилбектен – Султан. Таласбайдан – Шаакы, Койчуман. Шаакыдан – Кенжебай, андан Жөкөл, Жолдошбек. Жөкөлдөн – Максат, Бактыбек. Койчумандан – Сейит, Азамат. Байсалдан – Кыдыралы, андан Тургуналы. Тургуналыдан – Шаршен, Калыбек. Калыбектен – Нуркалый, Нургазы, Нурлан, Бийгазы. Нуркалыдан – Азизбек. Нургазыдан – Айдинбек. Нурландан – Куттубек. Байдөөлөттөн – Аалыбай, андан Аманжол. Аманжолдон – Канат. Рустамдан – Талканбай.

Эсенкулдан – Туткуч, андан Жуманалы. Жуманалыдан – Кадырбек, андан Улан, Нурлан, Эрнис, Нургазы, Бакыт.

Күркүрөө

Тамгасы: Бекман – ʒ, Кожоакмат – 1.

Кыргыз санжырасында Күркүрөөлөр жөнүндө төмөндөгүдөй маалыматтар бар. Көнөк баатырдын үчүнчү аялы – чоң урушта колго түшүрүп келген кытай ханынын кызы – Ак Бермет, андан эки

балалуу болот. Биринчи баласы – Кошкулак, ал төрөлгөндө оң кулагынын астында чоң бүртүк бар экен, ошондон улам Кошкулак деп ат коюшкан. Экинчи баласы – Күркүрөө болгон.

Айрым санжырачылар чаташтырып Күркүрөөнү Кошкулактын баласы деп жүрүшөт⁴³⁴. Башкалары аны Эр Эшим менен Турсункандын согушунда сарууга колго түшкөн Койайдар менен байланыштырышат, «Койайдардын бир аялынан Ногой, Шыгай, Боотерек тарайт. Ногой, Шыгайдан – Жолболду, Кулболду, Рыспай. Булардан тарагандар Күркүрөөлөр деп аталат».

Ал эми Топоев Б. күркүрөөлөр жөнүндө төмөндөгүдөй маалыматтарды берет⁴³⁵: «Күркүрөө Көнөк баатырдын эң кичүү баласы. Кошкулак уруусу өзүнчө уруу. Күркүрөө тубай, төнтөрт сыяктуу эле бир тууган урук болот. Кийинчерээк, кошкулак уругу эл ичинде «кашкулак» делип көп айтылып жүрүп, азыр кашкулак атыгып калышты.

Күркүрөөдөн – Бөгөнөк, Аламүдүн, Назар. Аламүдүндөн – Чибик, андан Табыш. Табыштан – Бекман, Кожокмат, Мөндөк. Мөндөктөн – Кулболду, Жолболду, Рыспай. Бекмандан – Мамбет, Олжоной. Кожокматтан – Караболот.

Күркүрөө төрөлгөндө эле, жышаналуу болуптур. Ал төрөлгөндө эле күркүрөөгөн дабышы бар, зор бала болуп төрөлүптүр. Ошондон улам атын да Күркүрөө коюшуптур. Кийин эс тартканда күрөшкө, эр сайышка түшүп, бала күнүнөн эле балбандыгын, баатырдыгын көрсөтүп, эл оозуна алынган. Эр жеткенде далай баатырдык көрсөтүп, Күркүрөө баатыр атыккан. Күркүрөө туугандары менен

⁴³⁴ Эсенкул Төрөкан уулу.-Сол канат кыргыз.-3-китеп.-Б.,1995.-37-б (Бул аялынан төрөлгөн баласынын оң жак кулагынын түбүнөн чыккан кош кулагы болгондуктан, баланын атын Кошкулак деп койгон. Кошкулактан тарагандар, Таласта Саруунун арасында, Күркүрөө уруусу деп аталып калган)

⁴³⁵ Топоев Б. Абжалбек – “Молдо бала”.-Б.,2006.-182-б

жердеген жери – азыркы айтылуу Күркүрөө суусунун эки жагы болуп, алар азыркы Көк-Сай, Шекер, Арчагүл айылдарында жашашат.

Күркүрөө баатырдын калмактар менен болгон согушта көрсөткөн эрдигин даназаланып, Күркүрөө суусунун жээгине чоң той өткөрүлөт. Тойдо ат чабышат, көкбөрү тартышат, эр эңиш, күрөш оюндары болуп, салтанат бир нече күнгө созулат. Ошол кезде эреже катары чоң баатырларды, анын эрдигин даңазалаган белгини аттын жамбашына басышчу экен. Желекти уруунун улуктары алып жүрчү экен. Ошол салтанатта Таластын баш аягындагы кыргыз элинин ар түркүн урууларынан улуктары бүт чогулуп, Көнөк баатырдын балдарынын бири калбай, ал түгүл Аксы тараптагылар да тегиз келишиптир. Ошондо салтанатка чогулган элдин алдында Күркүрөө баатырдын жигиттери анын Сары кашка күлүгүн жетелеп чыгып, туш тарабынан кармап туруп, жаныбардын асман-айга секиргенине карабастан, кишенетип туруп жамбашына кылыч тамганы басышат. Күркүрөө баатырдын ошол кездеги желеги кызыл болуптур. Дегеле Көнөк баатырдын ар бир баласынын өз алдынча туусу болгон. Күркүрөөлөрдүкү айтылгандай Кызыл туу экен. Уз келиндер чогулушуп ошол тууга алтын жиптен саймаланган кылычтын сүрөтүн түшүрүп, күркүрөөлөрдүн кылыч белгилүү кызыл асабасы кайрадан обого көтөрүлгөн экен. Ошол күндөрдөн бери күркүрөөлөрдүн желегин Бекман менен Кожокмат жана Мөндөк баатыр бөлүнгөнүнө чейин көтөрүп келген⁴³⁶.

Ал эми Кожокматтан тарагандар айры тамгалуу желекке өткөнгө чейин да, Бекмандан тарагандар кокон хандыгына киргенге чейин кызыл туу көтөрүп келген.

⁴³⁶ Ушул эле жерде.-184-б

Бекман жана Кожокмат уруктарынын чачылышы

Бекмандан тарагандар азыркы Чымкент айылындагы туруп калган күркүрөөлөр. Ал эми Кожокматтан тарагандар Кара-Буура айылында отурукташкан. Мөндөктөн тарагандар Ысык-Көлдөгү Саруу айылындагы күркүрөөлөр. Бул үч урук тең жогоруда айтылгандай азыркы Киров суу сактагычы басып калган Чоң-Капка капчыгайынын оозундагы Кара-Суунун жээгинде жашаган бир атанын балдары. Мөндөк жөнүндө жогоруда айттык. Эмки сөз Бекман, Кожокматтан тарагандар жөнүндө.

Ошол мезгилде Бекман, Кожокматтан тарагандар бир жерге эгин айдап, бир жерге мал жайып чогуу – бир айылда турушкан. Буудай орулуп, эгин сапырылып жаткан күндөрдүн биринде кырманда буудай сапырып жатышып, Кетмен-Төбөдөн көчүп келген тууганыбыз Танабай Кожокматтын жакын тууганы менен чатакташып, аягында жанагы кишини жыгач күрөк менен башка уруп калат. Оор жыгач күрөк анын чыкыйын жарып кетип, ал турган жеринен жан берет. Чатак жаңжалга айланат.

Ошентип, Бекман менен Кожокмат туугандардын ортосундагы чатак ырбап, туугандар арасында нааразылыктар күчөп, эки жаатка бөлүнүп араздашып калат. Танабайды Бекмандан тарагандар тууган деп кабыл алгандан кийин, Кожокматтан тарагандар «силердин тууган биздин тууганга кол көтөрдү майып кылып койду» дешип, Танабайды өлтүргөндөн кийин да басылбай койот. Аңгыча орустар биздин жерге кирип келет. Ошол мезгилге чейин тууган арасындагы нааразычылык басылбайт. Кийин биз жашап турган Кара-Суунун жээгине чейин орустар олтурукташып, ата-бабаларыбыз орустар менен алака түзүп, жаңы жерге – азыркы Чымкент айылы мекендеген Кара-Суунун жээгинен төрт

чакырымдай өйдө көчө турган болгондо кожожмат туугандар: «Силер менен бир олтурбайбыз. Биз жек-жаат улап, жер таптык. Кара-Бууранын оозуна көчөбүз», – деп ошол жакка көчүп кетишет. А бекмандандар болсо ушул азыркы Чымкент жерине көчүп келип, туруктуу мекен кылып калышкан⁴³⁷.

Төмөндө Калба айыл округунда келдей, мачак уруктары менен чогу жашаган, Күркүрөөдөн тараган Караболоттун урпактарынын таралышы санжырачы Казыбай уулу Кабылбектин кол жазмасы боюнча берилди.

Күркүрөөдөн – Саты, андан Уулчу. Уулчудан – Караболот, андан Айткулу. Айткулудан – Токтомат, андан *Тоялы, Манап, Тыныке, Байжан*⁴³⁸, *Орозалы*.

Тоялыдан – Субан, Ыскак. Субандан – Сатканкул, андан Өкүн, Кадырбек, Адыл, Ырысбек. Өкүндөн – Улан, андан Нурболот, Бекболот, Гүлжигит. Кадырбектен – Бакыт, Талант, Тилек. Бакыттан – Айтемир, Айдар, Арсен. Адылдан – Аскат, Фархад, Максат. Ырысбектен – Келсинбек, Болсунбек. Ыскактан – Кутманалы, андан Эсен.

Манаптан – Байбала, андан Жоошбай.

Тыныкеден – Эшим, Эсеналы. Эшимден – Сагынбек, Анарбек. Сагынбектен – Анаркул, Алтынбек. Анаркулдан – Акылбек, Рысбек, Жылдызбек, Рустам. Алтынбектен – Уларбек, Тынчтыкбек, Орозбек, Нурбата. Анарбектен – Эмил, Талантбек, Зайырбек. Эмилден – Мажи, Сыймык. Талантбектен – Бакыт. Зайырбектен – Айдар.

⁴³⁷ Топоев Б. Абжалбек – “Молдо бала”.-Б., 2006.-202-б

⁴³⁸ Башка санжырада мындайча айтылат Күржүдөн – Күркүрөө, андан Карабатыр. Карабатырдан – Телтай, андан Тоялы. Тоялыдан – Токтозар, андан Тоймат. Тойматтан – Байжан, андан Сооронбай

Байжандан – Сооронбай, андан – *Сейиткул, Молдокул, Алымкул.*

Сейиткулдан – Тагайкул, Жээнкул, Өмүркул.

Тагайкулдан – Мырзакул, Аманкул, Райымкул, Карагул, Турсункул, Бактыгул. Мырзакулдан – Бактыбек, Айтыкул, Нурбек, Мирбек, Талгат. Айтыкулдан Сыймык, Таалайбек, Майрамбек. Мирбектен – Байбол, Эрбол. Аманкулдан – Бактыяр, Алмаз, Нуржигит. Райымкулдан – Айбек, Нуржан, Эржан. Карагулдан – Чынгыз, Илгиз. Турсункулдан – Адилет, Нурсултан. Бактыгулдан – Азамат.

Жээнкулдан – Асанкул, Мырзакул, Шаршенкул, Доктуркул, Замиркул, Нуркул. Асанкулдан – Айбек, андан Элкан. Мырзакулдан – Макс, Марс. Макстан – Малик. Шаршенкулдан – Байболот, Бекболот. Доктуркулдан – Мирбек, андан Даниэл, Самуэл. Замиркулдан – Белек, Тилек, Байэл. Белектен – Эржан, Нурэл. Нуркулдан – Тилеген, Арген, Арстан.

Өмүркулдан – Улан, Мирлан, Руслан, Калыс. Уландан – Адил. Русландан – Жанузак, Дастан, Шернияз, Эрболот. Калыстан – Алихан.

Молдокулдан – Садыкбай, Жекшенбай.

Садыкбайдан – Алмазбек, Ниязбек. Алмазбектен – Эламан, Темирлан, Төлөгөн, Арсен. Ниязбектен – Нурэл.

Жекшенбайдан – Жумабек, Жумагул, Жумадил, Жумабай. Жумабектен – Нурадил, андан Шахрукхан. Жумагулдан – Жанадил, Нурсултан. Жумадилден – Бекжан, Бекзат. Жумабайдан – Жетибай, Бактыбек, Даниэл.

Алымкулдан бала калбаган.

Орозалыдан – Айтмырза, андан бала калбаган.

Теңечин

Тамгасы «□□».

Кыргыз санжырасында *теңечин* (теңгечим) уругу кырк уул уруусунун курамына кирет. Теңечим күчтөн, ардай, шекер, жанчкак, коңколой, сака, булбул деген уруктардан турат.

Санжырачы Казыбай уулу Кабылбек теңечин уругунун таралышын мындай берет:

Катуубаштан – Абдырахман, андан Чыналы.
Чыналыдан – Сатыбалды, андан Токсонбай.
Токсонбайдан – Кулбоо, андан Кылычбек.

Кылычбектен – Мирлан, Ислан, Арслан, Эрлан,
Расул. Мирландан – Эмил, Элдос. Исландан –
Нурислан. Арслан – Нурислам.

КЕЛДЕЙ УРУГУНУН КЫСКАЧА ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ

Ныязаалы БОРОШ уулу (1856-1941 жж.)



Кыргыздын залкар комузчусу, ырчы, санжырачы көп кырдуу өнөр талантынын кайталангыс өкүлү, калк казынасынын улуттук маданий мурастарынын муундан-муунга тартуулаган Ныязаалы Борош уулу 1856-жылы азыркы Аксы районунун Ак-Жол айылында (мурдагы Кызыл-Жар районунун Данбагар кыштагында) дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган.

Залкар талант өз үлгүсүн Токтогулга, Калыкка, Атай, Эркесарыга, Шекербекке, Корголго, Үмөтаалыга жана башкаларга үйрөткөнүнүн, Ныязаалынын үйүндө улуу муундагы залкарлардын жашап жүргөндүгүн эскеришти, жогорудагы аты аталган карыялар. Ошондой эле карама-каршы пикирлер да айтылды.

Мисалы, Атайдын «Маш ботойун», Уметалиева Ажар Тегенеден, Ныязаалынын «Дүрбөлөн» деген күүсү болчу. Атай жатып көнүп үйрөнүп алып Ныязаалынын көзү өткөндө өзүнө ыйгарып алды. Али көз алдымда: Ажар!-үйрөнүп ал, бул күү сезимге бат сиңет деп мандайына олтургузуп алып кайрып эле жарыктык. Атам менен көңүлү жакын болчу, көп келер эле деп эскерди 70 жаштагы Ажар эже.

Алтын фондуга жазылып калган Арсар күүсүнөн белгилүү музыканттар Б.Кулболдиев менен

Н.Р.Миронович ноталаштырып эң сонун уккулуктуу «Концертино» жазып чыгышкан жана аткарылып жүрөт. Ниязалынын күүлөрү:

1. Ак куу
2. Арсар күү
3. Балам жок
4. Булбул
5. Гүлгаакы
6. Дүрбөлөң
7. Ибрагим Саруунун икаясы⁴³⁹
8. Кайран күү
9. Кайран Полот-хан
10. Кара теке бой-бой
11. Карача торгой кайбылда
12. Кер толгоо
13. Көк-Сулуу⁴⁴⁰
14. Кыз ойготор
15. Кыпчактардын кайгысы
16. Мырза кербез
17. Өз жеринен азган Бабурдун арманы⁴⁴¹
18. Өтгү, кетти балалык
19. Сары барпы
20. Сен дүйнө
21. Терс кагыш
22. Шыңгырама
23. Шырдакбектин боз жорго
24. Эки сагызгандын учурашканы ж.б.

Ниязалы Борош уулу 1941-жылы азыркы Аксы районуна караштуу Ак-Суу айыл округунун Корго-Дөбө (Жаңы-Талап) айылында катуу оруудан кийин дүнөдөн кайтат. Анын сөөгү ошол жердеги Ак-Мазарга коюлган. Ал комузчу гана болбостон уста

⁴³⁹ Ибрагим Саруу Бабур императордун кол башчысы жана тайакеси

⁴⁴⁰ Замандашы, курбусу, Женижоктун өмүр жары Көк-Сулууга арнаган күүсү

⁴⁴¹ Кадимки Могол империясын курган Бабур падыша

(комуз чапкан), дарыгер, саяпкер катары да белгилүү болгон. Ош шаарындагы музыкалык училища Наязалы Борош уулунун атын алып жүрөт.

Арстаналы ОСМОНБЕКОВ



1874-жылы (1885), Наманган уезди, Кырк уул болуштугу (азыркы Аксы району), Тегене айылында туулган. Түркстандагы граждандык согуштун жана Кыргызстандын түштүгүндө Совет бийлигин курууга активдүү катышкандардан. Наманган шаарындагы орустужем мектебинен окуп, билим алган. 1916-17-ж. аскер-оорук жумуштарында (Беларусиянын Гомель шаарынын жанында) «ооруктагылардын» согушка каршы кыймылына катышкан. 1917-ж. февралда № 242 жумушчу тобунун 5-курулуш бригадасында революциялык комитеттин мүчөсү. Кызыл гвардия жана элдик милиция отряддарын түзүүгө катышкан. 1920-ж. басмачыларга каршы күрөшүүчү ыктыярдуу отряддын командири (Наманган, Маргалаң уезде-ринде басмачыларга каршы күрөшкөн). 1921-жылдан ыктыярдуу милициянын кызыл атчандар өзгөчө дивизионунун командири. Партиялык жана чарбалык жетекчи кызматтарда иштеген. Кыргыз АССР Советтеринин 1-уюштуруу съездинин делегаты. Анын демилгеси менен Ак-Суу айылына үч корпусуу жатак-мектеби салынып, 1923-ж. Пайдаланууга берилген. 6-августа 1945-жылы катуу оруудан кийин Тегене айылында

дүнөдөн кайтат. Анын ысмы Ак-Суу айылындагы өзү салдырган мектепке, Таш-Көмүр шаарындагы мектепке жана көчөгө ысымы берилген. Мектептин алдында бюсту тургузулган. Кызыл Туу ордени (1924) менен сыйланган.

Даңканай ЭСЕНГЕЛДИЕВ



1888-жылы Наманган уездинин Мустөр волостунун Эш-Сай айылында туулган. Түштүк Кыргызстанда Совет бийлигинин чындалышына чоң салым кошкон. 1918-1921-жылдары Кетмен-Төбө өрөөнүндө өздүк коргонуу отрядынын командири С сент. 1921-жылдын сентябрь айынан 1924-жылдын март айына чейин Арстаналы Осмонбековдун кол башчылыгы астындагы Кыргыз атчандар дивизиясынын катарында

Кетмен-Төбө, Чаткал өрөөндөрүндөгү жана Наманган, Маргалаң, Кокон уездеринин тоолуу волосторундагы Аман Палвандын, Арзымат, Ботобек, Дадабай, Жакыпбек, Султанбек, Рахманкул жана башка корбашлардын басмачылары менен салгылашат, ошондой эле Фергана өрөөнүндөгү Шермат көр, Калкожо, Баяз корбашылардын жана Алай өрөөнүндө жайгашкан Нурмат миң башы, Ярмат максум, Тохта пансаттарды талкалоого катышат. Бул күрөштө эрдик көрсөткөндүгү үчүн «Кызыл Туу» ордени менен сыйланат. Даңканайдын эрдигин Коргол ырчы мындайча даңазалаган экен:

Даңканай орден алганда,
Оңолор заман, оңолор.
Оң колуң катка жорголор,
Аман палван, Жакыпбек,
Шермат көр, Баяз корбашы
Астыңа келип жорголор.
Басмачыны башка аттың,
Башын жерге жаздаттың.
Султанбекти сулаттың,
Сумсардан жетип кулаттың.
Кара-Коргон, Каабаны
Калкаладың кайраным.
Басмачынын кыйласын
Талкаладың кайраным.
Чаткесер менен Чатекти
Басып өттүң кайраным.
Баалачына барам деп
Шашып өттүң кайраным.
Айылдан чыктың аттанып,
Эл журтуңдан бата алып,
Аскер болдуң кайраным,
Заркандан брып ат алып,
Намангандан кат алып,
Арзымат менен Ботобек
Аларды уктук жеңди деп.
Бусурман-Сай, Сары-Камыш,
Бурулуп ага келди деп.
Аман балбан кор башы
Аны кармап берди деп.
Урматтадым Даңканай
Алган сыйың белгилеп...

Совет өкмөтүнүн жашыруун буйругу боюнча 1928-1935-жылдары Чыгыш Туркестанда (Кытай) кызмат өтөйт. Ал жерден кайтып келгенден кийин, эмгеги жогору бааланып орден, медалдар менен

сыйланат. Тынчтык мезгилинде Кетмен-Төбө (Токтогул) районунун Бекбагыш жана Кодум айылдык кеңештеринде төрага болуп эмгектенет. 1958-жылы туулуп өскөн айылында дүйнөдөн кайтат. Азыркы убакта Токтогул кичи шаарчасында көчө, Чолпон-Ата (Токтогул р-ну) айылында метеп – Эсенгелдиев Даңканайдын ысымын алып жүрөт.

Жусуп ОСМОНБЕКОВ



1901-жылы Тегене айылында туулган. Түркстандагы граждандык согуштун жана Улуу Ата Мекендик согуштун катышуучусу. 1922-жылы СССР ИИМинин В.И.Ленин атындагы Ташкент жогорку мектебин бүткөн. 1925-жылдан Араван райондук, Фрунзе, Нарын шаардык ички иштер бөлүмдөрүндө начальник, Ысык-Көл облусундагы «Көк-Мойнок» совхозунун директору, Чүй облусундагы Воронцовка (азыркы Таш-Дөбө)

айылынын «Кыргызстандын 25 жылдыгы» эс алуу үйүнүн директору болуп иштеген. Улуу Ата Мекендик согушка (1941-1945) катышып, согуштан оор жарадар болуп кайткан. Ал Александр Невский, Кызыл Жылдыз ордендери жана медалдар менен сыйланган. Ал 1985-жылы дүйнөдөн кайткан.

Темиркул ҮМӨТАЛИЕВ



1908-жылы 1-майда Кызыл-Жар болуштугунун Төө-Жар кыштоосунда (азыркы Аксы р-ну, Ак-Суу айылы) туулган. 1924-26-жылдары Ак-Суудагы балдар үйүндө тарбияланат. 1927-ж. Ош педагогика техникумуна кирип, аны 1929-жылы Жалал-Абад шаарынан бүткөн. Ноокат районунда мугалим, кызыл үй башчысы жана комсомолдун Ноокат райкомунда бөлүм башчы,

1931-1933-жылдары комсомолдун Фрунзе шааркомунда бөлүм башчы, 1934-1935-жылдары Араван МТСинде саясий бөлүмдүн башчысынын комсомол иши боюнча жардамчысы, 1935-1937-жылдары «Кыргызстан пионери» гезитинин редактору, «Ленинчил жаш» гезитинин редакторунун орун басары, «Кызыл Кыргызстан» гезитинде бөлүм башчы. 1937-1940-жылдары Кыргызстан жазуучулар бирлигинин 1-катчысы, «Ала-Тоо» журналынын редактору, адабий фондусунун директору, 1946-1953-жылдары «Советтик Кыргызстан» журналынын редактору. 1974-жылдан республикалык китепкөйлөр коомунун төрагасы болуп иштеген. Чыгармачылыгы техникумда окуп жүргөндө эле башталган. Басма сөз бетине жарыяланган тунгуч чыгармасы - «Кетменчи Туратбай» аттуу ыр (1931, «Ленинчил жаш»). Анын «Ырлар жыйнагы» (1935), «Темиркулдун ырлары», «Ырлар жыйнагы» (1937), «Гүлдөр өлкөсү» (1938) сыяктуу ыр жыйнактары жана «Туратбай» (1938) аттуу поэмасы - социализм

жеңиши, Коммунисттик партия, эркин эмгек, колхоз курулушу, маданий революция, достук, сүйүү темаларындагы чыгармалар. Согуш мезгилинде жазган чыгармалары «Жеңиш ырлары» (1943), «Жеңиш» (1946) деген ат менен өзүнчө жыйнак болуп чыккан. Тикеден-тике согуш майданында жазган фронттук лирикасында акын өз башынан кечиргендерин, көргөн-билгендерин согуш жолундагы ой-толгоолорун нукура поэзияга айландырган. Анда жоокерлердин патриоттук духу, граждандык кайраты, моралдык күчү, оптимисттик маанайы таасын чагылдырылган. Ошол себептен ал поэтикалык чыгармалар жалаң гана Т.Үмөталиевдин жеке чыгармачылык жеңиши эмес, жалпы эле кыргыз поэзиясынын кымбат баалуу табылгысы болуп калды. XX-кылымдын 50-60-жылдары Т.Үмөталиевдин чыгармачылыгындагы түшүмдүү мезгил болгон. Бул мезгилде майдандагы баатырдык окуялар, социалисттик курулуш, түзүүчүл эмгек, мекен жөнүндөгү анын «Эмгек гүлү» (1954), «Тегене» (1960), «Кутманым» (1962), «Нарын» (1963) сыяктуу ыр жана поэма жыйнактары жарык көргөн. «Кубат» (1953), «Койчу жөнүндө сөз» (1954), «Канышбек» (1955), «Ак алтын жөнүндө ыр» (1956), «Кундузкан» (1960), «Кызыл-Жар» (1967) сыяктуу көлөмдүү поэмаларды жараткан. Поэмаларынын баш каармандарынын көбү - ак эмгеги менен таанылган реалдуу адамдар. Мисалы, «Кубатта» - Кубат Жуматаев, «Баатырда» — Арстанаалы Осмонбеков, «Туратбайда» - Туратбай Курманбаев. Т.үмөталиевдин чыгармачылыгында аялдар темасы да маанилүү орун ээлейт: «Айсулуу», «Жыпар», «Канышбек» үндүү поэмалары, «Эки кыз», «Суу боюнда», «Анаркан» аттуу поэмага жакын турган көлөмдүү ырлары ж. б. Акын балдар үчүн да бир нече китеп жазган: «Алпкаракуш» (1940, 1969), «Токтомуш мерген» (1951), «Кичине-

кейлерге ыр» (1956), «Тай-тай» (1961) ж. б. Т.Үмөталиев акыркы жылдарда проза жанрына кайрылып, ар кыл темада 50дөй аңгеме, очерк жаратты. Анын чыгармаларынын стили, поэтикалык тили жатык, окууга жеңил. Т.Үмөталиев - жүздөн ашык адабий сын макаланын автору. Г.Гейне, А.Навои, А.С.Пушкин, В.В.Маяковский, А.Лахути, Янка Купала ж.б. чыгармаларын кыргызчага которгон. Чыгармалары чет тилдерге которулган. Акындын тандамалуу ырларынын 2 томдугу жарык көрдү. Т.Үмөталиев 1991-жылы 1-чи июнда Бишкек шаарында дүнөдөн кайтат. Анын айкели Бишкек шаарынын Эркиндик бульварына орнотулду, ысмы республиканын аймагындагы шаар-кыштактардагы көчөлөргө, мектептерге ыйгарылды.

Абдылда ЖОЛДОШЕВ



1915-жылы, 17-декабрда Туркестан губерниясынын, Фергана областынын, Наманган уездинин, Кырк-Уул волостуна караштуу Сөгөт кыштагында туулган⁴⁴².

1925-жылы азыркы Аксы районундагы Ак-Суу айылындагы мектеп-интернатка барып окуйт, аны 1931-жылы бүтүрүп чыгат.

1931-1934-жылдары Бишкек (мурдагы Фрунзе) шаарындагы педагогикалык техникумду окуп бүтүп, жолдомо менен «Кызыл Кыргызстан»⁴⁴³ газетасына кабарчы катары кызматка жөнөтүлөт. «Кызыл Кыргызстан»

442 Азыркы Жалалабат областынын, Аксы районунун, Ак-Жол айыл өкмөтүнө караштуу айыл.

443 Азыркы «Кыргыз Туусу» газетасы.

газетасында өзүнүн ырларын, курч жазылган макалаларын үзбөй берип турду.

1937-жылы алгачкы жолу «Толкундар учкуну» аттуу ырлар жыйнагын чыгарат. Жыйнактын башкы редактору кыргыздын классик акыны, улуттук жазма адабиятыбызды негиздегендердин бири Жоомарт Боконбаев болгон. Бул жыйнакта эркиндик, теңдик, эмгекчил эл жөнүндө ырлары топтолгон.

1937-жылы, октябрда Кызыл Армиянын катарына чакырылып, РСФСРдын, Амур областына караштуу Поярково шаарында РККАнын 69 СД, 8 СП полкунда курсант, кийин кичи командир катары аскердик милдетин өтөйт. 1940-жылы, октябрь айында өз жерине кайтып келген.

1940-1942-жылдары «Кызыл Кыргызстан» газетасынын Жалалабат, Ош областтары боюнча адабий кызматкери жана атайын корреспондент болуп эмгектенет. «Кызыл Кыргызстан» эмгек жааматы Абдылда Жолдошевдин эмгегин баалашып, аны коммунисттик партиянын катарына мүчөлүккө көрсөтүшөт. Ал Фрунзе шаарынын, Биринчи Май райондук комитетин чечими боюнча 1941-жылы августа КП(б) катарына кабыл алат да, № 351995 номерлүү партиялык китепчеге ээ болот. 1942-жылдын июнь-ноябрь айларында Таш-Көмүр райком партиясында үгүт-насаат бөлүмүндө инструктор болуп иштейт.

1942-жылы өзүнүн арызы менен Улуу Ата Мекендик согушка аттанат. Ленинград фронтунун, 25-аткычтар дивизиясынын катарында болуп, Ленинград шаарын блокада мезгилинде коргоого катышат. Кийин I-чи Украина фронтунун батареясынын старшинасы катары, Польшаны, Венгрияны, Чехословакияны бошотууга катышат. Кандуу майданда

күжүрмөн баракчаларды таратып, солдаттардын духун көтөрүп, саясий иштерди жүргүзөт. 1945-жылы 2-майда Берлинди алганга катышат да, жеңишти 9-майда Прага шаарында тосот. Мамлекет согуштагы эмгегин баалап, Абдылда Жолдошевди СССР Жогорку Советинин Президиумунун чечими менен Берлиндин аймагындагы күрөшү үчүн – «За боевые заслуги», Берлинди алгандыгы үчүн – «За взятие Берлина», согуштагы күжүрмөн күрөшү үчүн – «Победа над Германией», согуш күндөрүндөгү эрдик эмгеги үчүн – «За доблестный труд» медалдары менен сыйланат.

1946-жылдан баштап Жаңы-Жол райондук партия комитетинин үгүт-насаат бөлүм башчысы болуп иштеп туруп, 1948-жылы Республикалык жогорку партиялык мектептин орус тобун артыкчылык диплому менен бүтүрөт.

Окууну аяктаган соң Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети тарабынан Жалал-Абад областынын «Большевиктик жол» газетасынын редокторлук кызматына жиберилет. Курч макалалар аркылуу, областа болуп жаткан көптөгөн терс көрүнүштөрдү сынга алат. Коомдогу терс көрүнүштөрдү жаап-жашырып келишкен партаппаратчиктер кара өзгөйлүк, көрө албастык менен, жогорку кызматтагылар аркылуу катуу кысымга алышат.

Абдылда Жолдошевди «улутчул», партияга өтүп жатып өз ата-тегин жашырган, «корбашы-басмачынын» кызына үйлөнгөн деген негизсиз айыптарды коюшуп, кызматынан бошотушкан. Ал Кыргызстан КП (б) Борбордук Комитетинин секретары жолдош И.Р.Раззаковго кат менен кайрылат, бирок каты жоопсуз калат.

1952-жылдын декабрь айында, катуу кысымдын коруна ууланып, 37 жаш курагында өмүрү кыйылган.

Бирок тарых эч качан жаңылбайт, ал эртедир-кечтир бардыгын өз ордуна коёт. Учурда Аксы эли мындай чыгаан уулунун жаркын атын кийинки муундарга унуттурбай калтырыш максатында Абдылда Жолдошевдин ысмы Ак-Жол айылындагы мектепке коюлду. Анын жаркын элеси айылдаштарынын жүрөгүндө кала берет.

Токтосун ТЫНЫБЕКОВ



1927-жылы 21-октябрда Тегене айылында туулган. 1942-ж. 7-классты бүткөн соң, Караганды шаарындагы ФЗО (балдарды заводдо окутуу) мектебинде окуган, андан кийин ошол эле шаарда шахтер, тоо-кен мастери, участка башчысынын жардамчысы, 1946-49-ж. Тегене айылдык башталгыч мектебинде мугалим, райондук маданият үйүнүн директору болуп иштеген. 1949-ж. Т.Сатылганов атындагы Кыргыз мамлекеттик филармониясына кабыл алынган. Анын «Эпкиндүү Ажыбек» аттуу алгачкы ыры райондук «Коммунизм жолу» гезитине жарыяланган (1947). Ошондой эле автордун көптөгөн ырлары облустук, республикалык басылмаларда жарык көргөн. Жаш кезинен ыр-күүгө шыктуу болуп, кыргыздын атактуу акын, комузчулары – Барпы, Коргол, Калыктан жана «күү атасы» аталган Ныязалы Борош уулунан таалим алган. Т.Тыныбеков ырчы, акын гана болбостон, обон да чыгарган, комуз, ооз комуз, кыяк, чоор, сурнай ж.б. эл аспаптарда

чебер ойногон. Анын өзүнө гана мүнөздүү кайталангыс чертүү ыкмалары болгон. Ныязалынын «Кер толгоо», «өттү, кетти балалык», «Кара өзгөй», Ыбырайдын «Кенеш», «Жаш тилек», Атайдын «Маш ботой», «Маш камбаркан», Токтогулдун «Тогуз кайрык», «Чайкама», «Чоң кербез», Майлыбайдын «Шалкы күү» ж.б. күүлөрдү аткарууда күү кайрыктарын терип, солкулдатып (вибрато) чертүү ж.б. ыкмаларын колдонуп, түрлөнтүп күүнү коштогон дене кыймылдарын, колду кооздоп шилтөө менен черткен. Бирок, акын аларды күүнүн ички музыкасынын маңызын ачса, мукамдуулугун, эмоциялык таасир берүү күчүн арттырса гана колдонгон. Ал темир комуз кагууну Адамкалый Байбатыровдон үйрөнүп, анын «Тагылдыр тоо» жана ошондой эле «Селкинчек», «Күйгөн», «Секетбай» аттуу элдик күүлөрдү жогорку деңгээлде аткарган. Темир комуз кагууда байыртан эле бир мезгилде эки түрдүү добуш менен ырдоо өнөрүн, башкача айтканда көмөкөйдүн жардамы менен алынуучу ышкырык сымал добуш (мындай өнөр тува элинде сакталып калган, аны «Хо-мей» деп аташат) кошкон. Кыргыз филармониянын алдына темир ооз комузчулардын ансамблин уюштурган. Т.Тыныбеков кыл кыякчы катары устаты, белгилүү кыл кыякчы Сайид Бекмуратовдун «Кошок», «Бекарстан тайчы», «Карыянын арманы» ж. б. күүлөрү менен ички кайгыны, арманды таамай чагылдырып, аны кыякка мүнөздүү мукамдуулук менен айкалыштырып жана жөнөкөйлөштүрүп аткарган. Анын кыргыз элдик ыр жанрынын алтын казынасын байыткан «Катка жооп», «Гүлжан, «Селкиге», «Жаштык ыры», «Мен болсом сенин эрмегиң». «Мен ашык Күкүгө», «Сагынга», «Ар кимге жакын өз жары», «Ынагым» ж. б. мукамдуу обондору Мыскал Өмүрканованын аткаруусунда угуучулардын кенчине айланган. Токтогул, Калык,

Барпы жана Осмонкулдун айтыштарын, терме, санат, насыят, ашыктык ырларын да чеберчилик менен аткарып, Э.Турсуналиев менен айтыш, алым-сабактын жаңы баракчасын ачкан. өздөрү жашаган «Совет доорунун» жарчыларынан болушкан. Кыргыз элинин жетишкен ийгиликтерин даңктаган, кетирген кемчиликтерин сындагын ондогон куттуктоолорду, саламдашууларды, терме, санат, айтыштарды, алым-сабактарды жаратты. Анын аркандай темадагы, ырларына композиторлор: М.Абдраев, А.Аманбаев, К.Молдобасанов, Н.Давлесов жана обончулар ондогон обондорду жазышты. Төкмө акындын «Биринчи эмгек» (1954), «Балдарга» (1958), «Тилек» (1960) «Айтыштар» (1964), «Тууган жер» (1973), «Жаз келгенде» (1975), «Күз» (1977), «Весна пришла» (1977), «Ийнелик» (1980), «Стрекоза» (1981), «Менин устаттарым» (1983), «Токтосун» (1997) аттуу ыр жыйнактары чыккан. СССР жазуучулар союзунун мүчөсү (1953), 1951-82-жылдары темир комузчулар ансамблин уюштуруп, жетектеген. Ансамбль 1957-ж. Москвада өткөн Бүткүл дүйнөлүк жаштар менен студенттердин 6-фестивалында кумуш медалды женип алган. «Ардак Белгиси» ордени, медалдар менен сыйланган. Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген артисти (1964). 1982-жылы 5-чи октябрда Аламүдүн районуна караштуу Көк-Жар айылында дүйнөдөн кайтат. Анын аты айылындагы (Тегене) мектепке, Жалал-Абад шаарындагы филармонияга ысмы ыйгарылган.

Төлөгөн КАСЫМБЕКОВ



(15.1.1931-ж.т., Ак- Жол айылы – Бишкек шаары 2011-ж.) - Кыргыз Республикасынын Баатыры (2007). Кыргыз эл жазуучусу. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаты (1990-95). 1957-ж. КМУну бүткөн. 1960-73-ж. «Кыргызокуупедмамбаста» редактор, «Ала-Тоо» журналында бөлүм башчы, жооптуу катчы, башкы редактор, 1974-84-ж. Кыргызстан Жазуучулар бирлигинде

адабий кеңешчи, 1984-90-ж. Бүткүл Союздук автордук укукту коргоо агенттигинин Кыргызстандагы бөлүмүнүн жетекчиси, Кыргызстан Эркин жазуучулар бирлигинин башкармалыгынын төрагасы болуп иштеген. 1952-ж. «Кичинекей жылкычы» деген алгачкы аңгемеси жарыяланган. «Жылкычынын уулу» (1956), «Туулган жер» (1958), «Адам болгум келет» (1961) аттуу аңгеме, повесттер жыйнактары чыккан. Т. Касымбековдун жазуучулук ысымын окурмандарга кеңири тааныткан чыгармасы «Сынган кылыч» (1-китеп, 1966; 2-китеп, 1971). Кокон хандыгынын ордосундагы мамиле, улут тагдыры, коомдук процесстин өсүп-өнүгүшүн шарттаган тарыхый окуяларды ырааты менен таасын чагылдырган бул роман коммунисттик идеология тушунда кысымга учурап, эгемен заманда оңдолуп, алымча-кошумчаланган варианты окуялардын, каармандардын көркөм-тарыхый жүзүн ачуучу маанилүү бөлүктөр менен толукталып, 1998-ж. жарык көрдү. Романда бүтүндөй бир улут эмес, эчендеген калктардын,

мамлекеттердин учурдагы жана болочок тагдырына түздөн-түз же кыйыр тиешеси бар өкүмдарлардан тарта жөнжай адамдарга дейре сүрөттөлөт, алардын пенделик турум-турпаты чагылдырылат. Автор тарыхый окуяларга түздөн-түз катышкан, ага таасирин тийгизген каармандардын көркөм элесин таамай тартып берет. Акыркесе, Абил бий, Абдрахман аптабачы, Бекназар баатыр, Айзада, Эшим, Полот хан, Шералы хан сындуу каармандардын аракет-кыймылы, ишмердүүлүгү тарыхый шарт-жагдайлардын тутумунда ишенимдүү көрсөтүлгөн. Т. Касымбеков «Сынган кылыч» романына улай «Келкел» (1986), «Баскын» (2000) тарыхый үчилтиктин бөлүмдөрүн, улуттук каада-салт, таалим-тарбия, өкүмзор бийлик тушунда канаты кайрылгандардын турмушун баяндаган «Жетилген курак» (1976) романын, Кыргызстанда Кеңеш бийлигин орнотууга көмөк көрсөткөн ички иштер кызматкерлеринин ишмердигин чагылдырган «Ак кызмат» (1980) тарыхый очеркин жарыялады. Аталган чыгармалардын арасынан «Келкел» тарыхый романы Кыргызстанда XX-кылымдын 20-30-жылдарында Кеңеш бийлигин куруу учурундагы окуяларды чагылдырууга арналган. «Алай ханышасы» Курманжан датка, тоо булбулу Токтогул, Кызыл аскерлердин Түркстандагы колбашчысы М. Фрунзенин көркөм образдары аркылуу автор Кыргызстанга жаны бийликтин орношунун татаал, карама-каршылыктуу учурун баяндайт. «Баскын» кыргыздардын көөнө тарыхына арналган. Анын «Алымкан», «Курманжан датка» драмалары театр сахнасында коюлган. «Сынган кылыч» (кыргыз элинин социалдык-саясий абалын чагылдырган) тарыхый романы үчүн Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгы ыйгарылган (2000). Т.Касымбековдун чыгармалары дүйнөнүн 65 тилине которулган.

Вера ОСМОНБЕКОВА



1927-жылы 24-июнда Жаңы-Жол айылында туулган. 1950-жылы Кыргыз Мамлекеттик Медицина Институнун дарылоо факультетин аяктаган. Медицина илимдеринин кандидаты (1962), доцент (1965). Саламаттыкты сактоонун отличниги. 1962-жылдан КММИде доцент, Кыргыз ССР Коргоо Министрлигинин ооруканасында дарыгер болуп эмгектенген. Ал кулак, мурун

жана тамак оорулар адистиги боюнча кыргыз кызкелиндеринин ичинен алгачкы медициналык илимий даражага ээ болгон. Кыргыз Республикасынын медалдары менен сыйланган.

Айсулуу ТОКОМБАЕВА



1947-жылы 22-сентябрда Бишкек шаарында төрөлгөн. 1966-ж. Ленинград хореография окуу жайын (А.Я.Ваганова атындагы ЛАХУ) бүтүргөндөн кийин А. Малдыбаев атындагы Кыргыз мамлекет академиялык опера жана балет театрынын артисти, 1967-жылдан солисти. Токомбаева – өз өнөрү менен лириканы, драманы, трагедияны бирдей деңгээлде чагылдырып, ишенимдүү аткарган техникалуу

балет артисти. Театр репертуарындагы башкы партиялары: Чолпон (М. Раухвергер, «Чолпон»), Асел (В. Власов, «Асел»), Мария (Б. Асафьев, «Бахчысарай фонтаны»), Одетта-Одиллия (П.И. Чайковский, «Ак куу көлү»), Ширин и Мехменэ-Бану («Сүйүү тууралуу легенда» А.Д. Меликова), Фригия (А. Хачатурян, «Спартак»), Свобода (М. Равель, «Болеро»), Жизель (А.Адан, «Жизель»), Толгонай (К. Молдобасанов, «Саманчынын жолу» балет-ораториясы), Аврора (П.И.Чайковский, «Уктоодогу сулуу»), Никия (Л. Минкус, «Бадерка»), Кармен («Кармен» Ж.Бизе), Макбет айым (К.В.Молчанов, «Макбет»), Сильфида (Х.С.Лёвенскьольд, «Сильфида»), Томирис (У.Р.Мусаев «Томирис») жана башкалар.

А.Токомбаева – кыргыз искусствосу менен адабияты күндөрүнүн (Өзбекстан, Латвия, Белоруссия, Эстония, Литва) катышуучусу, хореографиялык концерт номерлеринин бүткүл союздук конкурсунун дипломаты. Россия, Польша, Болгария, Финляндия, Ливия, Тунис, Швеция жана башкалар өлкөлөрдө гастролдо болгон.

Кыргызстан Ленин комсомолу ыйлыгынын (1969) жана СССР мамлекет сыйлыгынын (1976) лауреаты. Кыргыз ССР эл артисти (1975), СССР эл артисти (1981). Эл аралык Ч.Айтматова атындагы сыйлыктын ээси.

Азыркы убакта Туркия мамлекетинде хореография боюнча сабак берет.

Айчүрөк ИМАНАЛИЕВА



Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген артисткасы **Айчүрөк Иманалиева** 1968-жылы Талас областынын, Талас районуна караштуу Калба айылында туулган. 1982-жылы орто мектепти аяктагандан кийин М.Куренкеев атындагы музыкалык окуу жайына кирип, анын «вокалдык» классын аяктайт. 1987-жылы Т.Сатылганов атындагы Мамлекеттик филармониянын эстрадалык студиясынын «вокалдык» классын артыкчылык менен аяктайт. Андан ары билимин жогорулатып Б.Бейшеналиева атындагы искусство институтун бүтүрөт. 1989-жылы актриса болуп «ТЮЗде» иштейт. 1993-жылы ал өзүнүн «Айчүрөк» эстрада театры» деген эстрадалык группасын түзүп, азыркы күнгө чейин ошол жерде эмгектенет.

А. Иманалиева 1988-жылы Краков (Польша) шаарында өткөн «Золотой лист» фестивалында «Келечек» ансамбли менен биринчи орундун ээси, Республикалык «Ала-Тоо периси-89» конкурсунун жеңүүчүсү, Нью-Йорк (АКШ) шаарында өткөн «Биг Эппл мюзик - 96» Бүткүл дүйнөлүк конкурсунун жана Витебск (Беларусь) шаарында өткөн «Славянский базар - 2000» эл аралык конкурсунун дипломанты, Донецк (Украина) шаарында өткөн «Золотой скиф - 2001» эл аралык конкурсунун лауреаты, Алмата (Казахстан) шаарында 1995, 1996 жана 2003 жылдары өткөн «Азия Дауысы - Голос Азии» эл аралык конкурсунун ардактуу коногу. Кыргыз өкмөтүнүн жаштар үчүн Мамлекеттик

сыйлыгынын лауреаты жана дипломанты. М.Омурканова атындагы сыйлыктын лауреаты.

А.Иманалиева 2001-жылы Казак Республикасынын Элчилигинин «Эки элдин ортосундагы достукту жана мамилелерди чындоосу үчүн» Ардактуу диплому менен сыйланат. Кыргыз Республикасынын маданиятынын отличниги.

«Замандаш – Современник» журналынын «Лучший театр эстрады 2006» премиясынын ээси. Россия Федерациясынын 2008-жылы 2-чи даражадагы «За заслуги» орденинин жана 1-чи даражадагы «Екатерина Великая» орденинин кавалери. «2008 Кыргыз Туусу» газетасынын – «Жылдын мыкты ырчысы».

А.Иманалиевага «Z-пресс» информагенствосу «Кыргыз эстрадасынын Примадоннасы», «Кош Жылдыз» ОТРК телефестивалы «Сахна ханышасы», «Супер-Инфо» газетасы «Заманыбыздын супер ырчысы» деген наамдарды ыйгарышты. 2010-жылы «Патриот» жана Жогорку Кеңештин медалдары менен сыйланган..

А.Иманалиеванын эмгегинин жана жетекчилиги астында «Айчүрөк» эстрада театры» түзүлүп, иштеп жатат. Театрдын солистери – көптөгөн Республикалык конкурстардын жана фестивальдардын жеңүүчүлөрү, Гран-приздердин ээлери. Эстрада театрында мектеп-студия ачылган. Студияда 70тен ашык окуучулар окушат. Алар хореография, вокал, актердук чебердикти жана оратордук өнөрдү окушат. Студиянын окуучулары көптөгөн эл аралык, республикалык конкурстардын жана фестивальдардын катышуучулары.

А.Иманалиеванын репертуарында 200 жакын ырлар бар. Алар: Токтогул Сатылгановдун «Алымканы», Атай Огонбаевдин «Күйдүм чок», «Гул», «Бозой» - сөзү А.Токтомушевдики, муз. К.Молдобасановдуку, «Сизге» - сөзү А.Бегимкулованыкы, муз. Г.Садыбакасованыкы,

«Тоо булагым – арманым», «Ак куу белең ай перим» - сөзү С.Алтымышевдики, муз. Т.Асанакунуовдуку, «Роза гүлү», «Кызыл гүл» - сөзү А.Сыдыковдуку, «Комузчу» - элдики, «Көзүңдү сүйдүм» - А. Акбаров, «Алга, Кыргызстан» - сөзү А.Акбаровдуку, муз. А.Иманалиеваныкы, «Жыны жыл» - сөзү Л.Асанбекованыкы, муз. А.Иманалиеваныкы, «Жар-жар» - А.Абдылдаев, «Айыл кечтери», «Сүйүү жөнүндө легенда» тасма-сындагы «Бегимайдын ыры» жана башка көптөгөн ырлар. Ал 25тен ашык клиптерди тарткан.

Ашырайым АКМАТОВА



1950-жылдын 7-ноябрында Кыргыз Республикасынын Ош областынын (азыркы Жалал-Абад) Ленин (азыркы Ноокен) районунда Кочкор-Ата айылында туулган.

1965-жылы айылдагы орто мектептин 8-классын бүтүрүп, Жалал-Абад шаарындагы А.С.Пушкин атындагы педагогикалык окуу жайында кирип, аны 1969-жылы ийгиликтүү аяктагандан кийин 1969-жылдан педагогдук эмгек жолун баштаган. 1970-1973-жылдарда Жаңы-Жол районундагы (азыркы Аксы) Абдыкалык атындагы 8 жылдык мектептин башталгыч класстарында мугалим болуп эмгектенген. 1973-жылы Фрунзедеги (азыркы Бишкек) Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетине кирип, аны 1978-жылы бүтүрүп, кыргыз тили жана адабияты мугалими адистигине ээ болгон.

1978-84-жылдары Аксы районунун Кызыл-Көл орто мектебинде, 1984-94-жылдары Бишкек, Ош шаарларынын мектептеринде кыргыз тили жана адабияты предмети боюнча окутуучу болуп эмгектенген.

1994-жылдан тартып ОшМУнун кыргыз филологиясы факультетинин тил илими кафедрасында, 1997-жылдан кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы кафедрасында окутуучу, 1999-жылдан улук окутуучу, 2003-жылдан ОшМУнун доценти болуп эмгектенген. 2004-жылы Кыргыз Улуттук Илимдер академиясында диссертациясын ийгиликтүү коргоп, «педагогика илимдеринин кандидаты» деген илимий даражага ээ болгон. 2009-жылы «доцент» окумуштуу наамын алып, ал эми 2013-жылдан ОшМУнун профессору болуп эмгектенип келе жатат.

А.Акматованын 50дөн ашуун илимий эмгектери бар. Алардын ичине 11 илимий, илимий-педагогикалык монография, окуулуктар кирет. Илимий-педагогикалык, жалпы эле кыргыз тил илимине байланышкан 40тан ашык илимий макаланын автору. 2003-жылы «Жат жазуулар жыйнагы», «Кеп маданиятын өзбек мектептеринде окутуу», «Окуучунун сүйлөө ишмердиги» деген илимий монографиялары, 2004-жылы окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 5-классы үчүн «Кыргыз тили» окуу китеби, 2010-жылы студенттер үчүн «Студенттердин илимий изилдөө иштери» жарык көргөн.

2013-жылы 11-класстар үчүн «Кыргыз тили» окуу китебин, «Кыргызча-орусча, өзбекче сөздүк» аттуу китептерин даярдап, басмага сунушталган. А.Акматованын ЖОЖдордун студенттери үчүн программалары, окуу-усулдук колдонмолору жана республикабыздын өзбек мектептери үчүн кыргыз тили боюнча типтүү программасы республикабыздын

мектептеринде жана ЖОЖдорунда кеңири колдонулууда.

А.Акматова кыргыз билим берүүсүнө сиңирген эмгеги үчүн Кыргыз Республикасынын «Билим берүүсүнүн отличниги» төш белгисинин, Республикалык Мамлекеттик тил комиссиясынын, көптөгөн грамоталардын ээси. Учурда окумуштуу-педагог жана профессор Ашырайым эже ОшМУнун Бишкек шаарында жайгашкан Арашан гуманитардык институтунун жалпы билим берүүчү предметтер кафедрасынын башчысы кызматын аркалоо менен кыргыз тилинин чыныгы күйөрманы, мекенчил инсаны катары өзүнүн 44-жылдык тажрыйбасын студенттерге, окуучуларга арнап, талыкпай эмгектенип келе жатат.

А.Акматованын түйшүктүү эмгек жолунда дайыма жөлөк болгондор – үй-бүлөсү жана бир туугандары. Жубайы Кененсариев Ташманбет – Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер, Кыргызстанга, түрк дүйнөсүнө белгилүү окумуштуу-тарыхчы, тарых илимдеринин доктору, профессор. Улуу кызы Гүлмира – дарыгер, ОшМУнун медицина факультетинин окутуучусу, ортончу кызы Аида – юрист жана экономист, кенже кызы Бермет – КРСУнун 5-курсунун студенти. Ардактуу эженин Беккул, Сүймөнкул жана Адилет аттуу неберелери бар.

Баян ТЕМИРОВА

1947-жылдын 5-декабрында Талас районунун Калба айылында туулган. 1965-жылы Жерге-Тал орто мектебин аяктап, кыргыз мамлекеттик университетинин механика-математикалык факультетине кирип, аны 1970-жылы бүтүрөт. Эмгек жолун



Фрунзедеги финансы-экономикалык техникумунда математика сабыгынан мугалим болуудан баштаган. 1982-жылы жогоруда аталган университеттин экономика факультетинин сырттан окуу бөлүмүнө тапшырат, 1986-жылы «экономист» деген квалификацияга ээ болгон. «Дарак бир жерден көгөрөт» дегендей, кыргыз республикасынын финансы систе-

масына орто адистиктеги кадрларды даярдоо боюнча республикада өзгөчө орду бар финансы-экономикалык техникумунда жөнөкөй мугалимден баштап, бөлүм башчы, окуу бөлүмүнүн башчысы, сырттан окуу бөлүмүнүн башчысы, окуу иштери боюнча директордун орун басары (1996-2003-жж.) кызматтарында иштеп, 2003-2006-жылдын июль айына чейин аталган техникумдун директору кызматында иштеген. Кыргыз республикасына орто билимдүү бухгалтерлерди, салык жана банк кызматкерлерин ж.б тармактарга финансисттерди даярдоого өзүнүн зор эмгегин жумшап бир жерде 36 жыл эмгектенген.

Бул эмгектери мамлекет тарабынан жогору бааланып, «Билим берүүнүн отличниги» төш белгиси, министрликтердин Ардак грамоталары, «Кыргыз республикасынын Ардак грамотасы» сыйлыктарынан кийин 2008-жылы «Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер» наамы ыйгарылган.

Темирова Баян үлгүлүү үй-бүлөнүн ээси. Эки уулдун энеси, төрт неберенин бактылуу чоң энеси. Учурда персоналдык пенсияда.

Шарттуу кыскартуулар

- АЭБ – Археология и этнография Башкирии. Уфа
БКРС – Большой китайско-русский словарь. Москва
ВИ – Вопросы истории. Москва
ВСб – Военный сборник. СПб
ВЯ – Вопросы языкознания. Москва
ЖС – Живая старина. СПб
ДТС – Древнетюркский словарь. Л., 1969
ЗВО ИРАО – Записки Восточного отд. Рус. археологического общества
ЗИРГО – Записки Императорского русского географического общества
ЕФО – Ежегодник Ферганской области. Новый Маргелан
ИИАЭ – Институт истории, археологии и этнографии
ИИРГО – Известия Императорского русского географического общества
ИРАИК – Известия русского археологического института в Константинополе, София
ИТОИАЭ – Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии
ИТО ИРГО – Известия Туркестанского отделения Императорского русского географического общества. Ташкент
КСИЭ – Краткие сообщения института этнографии
КЭ – «Кыргыз Энциклопедиясы»
КУА – Кыргыз улуттук академиясы
МИБ – Материалы по истории Башкирской АССР
МИТТ – Материалы по истории туркмен и и Туркмении
ОНУ – Общественные науки в Узбекистане
СМА – Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. СПб.
СТ – Советская тюркология
СЭ – Советская этнография
ТВ – Туркестанские ведомости
ТИ – Тюркологические исследования
ТКАЭЭ – Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции

TC	– Тюркологический сборник
AL	– Akta Linguistica, Budapest
AM	– Asia Major, London
AO	– Acta Orientalia. Budapest
AOS	– Arhiv Orientalny Supplementa, Praha
BSOS	– Bulletin of the Shool of Orient Studies, London
CAJ	– Central Asiatic Jorna, Wiesbaden
JA	– Journal Asiatique, Paris
MSFou	– Mýmoire de la Sociýte Finno-ougrienne, Helsinki
SPAW	– Sittingsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen. Literature und Kunst. Berlin.
TP	– T'oung Pao, Paris

Тилдердин аталышынын кыскартылышы

<i>алт.</i>	— <i>алтай</i>
<i>араб.</i>	— <i>араб</i>
<i>башк.</i>	— <i>башкыр</i>
<i>бур.</i>	— <i>бурят</i>
<i>венг.</i>	— <i>венгер</i>
<i>грек.</i>	— <i>грек</i>
<i>каз.</i>	— <i>казак</i>
<i>кыт.</i>	— <i>кытай</i>
<i>монг.</i>	— <i>монгол</i>
<i>перс.</i>	— <i>перс</i>
<i>санскр.</i>	— <i>санскрит</i>
<i>сол.</i>	— <i>солон</i>
<i>тув.</i>	— <i>тува</i>
<i>тунг.</i>	— <i>тунгус</i>
<i>турк.</i>	— <i>турк</i>
<i>туркм.</i>	— <i>туркмен</i>
<i>эвенк.</i>	— <i>эвенк</i>
<i>як.</i>	— <i>якут</i>

Кытай жыл баяндары

Бэй-ши («История северных династий») — Ли Яньшоу

Вэй-шу («История династии [Тоба] Вэй») — Вэй Шоу

Ляо-ши («История [киданьской] династии Ляо») — Оуян Сюань

Мин-ши («История династии Мин») — Чжан Тин-юй

Саньго чжи («История Трех царств») — Чэнь Шоу

Синь Тан-шу («Новая история династии Тан») — Оуян Сю

У-дай ши-цзи («История пяти династий») — Оуян Сю

Хань-шу («История ранней династии Хань») — Бань Гу

Хоу Хань-шу («История поздней династии Хань») — Фань Е

Цзинь-шу («История [чжурчжэньской] династии Цзинь») — Оуян Сюань

Цзинь-шу («История династии Цзинь») — Фан Сюаньлин

Цзю Тан-шу («Старая история династии Тан») — Лю Суй

Чжоу-шу («История династии Чжоу») — Линху Дэфэнь

Ши-цзи («Исторические записки») — Сыма Цянь

Юань-ши («История [монгольской] династии Юань») — Сун Лянь

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

Тарыхый булактар

- Ал-Идриси. МИТТ, т. I. М., 1982.
ал-Мас‘удӣ. Мурудж аз-захаб ва ма‘бдин ал-джавахир.-
Каир, 1301-1303/1884-1886. Т.1-10.
Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевателя
Мира (Тарихе Джахангушай). М.: Издательский Дом
МАГИСТР-ПРЕСС, 2004
Бейхаки Абу-л-Фазл. История Мас‘уда. 1030-1041.
(Вступительная статья, перевод и примечания.
А.К.Арендса). Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1962. 748 с.
Бабур-наме. Записки Бабура. Ташкент, 1958
Геродот. История в девяти книгах. Ленинград, 1972. 600 с.
Довлетшах Самарканди. Тазкират аш-шоара. Рукопись
ИНА АН СССР, А-698
Ибн Хордадбех. Книга путей и стран.(Перевод с
арабского, комментарии, исследования, указатель и
карты Н. Велихановой; редактор З. М. Буниятов). Баку:
Элм, 1986. 428 с.
Лубсан Данзан. Алтан Тобчи («Золотое сказание»). Пер.
С монгольского, введение, комментарий и приложения
Н. П. Шастиной. М.: Издательство «Наука», Главная
редакция восточной литературы, 1973. 440 с.
Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос.
Пер. академика В. В. Бартольда. Издательство
Академии Наук СССР, М.-Л., 1962. 300 с.
Манас. I-китеп. Фрунзе: «Кыргызстан» басмасы, 1978
Манас. II-китеп. Фрунзе: «Кыргызстан», 1980
Мухаммед Салих. Шейбани-намэ. СПб., 1908
Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк. /Перевод,
предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой.
Индексы составлены Р. Эрмерсом. –Алматы: Дайк-
Пресс, 2005. 1288 + вкл. 2 с.
Minorsky V. Hudud al-Alam. The Regions of the World: A
Persian Geography 372 A.H.-982 A.D. (Transl. and
explained by V. Minorsky with the Preface by

- V.V.Barthold, transl. from the Russian). London, 1937. XXI+524 p.
- Полное собрание русских летописей. М., 1998
- Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т. I. Кн. 1. Перевод с персидского Л.А.Хетагурова, ред. и прим. проф. А.А.Семенова. Издательство Академии Наук СССР, М.-Л., 1952. 221 с.
- Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Monggol-un Niguča tobčiyan. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный изборник. Перевод Козина С.А. Том I. Издательство Академии Наук СССР, М.-Л., 1941.
- Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарии Г. А. Стратановского. Изд-во «Наука», Москва, 1964
- Таварих-и гузида-Нусрат-наме. (Исследование, критический текст, аннотированное оглавление и таблица сводных оглавлений А.М.Акрамова). Ташкент, 1967
- Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Извлечения из сочинений арабских. СПб., 1884
- Фазлаллах Рашид ад-Дин. Огуз-наме. Пер. Р.М.Шукюровой. Баку, 1987
- Шара Туджи. Монгольская летопись XVII в. Сводный текст, перевод, введение и примечания Н.П.Шастиной. М.-Л., 1957
- Шах-Махмуд ибн Мирза Фазил Чурас. Хроника. Критический текст, перевод, комментарии, исследование и указатели О.Ф.Акимовской. М., 1976
- Шейбаниада. История монголо-тюрок на джагатайском диалекте, с переводом, примечаниями и приложениями, изданная И. Березиным. «Библиотека восточных историков, издаваемая И. Березиным». Т. I. Казань, 1849
- Щербак А.М. Огуз-наме. Мухабат-наме. М., 1959

Кыргыз тилиндеги адабияттар

- Абдыракунов Т. Бабалардан калган сөз. Фрунзе: «Адабият», 1990. 134 б.
- Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Бишкек, 1999
- Аксы району. Энциклопедия. Б., 2008. 320 б.
- Аман Көчөрбай уулу. Бердике баатыр жана анын урпактары. Б.: ОсОО «ТАС», 2006
- Анвар Байтур. Кыргыз тарыхынын лекциялары. I-II-китеп. Б.: Мамлекеттик «Учкун» концерни, 1992
- Анвар Байтур. Кыргыз тарыхы. I-II-китеп. Б.: Мамлекеттик тил фонду, 2003
- Аттокуров С. Кыргыз санжырасы. Б.: «Кыргызстан», 1995. 200 б.
- Байас Турал. Огуздар. Б.: «Мегамедиа», 2008
- Бараталиев Ө., Дүйшөнакунов М., Мамбетжунушов Т. Кыргызстандагы жер-суу аталыштарынын сөздүгү. Б., 2004
- Дунвиний. «Кыргыз» деген аталманын мааниси //Улуттар тили. № 3, 1982
- Жакыпов К. Боркемиктер санжырасы. Б., 2011. 332 б.
- Жоробеков Т.Ж. Арстаналы Осмонбеков. Б., 2004. 80 б.
- Закиров С. Кыргыз санжырасы. Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы. Бишкек, 1996. 430 б.
- Каратаев О.К. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. Бишкек, 2003. 265 б.
- Каратаев О.К. Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан. Б.: «Бийиктик», 2003. 262 б.
- Кыргыз жергеси. Энциклопедия (Жер-Суу аттары). Фрунзе, 1990. 368 б.
- Кыргыздар: Он төрт томдук. Б., 2011
- Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт. I китеп. Б.: «Кыргызстан», 1991. 622 б.
- Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт. II-китеп. Б.: «Кыргызстан», 1991

- Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Т. I. Фрунзе, 1984
- Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк/Түз. О. К. Каратаев, С. Н. Эралиев/. Б.: «Бийиктик», 2005. 600 б.
- Кыргыздар: Кытайдагы кыргыздардын санжырасы, тарыхы, мурасы жана салты. IV китеп. Б., 1997. 640 б.
- Манас. I-китеп. Фрунзе, 1978
- Манас. II-китеп. Фрунзе, 1980
- «Манас» энциклопедиясы. Т. I-II, Бишкек, 1995
- Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча.-Б.: «Хан-Теңир», 2010. 10840 б.
- Манас: Саякбай Каралаевдин варианты боюнча.-Б.: «Турар», 2010. 1008 б.
- Нурбек Туран, Э. өсөров. Төөлөс: тарых жана санжыра. Б.:»Турар», 2011. 520 б.
- Нурбек Туран. Накай: санжыра жана тарых. Б.: «Турар», 2011
- Сайф ад-дин ибн Шах Аббас Аксикенти, анын уулу Нурмухаммед. Тарыхтардын жыйнагы (мажму атут-таворих)/котор. М. Досболлов, О. Сооронов. Б.: «Акыл» мамконцерни, 1996. 128 б.
- Сапарбай Жаңыбай уулу. Кыргыз санжырасы. Ош, 1993. 64 с.
- Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 1-китеп. Б.: Мамлекеттик «Учкун» концерни, 1993. 208 б.
- Султанов К. Саруулуктардын Таластан Ысык-Көлгө келиши. Саруу айылынын негизделиши//Көк асаба, 15.05. 2010
- Талипкол Акбар. I-чи том, Оренбург, 1903
- Турдубай Умар уулу. Кыргыз санжырасы. Бишкек, 1991. 32 б.
- Түрк тарыхы. Т. I. Стамбул, 1896
- Усупбаев А. Кыргыз улуту уруулардан жаралат. Бишкек, 2011
- Ханзу (кытай) жазмаларындагы кыргыздар. Шинжаң эл басмасы, 2004
- Эсенкул Төрөкан уулу. Кыргыздын кыскача санжырасы. I-том. Б., 1995

- Эсенкул Төрөкан уулу. Сол канат кыргыз. 3-китеп. Б.:
«Көкө-Теңир», 1995
- Әбдірахманов А. Қазақстан этнопонимикасы. Алматы,
1979

Орус тилиндеги адабияттар

- Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л.: «Наука», 1971
- Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе: «Кыргызстан», 1990. 480 с.
- Абуль-Гази. Родословное древо тюрков. Перевод и предисловие Г. С. Саблукова. Казань, 1906. 206 с.
- Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX – XIII вв. Ашхабад: «Ылым», 1969
- Айтмурастов Д. Тюркские этнонимы: каракалпак, черные клобуки, черкес, башкурт, кыргыз, уйгур, тюрк, печенег, сак, массагет, скиф. Нукус: «Каракалпакстан», 1986. 231 с.
- Акерев Т. Древние кыргызы и Великая Степь. Б.: «Бийиктик», 2005. 252 с.
- Алексеев С. В., Инков А. А. Скифы: исчезнувшие владыки степей. М.: Вече, 2010
- Аманжолов С. А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959
- Аристов Н.А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен. Бишкек, 2003. 460 с.
- Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. Ашгабад, 1988. 180 с.
- Атаниязов С. Этнонимы в туркменском языке. Ашгабад: «Ылым», 1994. 228 с.
- Атаниязов С. Шежере. Ашгабат: «Туран-1» Неширяты, 1992
- Ахинжанов С. М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алматы: «Ғылым», 1999. 296 с.
- Ахмедов Б. А. Государство кочевых узбеков. М., 1965
- Банзаров Д. Собрание сочинений. М., 1966. 375 с.

- Бартольд В.В. История Туркестана//Сочинение, т. II, ч. 1. М., 1963. 1020 с.
- Бартольд В.В. Сочинения. Т. 5. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. М.: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1968. 758 с.
- Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1940. 272 с.
- Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхоненисейских тюрок VI–VIII веков. Восточно-тюркский каганат и кыргызы. Издательство АН СССР М.-Л., 1946
- Бичурин Н.Я. [Иакинф]. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Часть I. СПб., 1851. 484 с.
- Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Ч. I. М.- Л.: Издательство АН СССР, 1950. 381 с.
- Бутанаев В.Я. Происхождение хакасских родов и фамилий. Абакан, 1994. 92 с.
- Бутанаев В.Я. Этническая история хакасов XVII-XIX вв. М., 1990. 272 с.
- Бутанаев В. Я. Хакасско-русский историко-этнографический словарь. Абакан, 1999
- Бутанаев В.Я., Бутанаева И.И. Хакасский исторический фольклер. Абакан, 2001
- Бутанаев В. Я. Абдыкалыков А. Материалы по истории Хакасии XVII начала XVIII вв. Абакан 1995
- Вайнштейн С. Тувинцы-Тоджинцы. М., 1961. 217 с.
- Валиханов Ч.Ч. Сочинения, СПб., 1904
- Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения. Алма-Ата, 1958
- Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. А-А.: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985
- Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. СПб, 1865
- Васильев В. П. История и древности восточной части Средней Азии от X до XIII века. СПб., 1857

- Викторова Л. Л. Монголы. М.: «Наука», 1980
- Вильхельм Г. Древний народ хурриты. М.: «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1992. 159 с.
- Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л., 1934. 223 с.
- Востров В.В., Муқанов М. С. Родоплеменной состав и расселение казахов. Алма-Ата, 1968. 256 с.
- Галлямов С. Древние арии и вечный Курдистан. ООО «Издательский дом «Вече», Москва, 2007. 556 с.
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, Издательство Тбилисского университета. Кн. I-II. 1984. 1330 с.
- Гасанов З. Царские скифы. Liberty Publishing House, New York, 2002.
- Георги И. Г. Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей. СПб., 1799
- Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX—XIII вв. Киев, 1884. 257 с.
- Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы. Русь и Степь до нашествия татар. М.: «Вече», 2011. 288 с.
- Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. М., 1952
- Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Т. I. Ташкент, 1889. V+298 с.
- Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т. II. Л., 1926. VI+896 с.
- Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т. III. Вып. I. Л., 1926. IV+412 с.
- Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы (конец XIX – начало XX вв). М., 1983. 102 с.
- Гумилев Л.Н. История народа хунну. М.: ООО «Издательство АСТ»: ОАО «ЛЮКС», 2004. 700 с.
- Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: «Клышников-Комаров и К^о», 1993. 526 с.

- Гумилев Л. Н. Поиски вымышленного царства. М.: ООО «Издательство АСТ», 2002
- Джамгерчинов Б. Присоединение Киргизии к России. М.: Издательство социально-экономической литературы, 1959. 436 с.
- Долгих Б. О. Родовой и племенной состав народов Сибири. М., 1961
- Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы «Дайк-Пресс», 2002. 338 + вкл. 12 с.
- Караев О. История Караханидского каганата (X-к. башы – XIII-к). Фрунзе: Издательство «Илим», 1983
- Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории Южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1976. 324 с.
- Карпов Г. И. Племенной и родовой состав туркмен. С приложением 9-ти генеалогических таблиц. Полторацк, 1925
- Керейитов Р.Х. Этническая история ногайцев. Ставрополь, 1999. 176 с.
- Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. Издательство Академии Наук СССР, М., 1951. 642 с.
- Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М.: «Наука», 1964. 220 с.
- Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. СПб.: Издательство «Наука», 2006. 591 с.
- Кляшторный С.Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. СПб.: Петербургское Востоковедение («Orientalia»), 2000. 320 с.
- Книга Марко Поло. Перевод И. П. Минаева, М., 1955
- Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского. Издательство Академии Наук СССР. М.-Л., 1958. 193 с.
- Константин Багрянородный. Об управлении империей. М., «Наука», 1989

- Кормушин И.В. Тюркские Енисейские эпифатии. Тексты и исследования. М.: Издательство «Наука», 1997. 303 с.
- Крадин Н.Н., Срынникова Т.Д. Империя Чингисхана. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006. 557 с.
- Ксенофонтов Г.В. Ураангхай-сахалар: Очерки по древней истории якутов. Т. I. Кн. 1. Якутск, 1992.
- Кузеев Р. Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, историческое расселение. Издательство «Наука», М., 1974. 572 с.
- Кунин А. И. Под алым стягом. Фрунзе «Кыргызстан», 1985. 92 с.
- Кызласов Л. Р. История Тувы в средние века. М., 1969
- Кыргызы. Этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии. Б.: «Кыргызстан», 1996
- Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М., 1961. 392 с.
- Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. II-III. СПб., 1832. IX+333 с.; 240 с.
- Маанаев Э. Ж. Этническая история кыргызского народа. Б., 2008. 212 с.
- Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. Издательство Академии Наук СССР, М.-Л., 1952. 115 с.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Издательство Академии Наук СССР, М.-Л., 1959. 106 с.
- Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Алма-Ата, 1957. 196 с.
- Малавкин А.Г. Историческая география Центральной Азии. Новосибирск: Издательство «Наука», Сибирское отделение, 1981. 337 с.

- Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Тексты исследования. Новосибирск, 1989. 432 с.
- Махпиров В.У. Древнетюркская ономастика. Алма-Ата, 1990. 159 с.
- Миллер Г.Ф. История Сибири. Т. I, 1937. 607 с.
- Мирза Мухаммад Хайдар. Та'рих-и Рашиди. Введение, перевод с персидского А.Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой. Примечания и указатели Р.П. Джалиловой и Л.М. Епифановой. Ташкент, Издательство «ФАН» АН РУ, 1996. 606 с.
- Мокеев А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане. Б., 2010. 280 с.
- Молдобаев И. Этнокультурные связи кыргызов в средневековье. Б., 2003. 154 с.
- Молдобаев И. «Манас» историко-культурный памятник киргизов. Б., 1995. 312 с.
- Паркер Э. Татары. История возникновения великого народа. М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. 223 с.
- Петров К.И. К истории движения киргизов на Тянь-Шань и их взаимоотношений с ойратами в XIII-XV вв. Издательство Академии Наук Киргизской ССР, Фрунзе, 1961. 210 с.
- Петров К.И. Очерки феодальных отношений у киргизов в XV-XVII вв. Фрунзе, 1961
- Петров К.И. Очерк происхождения киргизского народа. Фрунзе, 1963. 147 с.
- Плетнева С. Половцы. Издательство «Ломоносов», М., 2010.
- Поздеев Д. Исторический очерк уйгуров (по китайским источникам). СПб., 1899
- Поппе Н.Н. Монгольский словарь Мукаддимат ал-адаб. Часть I-II. Издательство Академии Наук СССР, М.-Л., 1938
- Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Вып. II. Материалы этнографические. СПб., 1881. 181 с.+прим. 88 с.

- Потапов Л.П. Очерки по истории алтайцев. Издательство Академии Наук СССР. М.-Л., 1953. 444 с.
- Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк. Издательство «Наука». Ленинградское отделение. Л., 1969. 196 с.
- Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. М.: Государственное издательство географической литературы, 1957
- Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. М.: Издательство «Наука», 1989. 749 с.
- Радлов В.В. Этнографический обзор турецких племен Сибири и Монголии. Иркутск, 1929
- Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т. I. Кн. 1. Перевод с персидского Л. А. Хетагурова, редакция и примечания проф. А. А. Семенова. Издательство Академии Наук СССР. М.-Л., 1952. 221 с.
- Русские военные востоковеды до 1917 года. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2005.
- Савинов Д.Г. Государства и культурогенез на территории Южной Сибири в эпоху раннего средневековья. Кемерово, 1994
- Сатлаев Ф. А. Кумандинцы. Горно-Алтайск, 1974
- Свен Гедин. В сердце Азии. Памир-Тибет-Восточный Туркестан. Т. I-II. СПб., 1899.
- Сердобов Н.А. История формирования тувинской нации. Кызыл, 1971. 485 с.
- Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием *Monggol-un Niḡuṣa tobṣiyan*. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный сборник. Перевод Козина С. А. Издательство Академии Наук СССР, том I, М.-Л., 1941.
- Сулейменов О. Аз и Я. Алма-Ата: Издательство «Жазушы», 1975
- Султанов Т. И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. М., 1982
- Сум П.Ф. Исторические рассуждения о происхождении народов, населявших в средние века Польшу, Россию

- и земли между Каспийским и Черным морем, также европейскую Турцию на север от Дуная. М., 1846. IV+48 с.
- Толстов С.П. Древний Хорезм. Издание МГУ, М., 1948. 352 с.+ илл. 87 с.
- Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. М.: Издательская фирма «Восточная литература РАН», 2002
- Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. Ташкент, 1925. 62 с.
- Хлопин И.Н. Историческая география южных областей Средней Азии. Ашхабад: «Ылым», 1983. 212 с.
- Храковский В. 212 Шараф аз-Заман Тахир ал-Марвази. Алматы, 1959
- Шаакарим Кудайберди уулу. Родословная тюрков, киргиз, казахов. Алма-Ата., 1990. 120 с.
- Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. Ташкент, 1974. 341 с.
- Цындендамбаев Ц.Б. Бурятские исторические хроники и родословные. Улан-Удэ, 1972
- Цэнь Чжуньянь. Туцзюе цзиши (Сводная история тюрков). Т. I. Пекин, 1958.
- Чоротегин Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах ЦА до монгольского времени: по мусульманским источникам IX–XIII вв. Б.: «Кыргызстан-Фонд Сорос», 1995. 208 с.
- Юдин В. П. Центральная Азия в XIV-XVII веках глазами востоковеда. Алматы: «Дайк-Пресс», 2001. 384 + вкл. 4 с.
- Ямаева Е.Е. Родовые тамги алтайских тюрков (XIX–XX вв.). Горно-Алтайск, 2004. 56 с.

Англис, немис жана француз тилиндеги адабияттар

- A History of the Moghuls of Central Asia being the Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, dughlat. An english version, edited, with commentary, notes and map by N. Elias. The translation by E. Denison Ross. London, 1898, Part I.

- Bang W., Gabai A. von. Turkische Turfantexte. III. Der grosse Humnus auf Mani//SPAW. T. XIII, 1930.
- Caferoğlu A. Les couleurs dans la nomenclature des noms ethnique turcs//Atti et Memorie del VII Congresso Internaz. di Scienze Onomastiche. Firenze-Roma, 1961
- Cahun L. Introduction a l'histoire de l'Asie. Haris, 1896
- Chavannes E. Documents sur les Tou-kien (turcs) occidentaux. St.-Pet., 1903
- Deguignes . Histoire generale des Huns etc., Paris, 1756, t. I, partie 2
- Doerfer G. Turkische und mongolische Elemente. Wiesbaden, 1965. Bd II. P. 271-277
- Dor R. Contribution à l'étude des Kirghiz du Pamir Afgan. Paris, 1975
- Franke O. Geschichte des chinesischen Reiche. Bd. III. Berlin, 1937
- Istvan E. A jaszkunok történe III, Keszckemet-Budapest, 1870-1885
- Hambis L. Notes sur trois tribus de l'Jenissei supérieur: les Us Qarqanas et Түдүнгүт//JA, t. CCXLV, Paris, 1957, F. 1
- Henning W. B. Sogdian tales//BSOAS. Vol. XI. 1943-1946 Golden P.B. The Polovci Dikii//HUS, Vol. III-IV, 1979-1980. P. 296-309
- Hirth F. Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Zw. Folge. St.-Pet., 1899
- Howorth H.H. History of the Mongols. London, 1876. Pt. 1
- Liu Mau-tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-türken (T'u-kue). Bd. II. Wiesbaden, 1958
- Lord Dunmore. The Pamiris by the Earl of Dunmore. London, 1893
- Ludat H. Farbenbezeichnungen in Völkernamen. Ein Beitrag zu asiatisch-osteurodischen Kulturbeziehungen//Seculum. Bd 4. H. 2, 1953
- Marquart J. Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften. Leipzig, 1898

- Maçoudo. Les Prairies d'or/Texte Arabe et trad. Par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille. Paris, 1861-1877. Vol. 1-9
- Minorsky V. Hudud al-Alam. The regions of the World a persiangography. London, 1937
- Minorsky V. Jihan-shah Qara-qoyunlu and his poetry//BSOS, vol. XVI, pf. 2, 1954
- Murayama S. Sind die Naiman Търкен oder Mongolen?//CAJ. The Hague-Wiesbaden, vol. 4, № 3, 1959. P. 188-197
- Nemeth G. Ungarische stammesnamen bei den baschkiren//ALAH. T. 16, № 1-2. Budapest, 1966. S. 1-21
- Pelliot P. Б propos des Comans//JA, 15, 1920. P. 125-185
- Pelliot P. L' origine de T'ou-Kue, nom Chinois des Turcs//TP, vol. XIII. Paris, 1912. P. 727-742
- Pelliot P. Neuf notes sur des questions d'L'Asie Centrale//TP, vol. XXVI. Paris, 1929. P. 202-265
- Pelliot P. Notes sur le «Turkestan» de W. Barthold//TP. 1913, vol. XVII. P. 27-29
- Poucha P. Die Geheime Geschichte der Mongolen als Geschichtsquelle und Literaturdenkmal//AOS, IV. Praha, 1956
- Pulleyblank E. C. The Consonantal system of old Chinese. The Hsiung-nu Language//AM. New Series, vol. IX, pt. 2. London, 1962. S. 58-144, 206-265
- Pulleyblank, E. G. The Name of the Kirghiz//CAJ, 34, 1990. P. 98-109
- Pritsak O. Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Volker//UAJb, Vd. XXIV, 1952. S. 49-104
- Pritsak O. Qara. Studie zur türkischen Rechtssymbolik//Z.V.Togan'a Armağan. -Istanbul, 1955
- Radloff W. Observations sur les Khirghis//JA.-Ser.VI.-1863
- Radloff W. W. Aus Sibirien, Bd. I
- Rósonyi L. Les noms toponymiques comans du Kiskunsög//ALAH. T. 7. Fasc.1-2. Budapest, 1957. S.73-146

- Shahrani M. Nazif Mohib. The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan. University of Washington Press, Seattle and London, 1979
- Schott W. Ueber die dichten Kirgizen//APAW. Berlin,1864. S. 429-474
- Tomsen V. Inscriptions de l'Orkhon. Мѣм. Soc. Finno-Ougrienne. T. V. 1896
- Vambery H. Die primitive Culture der türkötatarischen Volkes auf Grund sprachlicher Forschungen. Leipzig, 1879
- Wittfogel K. A., Fкng Hsia-shung. History of Chinese Society Liao. Philadelphia, 1949
- Zajaczkowski A. Zwiazni jezykow polowicko-slowanskie. Wroslow, 1949

Түрк тилдүц адабияттар.

- Divanъ Лыгат-ит-Түрк Терсѣmesi, Зев: Besim Atalay, Cilt I-II, 4. Baskı. Ankara 1998
- Fahrettin Zelik. Түрклерде дүрт үцнѣн дүрт renkle alandırması//ТА. Istanbul, 1942, № 1, 2, 3, 4, 5, 6; 1943, № 7, 8
- Faruk Sьmer. Oğuzlar. Istanbul, 1999.
- İnan Abdьlkadir. İt başlı efsvnesi//Bullenen, Cilt XIII, Sayı 49, 1949. S. 149-151
- Ilhami Durmuş. Iskitler (Sakalar). Ankara, 1993
- Kafesoğlu İ. Түрк millo кытыгы. Istanbul, 2006
- Kalkan M. Kırgızlar ve kazaklar. Istanbul, 2006
- Karataev O.К Eski түрк devrindeki kırgız etnik isimleri //Түрклер.ІІ. Yeni Түрkiye yayınları.-Ankara,2002. S.80-85
- Kırzioğlu F. Yukarı Кыр ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar.- Ankara,1992
- Ligeti L. Kırgız kavim isminin menşei//Түрkiyat Mecmuas, I. Istanbul, 1925, s. 231-249
- Цгел В. İlk Тцлес Boyları//Belleten. Cilt: XII. Sayı 48. Ankara, 1948, s. 795-833
- Peter B. Golden. Түрк halkları tarihine giriş. Ankara, 2002

- Rasonyi L. Kuman İzel Adları//Търк Кълтырь Араштырмалары. III-IV, 1966-1969
- Salman H. Търгышлер. Ankara 1998
- Şeşen R. İslım соғрафыацларına ғцре Търклер ve Търк ылкелери. Ankara:Търк Тарих Куруму, 2001
- Şimer F. Oğuzlar Тарихлери-Boy Tekilatı-Destanlary, 5. Baskı, Istanbul, 1999
- Taşagıl A. Zin kaynaklarına ғцре eski Търк boylari. Ankara, 2004
- Togan Z. V. Umumo Търк тарихине giriş. Istanbul, 1981.
- Търк lehzeleri sıцзльғь. Ankara, 1991

Кытай тилдцц адабияттар

- Линь Хуйсян. Чжунго миньцзу (История народов Китая). Т. I. Тайбэй, 1973
- Лю Итан. Чжунго бяньцзян миньцзу ши (История пограничных народов Китая). Тайвань, 1969
- Фэн Цзяшэн, Чэн Су-ло, Му Гуанвэнь. Вэйвуэр цзу шиляо цзяньбянь (Краткий сборник материалов по истории уйгуров). Т. I. Пекин, 1981
- Цэнь Чжуньмянь. Туцзюе цзиши (Сводная история тюрков). Т. I. Пекин, 1958.
- Чэнь Хуа, Го Пинлян, Ван Чжилай. Краткая история Синьцзяна. Т. I. Урумчи, 1984

Илимий эмгектердин жана материалдардын атайын жыйнагы турцндөгц адабияттар

- Абрамзон С.М. Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии//ТКАЭЭ. Т. IV. М., 1960. С. 3-137
- Абрамзон С.М. Из этнической истории киргизов//ТС. М.: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1966. С. 165-167.
- Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их

- численности//ЖС. СПб., 1896. Вып. III-IV. С. 227-456.
- Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой орды и кара-киргизов, на основании родословных связей и сведений о существующих родовых делениях и о родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований//ЖС. СПб., 1894. Вып. III-IV. С. 391-486.
- Ахинжанов С.М. Об этническом составе кипчаков средневекового Казахстана //Прошлое Казахстана по археологическим источникам. Алма-Ата, 1976.
- Баскаков Н.А. Структурные и смысловые модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация//Онома, 1977. V. 21, № 1. С. 101-110
- Баскаков Н.А. Имена половцев и названия половецких племен в русских летописях//Тюркская ономастика. Алма-Ата, 1984. С. 48-77
- Баскаков Н. А. Родо-племенные названия кипчаков в топонимике Южной Молдавии//Топонимика Востока: новые исследования. М., 1964. С. 46-51
- Баскаков Н.А. Этнонимы алтайцев, киргизов, тувинцев и хакасов как источник этногенетических связей этих народов между собой//Ономастика Киргизии. Вып. I. Фрунзе: Издательство «Илим». 1985, с. 19-28
- Бардин Б.Б. Буряты-монголы//Бурятоведение, 1927, №3-4.
- Бартольд В.В. Новый труд о половцах//Русский исторический журнал, Российской Академии наук. Кн. 7. Петроград, 1921
- Бернштам А. Н. Древние тюркские элементы в этногенезе Средней Азии//СЭ. Сборник статей. Т. 6-7. М.-Л., 1947
- Бертагаев Т.А. Об этнонимах бурят и курикан//Этнонимы. М.,1970. С. 130-132
- Бертагаев Т.А. Об этнонимах кермучин и курамчин//Этнонимы. М.,1970. С. 127-129

- Бушаков В. А. Общие элементы в этнонимии алтайских народов//Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность. Том I. Казань, 1992
- Васильев В. П. История и древности восточной части Средней Азии от X до XIII в.//Труды восточного отделения императорского археологического общества. Ч. IV, СПб., 1859
- Винников Я.Р. Родо-племенной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии//ТКАЭЭ. Том I. М., 1956. С. 136-181
- Винников Я.Р. Родоплеменной и этнический состав населения Чарджоуской области Туркменской ССР и его расселение//Труды Института истории, археологии и этнографии, АН Туркм. ССР, т. VI, серия этнографии. Ашхабад, 1962
- Гордеев Ф.И. О происхождении тюркских этнонимов //Вопросы марийского языкознания. Йошкор-Ола, 1968
- Гордлевский В.А.. Что такое «босый волк»?//Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Том VI, вып. 4, М. 1947. С. 317-337
- Гребенкин А.Д. Узбеки//Русский Туркестан. М., 1872
- Грумм-Гржимайло Г.Е. Киргизы//ИГГО. Т. LXVI. Вып. I. М., 1934
- Джанузаков Т. Очерк казахской ономастики.-Алма-Ата,1982. 176 с.
- Добродомов И.Г. О половецких этнонимах в древнерусской литературе//ТС, 1975. М., 1978. С. 102-129
- Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Родо-племенная структура и расселение в XIX – начале XX века//Труды института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, Том IX. М.-Л., 1950
- Зориктуев Б.Р. Об этнических процессах в Прибайкалье во второй половине I тыс. н. э.//Этнокультурные процессы в Юго-Восточной Сибири в средние века. Новосибирск, 1989. С. 104-111

- Зуев Ю. А. Тамги лошадей из вассальных княжеств//Труды ИИАЭ АН Казахской ССР. Том 8, 1960. С. 93-139
- Зуев Ю.А. К этнической истории усуней//Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. Труды ИИАЭ АН КазССР. -Т. VIII. Алма-Ата, 1960. С. 5-23
- Ибрагимов С. К. Новые материалы по истории Казахстана XV-XVI вв.//История СССР. 1960, № 4
- Исаев Д., Сыдыков Ж.К. «Манас» дастанындагы жерсуу аттары жөнүндө//Эхо науки.- Известия НАН КР, № 2,1995
- Карпов Г. И. «Тамга» - знаки родовой собственности у туркмен//Туркменоведение, 1929, № 8-9;
- Кляшторный С.Г. Кипчаки в рунических памятниках//Turcologica 1986. Л., 1986. С. 153-164
- Кононов А. Н. Еще раз об этнониме кыргызы//ТИ. Фрунзе, 1970. С. 16-20
- Костачков Г.В. Этимология шорско-хакасских этнонимов кый (хый) и кобий (хобый)//Хакасия и Россия. 290 лет совместного развития. Абакан, 1998
- Лебедева Е. П. К вопросу о родовом составе монголов//Филология и история монгольских народов. М., 1958
- Лезина И.Н., Суперанская А.В. Об этнонимах кырма //Тюркская ономастика. Алма-Ата,1984. С. 77-88
- Лезина И. Н. Тюркские топонимы Кырма//Ономастика Киргизии. Вып. 1. Фрунзе, 1985. С. 84-96
- Лигети Л. Резензия на книгу Санжиева Г. Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., 1953//Вопросы языкознания, 1955, № 5
- Макшеев А.И. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае//ЗИРГО, по отделению статистики. Том II. СПб., 1871. С. 1-60
- Маргулан А.Х. Выступление//ТКАЭЭ. Т. III. Фрунзе, 1959. С. 175-201

- Материалы по истории казахских ханств веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений), Алма-Ата, 1969
- Материалы по истории киргизов и Киргизии. М.: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, Вып. 1, 1973
- Материалы по истории киргизов и Киргизии (второе издание). Т. I. Б., 2002.
- Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. Т. II. Б., 2003
- Мелиоранский П. М. Памятник в честь Кюль-Тегина//ЗВО ИРАО, т. XII, вып. II-III, 1899
- Мельхеев М. А. Топо- и этно- и антропомические связи в ономастике// Ономастика Бурятии. Улан-Удэ, 1975. С. 23-46
- Никонов В.А. Этнонимы Дальнего Востока СССР//Этническая ономастика. М., 1984. С. 44-69
- Потапов Л.П. Алтайские телесы в этническом отношении//Проблемы происхождения и этнической истории тюркских народов Сибири. Томск, 1987. С. 53-71
- Потапов Л.П. Волк в старинных народных поверьях и приметах узбеков//КСИЭ. № 30, 1958
- Потапов Л.П. Заметка о происхождении челканцев-лебединцев//Бронзовый и железный век Сибири. Новосибирск: Наука, 1974. С. 304-313
- Самойлович А.Н. Очерки по истории туркменской литературы//Туркмения. Т. I. Л., 1929. С. 131-145
- Ситняковский Н.Ф. Перечисление некоторых родов киргиз, обитающих восточной части Ферганской долины//ИТО ИРГО. Ташкент, 1900, т. II, вып. I. С. 92-100
- Ситняковский Н. Ф. Таблица киргизских родов Ошского уезда// ИТО ИРГО. Ташкент, 1900, т. II, вып. II. С. 57-58
- Смирнов. Краткий военно-топографический обзор юго-восточной части Ферганской области. 1886 г.//СМА. Вып. XXXV. СПб, 1888. С. 185-200

- Старостин С.А. Праенисейская реконструкция внешние связи енисейских языков//Кетский сборник. Л., 1982. С. 144-235.
- Сыдыков А. Родовое деление киргизов//Сборник «Белек». Ташкент, 1927
- Тадина Н.А. Три линии родства и авункулат у алтайцев//Алгебра родства. Родство. Системы родства. Системы терминов родства. СПб., 2005. Вып. 9. С. 255–265
- Тихвинский С. Л. Татаро-монгольские завоевания в Азии и Европе//Татаро-монголы в Азии и Европе. М., 1977. С. 3-22
- Хорошкин А. Народы Средней Азии (историко-этнографические этюды)//ТВ, Ташкент, 1871, № 10
- Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках//История и лексика тюркских языков. М. 1961. С. 83-172
- Штернберг Л. Я. Культ орла у сибирских народов//Первобытная религия в свете этнографии. Л 1936
- Юдин В.П. О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнических связях с казахами и другими соседними народами//Известия АН КазССР, 1965, № 3. С. 52-65.

Мезгилдик басмадага адабияттар

- Абдыкалыков А. О термине «Буруты»//СЭ, 1963, № 1. С. 123-127
- Абрамзон С.М. К семантике киргизских этнонимов//СЭ, 1949, № 3. С. 123-132
- Баскаков Н.А. Три рунические надписи из с. Мендур-Соккон Горно-Алтайской автономной области//СЭ, 1966
- Баскаков Н.А. К вопросу о происхождении этнонима кыргызы//СЭ, 1964, № 2. С. 92-93
- Бернштам А.Н. Источники по истории киргизов XVIII века//ВИ, 1946, № 11-12

- Зуев Ю.А. Киргизы-буруты (К вопросу о тотемизме и принципах этнонимо-образования)//СЭ, 1970, №4. С. 74-86
- Карпов Г.И. Родословная туркмен//Туркменоведение. 1929, № 1
- Карпов Г.И. Тамга (родовые знаки у туркмен)//Туркменоведение. 1929, № 8-9
- Кляшторный С.Г. Кангюйская этно-топонимика в Орхонских текстах//СЭ, 1951, № 3. С. 54-63
- Кононов А.Н. Еще раз об этнониме кыргыз//ТИ. Фрунзе, 1970. С. 16-20
- Кызласов Л.Р. Еще раз о терминах «хакас» и «киргиз»//СЭ, 1971, № 4
- Петров К.И. К этимологии термина «кыргыз» (Цветовая древнетюркская топо-этнонимика Южной Сибири)//СЭ, 1964, № 2. С. 81-91
- Потапов Л.П. Очерк этногенеза южных алтайцев//СЭ, 1952, № 3. С. 16-35
- Тенишев Э.Р. Этнический и родоплеменной состав народности юйгу//СЭ, 1962, № 1. С. 59-66
- Яхонтов С.Е. Древнейшие упоминания названия «киргиз»//СЭ, 1970, № 2. С. 110-120

Сөздүктөр

- Бараталиев Ө., Дүйшөнакунов М., Мамбетжунушов Т. Кыргызстандагы жер-суу аталыштарынын сөздүгү. Б., 2004. 204 б.
- Баскаков Н.А., Тоцакова Т.М. Ойрато-русский словарь. М., 1947
- Большой китайско-русский словарь. Под. ред. проф. И. М. Ошанина. М.: Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1984
- Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. 1. СПб., 1869; Т. 2. СПб., 1871
- Бурятско-русский словарь. Под редакцией К. М. Черемисова. М.: Издательство «Советская энциклопедия», 1973

- Бутанаев В.Я. Хакасско-русский историко-этнографический словарь. Абакан, 1999. 234 с.
- Древнетюркский словарь. Л., 1969
- Калмыцко-русский словарь. Под редакцией Б. Д. Муниева. М.: Издательство «Русский язык», 1977
- Кыргызча-орусча сөздүк. Түзгөн проф. К.К.Юдахин. «Кыргыз совет энциклопедиясынын башкы редакциясы», 1-2 китеп. Фрунзе, 1985
- Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. IV. СПб., 1911
- Русско-бурят-монгольский словарь. Под редакцией Ц.Б.Цыдендамбаева. Государственное издательство иностранных и национальных словарей. М., 1960
- Русско-монгольский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей. М., 1954
- Скворцов М.И. Краткий чувашско-русский словарь. Чебоксары: Издательство «Руссика», 1994
- Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Материалы к этимологическому словарю. Издательство «Наука». Ленинградское отделение. Ленинград, 1975.

Кыргыз элинде муундардын аталышы

<i>Муундардын баладан атага карай аталышы:</i>	<i>Муундардын атадан баласа карай</i>
1. бала	1. ата
2. ата	2. бала
3. чоң атаң	3. небере
4. бабаң	4. чебере
5. кубарың	5. чөбүрө
6. жотоң	6. чыбыра
7. жетең	7. кыбыра
8. муштуң	8. кыймылда
9. наркың	9. кыңылда
10. заадиң	10. кылтыңда
11. зилиң	11. кымыңда
12. тегиң	12. кымылда
13. кубатың	13. кылчылда
14. медериң	14. тыбыра
15. таянчың	15. тырсылда
16. урук	16. торсоңдо
17. уруу	17. тарсылда
18. он канат	18. жымыңда
19. өзөк	19. жылмыңда
20. өбөк	20. жылтылда
21. жөлөк	21. чороңдо
22. асаба	22. чорбоңдо
23. ураан	23. борсоңдо
24. улут	24. борсулда
25. ууз	25. тортоңдо
26. уютку	26. корсоңдо
27. уюл	27. арбаңда
28. түймө	28. арсаңда
29. түйүн	29. эрбеңде
30. саадак	30. элтеңде
31. сактоочу	31. сербеңде
32. түркүк	32. селтеңде
33. устун	33. дердеңде
34. уюк	34. өркүндө
35. урпак	35. өнүккүлө
36. турпак	36. өскүлө

Кыргыздын балдарына коюлуучу аттар.

А	Алпсол	Бекжан
Адил	Алптур	Бексары
Адилбек	Алтай	Бексултан
Адилхан	Алтынбай	Бектен
Айас	Алтынбек	Бектур
Айбарс	Амир	Берен
Айбаш	Арстан	Бийбарс
Айбек	Арстанбек	Бороон
Айболот	Арстанхан	Бороонбай
Айбука	Артур	Бөрү
Айдар	Асай	Бөрүбай
Айдарбек	Асан	Бүркүт
Айдархан	Атай	Бүркүтбек
Айсар		
Айсары	Б	Г
Айтбек	Баатыр	Герей
Айтемир	Баатыркан	Герейбек
Айтмырза	Баатырбек	Герейхан
Айтур	Байас	
Айтур	Байбарс	Д
Айхан	Байбек	Деңиз
Айчоро	Байболот	Деңизбай
Айчубак	Байбөрү	Деңизбек
Акарстан	Байтемир	Деңизхан
Акбай	Байтур	Дос
Акбар	Байшумкар	Досбай
Акбөрү	Байыш	Досбек
Акгерей	Байэл	Дөөлөт
Аккылыч	Бактур	Дөөлөтбек
Акмырза	Барак	
Актур	Барсбек	Ж
Алай	Барсбий	Жайнак
Алайбек	Бекарстан	Жакыпбек
Алп	Бекбай	Жаныбек
Алпамыш	Бекбарс	Жаныш
Алпбарс	Бекбол	Жигит
Алпманас	Бекболот	Жолдош

Жолдошбай
Жолдошбек
Жору
Жорубай
Жорубек
Жылдызбек
Жыргалбек

К

Кабылан
Кабыланбек
Казанбек
Канатбек
Канболот
Кангерей
Кантемир
Кантөрө
Каныбек
Караман
Каранай
Каратай
Качпас
Керей
Керейхан
Көктур
Көлбай
Көлдөй
Кубан
Кубаныч
Кубанычбек
Күнхан
Күнчоро
Куттубай
Куттубек
Куунак
Кылым
Кылымбек
Кылыч
Кылычбек
Кыргыз
Кыргызбай

М

Майрам
Майрамбек
Манап
Манас
Мерген
Мергенбай
Мергенбек
Мырза
Мырзабай
Мырзабек

Н

Найзабек
Нарбай
Нарбек
Нур
Нурбай
Нурбек
Нурдин
Нуржан
Нуржигит
Нуркан
Нуркут
Нурлан
Нурсултан
Нурхан

О

Озгур
Омар
Оморбай
Оморбек
Ормон
Ороз
Орозбай
Орозбек
Орол
Оролбек

Ө

Өзгөн
Өлбөс
Өмүр
Өмүрбай
Өмүрбек
Өмүржан
Өмүрзак

С

Сайсар
Сардал
Сардалбек
Сардар
Сардарбек
Сарман
Сармат
Сартур
Сархан
Султан
Султанбек
Сумер

Т

Талас
Таңатар
Тархан
Таш
Ташбай
Ташбек
Ташболот
Ташмырза
Таштемир
Темир
Темирбай
Темирбек
Темирболот
Темирлан
Темирхан
Теңирберди

Токсаба	У	Элмырза
Тоохан	Улук	Элнур
Төлөс	Улукман	Элсар
Төлөсбек	Урмат	Элтабар
Төрө		Элхан
Төрөбай	Ч	Элэр
Төрөбек	Чоро Чубак	Эмир
Туман	Чынгыз	Эмирлан
Туманбай		Эрасыл
Түмөн	Ы	Эрбек
Түмөнбай	Ылаачын	Эрбол
Турал	Ынак	Эрболсун
Туран	Ырыс	Эрен
Турар	Ырысбек	Эркерей
Тургун		Эркин
Тургунбек	Э	Эркинбек
Туржан	Эгиз	Эрмек
Турсун	Эгизбай	Эрсары
Турсунбек	Эгизбек	Эртуур
Турусбек	Эламан	Эрхан
	Элбай	Эсен
	Элбарс	Эсенбай

Кыргыздын кыздарына коюлуучу аттар.

А	Айсулуу	Акылай
Ажар	Айтолук	Алма
Айбийке	Айтурган	Алмагүл
Айгүл	Айчүрөк	Алмакан
Айганыш	Айшаа	Алтынай
Айдаана	Айым	Алтынчач
Айдай	Айымкан	Алтынгүл
Айжаркын	Айымпаша	Алымкан
Айкүмүш	Акбермет	Анар
Айнагүл	Акбилек	Анаркан
Айназик	Аккыз	Анаргүл
Айнур	Акмөөр	Арууке
Айсалкын	Аксулуу	Асыл
Айсары	Акурук	Асел

Б
Бакжайнар
Бактыгүл
Баянсулуу
Бегимжан
Бегимай
Бекайым
Бермет
Бурул

Г
Гүлай
Гүлайым
Гүлнур
Гүлнар
Гүлүмкан
Гүлжайнар

Ж
Жазгүл
Жайнар
Жанар
Жаңыл
Жаркынай
Жибек
Жүзүм
Жылдыз

К
Кайыргүл
Канайым
Каныкей
Канымжан
Канышай

Көксулуу
Кундуз
Күмүш
Күмүшай
Күлсүн
Кымбат

М
Майрам
Марал
Маржеке
Мөлмөл
Мөөр
Мырзайым
Мээрим

Н
Назгүл
Назик
Нур
Нурай
Нурайым
Нургүл
Нуржан

С
Сайкал
Сайрагүл
Салкынай
Сезим
Сулуу
Суусар
Сырга

Т
Таңсулуу
Таңсык
Токтоайым
Толгонай
Толкунай
Тумар
Тунук
Тургунай

У
Умсунай
Уулжан
Уулкан
Уултай

Ү
Үмүт

Ч
Чолпон
Чолпонай
Чынар

Ш
Шаканай
Шайыр
Шайыргүл
Ширин

Э
Эркеайым
Эркинай

МАЗМУНУ

Кириш сөз	
«Кыргыз» этноними	
«Бурут» этноними	
Куу уул	
Саруу	
Кырк уул	
Теңечим	
Кырк уул	
Нүзүп миң башы	
Байсу.....	
Бешкаман.....	
Бишкек (Бута) баатыр	
Мачак	
Келдей	
Бердике берен	
Жангарач бий	
Осмонбек болуш	
Арстаналы Осмонбеков	
Ниязалы Борош уулу	
Келдей уругу жашаган жерлер	
Келдей уругунун генеалогиясы	
Ак-Жол айыл округунда жашаган уруулар жана алардын санжырасы	
Келдей уругунун кыскача энциклопедиясы	

Илимий басылма

Нурбек ТУРАН

КЕЛДЕЙ: байыркы Байсунун урпактары

Бишкек, «Турар» басмасы

Кыргыз тилинде

Мукабасын көркөмдөгөн *Шекербек Анарбеков*
Дизайнерлери *Омар Нурбек уулу*
Компьютерде калыпка салган *Рахим Төлөбеков*

Басууга 18.10.2013-ж. кол коюлду.

Кагаздын форматы 60x84^{1/16}.

Көлөмү __ б. т.

Заказ № Нускасы 1000 даана.

«Турар» басмасынын басмаканасында басылды.
720031, Бишкек шаары, М. Горький көчөсү, 1.